

ROZSONDAI MARIANNE

**ANTON KOBERGER MŰKÖDÉSE
ÉS A KOBERGER-KÖTÉSEK
PROBLÉMÁJA**

BUDAPEST · 1978

**ANTON KOBERGER MŰKÖDÉSE
ÉS A KOBERGER-KÖTÉSEK
PROBLÉMÁJA**

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRÁNAK KÖZLEMÉNYEI**

**PUBLICATIONES BIBLIOTHECAE
ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE**

6(81)

ÚJ SOROZAT

**SOROZATSZERKESZTŐ:
REJTŐ ISTVÁN**

ROZSONDAI MARIANNE

**ANTON KOBERGER MŰKÖDÉSE
ÉS A KOBERGER-KÖTÉSEK
PROBLÉMÁJA**

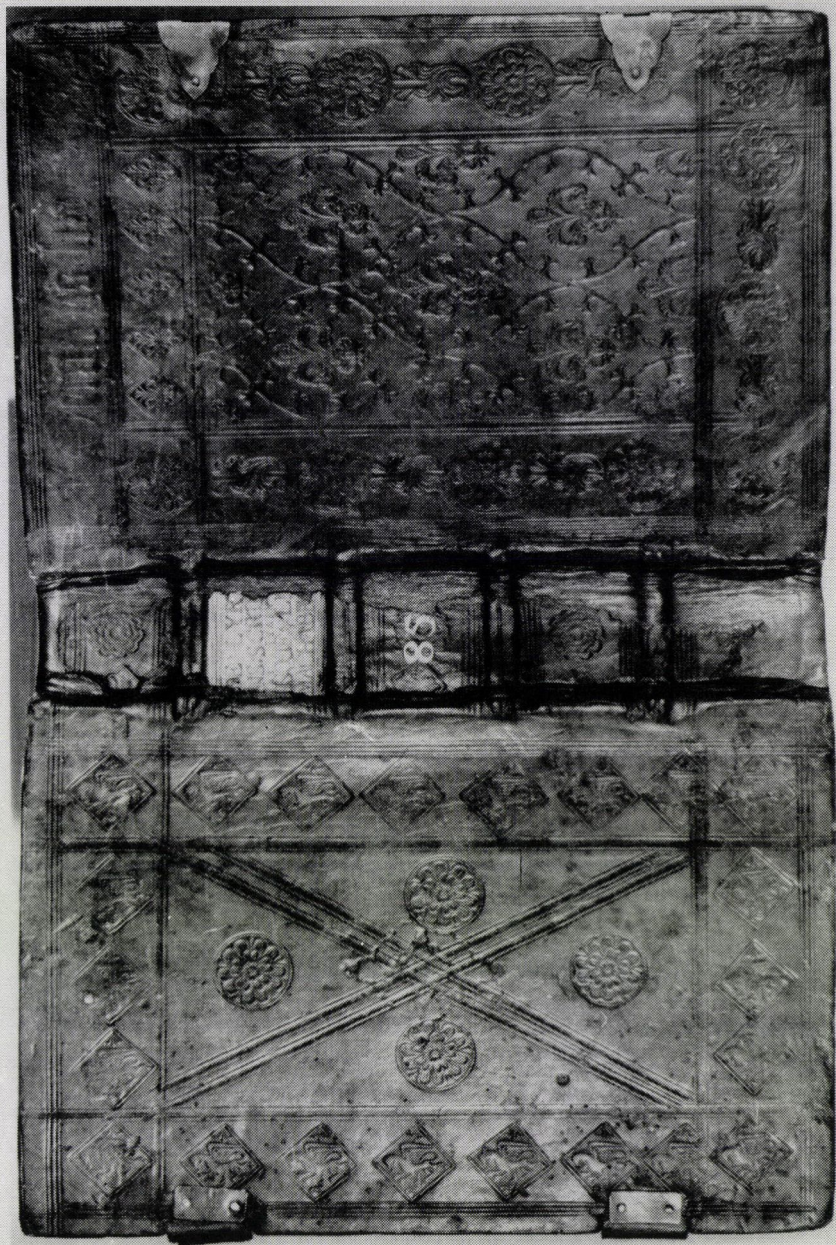
BUDAPEST · 1978

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Lektorálta: dr. Csapodi Csaba

ISSN 0133 — 8862

ISBN 963 7301 30 5

MTAK 118/3

BIBLIA. Cum postillis Nicolai de Lyra. P. 3.
Nürnberg, Anton Koberger, 1485.

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS	9
2. KOBERGER, A NYOMDÁSZ, A KIADÓ ÉS A KÖNYVKERESKEDŐ	
2.1 Anton Koberger	13
2.2 Nürnberg Koberger korában	14
2.3 Ifj. Albrecht Dürer és Anton Koberger. A könyvillusztrálás	17
2.4 Koberger, a nyomdász és kiadó	21
2.5 Koberger, a könyvkereskedő	28
3. A KÖTÉSKUTATÁSRÓL ÁLTALÁBAN. A KOBERGER-KÖTÉSEK	
3.1 A kötéskutatás jelentősége	37
3.2 A kötéskutatás helyzete Magyarországon	39
3.3 A könyvkötéstdíszítés rövid stílustörténeti áttekintése	41
3.4 A kötéskutatás technikatörténeti szempontjai. A gótikus kötések motívumkincse	43
3.5 A kiadói kötések fogalma és szerepe a XV.sz-ban. A Koberger-kötések mint kiadói kötések	50
3.6 Vizsgálati módszerek	53
4. A KÖTÉSCSOPORTOK LEÍRÁSA, A KÖTÉSEK ELEMZÉSE	
I. csoport	57
II. csoport	65
III. csoport	67
IV. csoport	71
V. csoport	72
VI. csoport	76
VII. csoport	82
VIII. csoport	86
IX. csoport	88
X. csoport	95
XI. csoport	100
XII. csoport	103
5. EREDMÉNYEK ÉS KÖVETKEZTETÉSEK. TOVÁBBI FELADATOK	105
Irodalom, jegyzetek	113
Zusammenfassung	131
A bekötött művek jegyzéke	143
Konkordanciajegyzék	146
Táblák	148

INHALTSVERZEICHNIS

1. EINLEITUNG	9
2. KOBERGER, DER DRUCKER, VERLEGER UND BUCHHÄNDLER	
2.1 Anton Koberger	13
2.2 Nürnberg zur Zeit Kobergers	14
2.3 Albrecht Dürer d. J. und Anton Koberger. Die Buchillustration	17
2.4 Koberger, der Drucker und Verleger	21
2.5 Koberger, der Buchhändler	28
3. ÜBER DIE EINBANDFORSCHUNG IM ALLGEMEINEN. DIE KOBERGER-EINBÄNDE	
3.1 Bedeutung der Einbandforschung	37
3.2 Stand der Einbandforschung in Ungarn	39
3.3 Kurze stilgeschichtliche Übersicht der Dekoration von Buch-einbänden	41
3.4 Technisch-historische Gesichtspunkte der Einbandforschung. Motivenschatz der gotischen Einbände	43
3.5 Begriff und Rolle der Verlegereinbände im 15. Jh. Die Koberger-Einbände als Verlegereinbände	50
3.6 Untersuchungsmethoden	53
4. BESCHREIBUNG DER EINBANDGRUPPEN, ANALYSE DER EINBÄNDE	
I. Gruppe	57
II. Gruppe	65
III. Gruppe	67
IV. Gruppe	71
V. Gruppe	72
VI. Gruppe	76
VII. Gruppe	82
VIII. Gruppe	86
IX. Gruppe	88
X. Gruppe	95
XI. Gruppe	100
XII. Gruppe	103
5. ERGEBNISSE UND FOLGERUNGEN. WEITERE AUFGABEN	105
Literatur, Anmerkungen	113
Zusammenfassung	131
Verzeichnis der gebundenen Werke	143
Konkordanzverzeichnis	146
Tafeln	148

1. BEVEZETÉS

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára régi könyvei gyűjteményében 1969-ben kezdtük meg a történeti kötések számbavételét. Az ősnymtatvány-állomány és az antikva gyűjtemény kötéseiről a kötéskatalógus elkészült. A katalóguscédulák a könyv adatain és a kötéstáblák leírásán kívül tartalmazzák a kötésekben látható díszek: bélyegzők, görgetők és lemezek levonatait is.

Az Akadémia Könyvtára ősnymtatványairól készített kötés-katalógusban a bélyegzőegyezések alapján szinte maguktól alakultak ki kötéscsoportok. Az egyezések megállapításánál két alapvető dolgot kell mindig szem előtt tartani: a kötéstábla díszítésének szerkezetét és a felhasznált ornamentikát, [1]

Az egyik ilyen érdekes és népes csoport Nürnbergre volt lokalizálható. Különösen figyelemre méltó volt, hogy e kötések nagy része Koberger-féle ősnymtatványokat tartalmazott. Az Akadémia Könyvtárában a legtöbb ősnymtatvánnyal képviselt nyomdász a nürnbergi Anton Koberger. [2] E könyvtár Koberger-kötéseit néhány évvel ezelőtt meghatároztuk és az eredményeket cikkben közöltük. [3]

A Koberger-kötések fogalma már évtizedekkel ezelőtt bevonult a szakirodalomba és sok vitára adott alkalmat. Vannak kutatók, akik a Koberger nyomtatványok ilyen jellegzetes kötéseit Koberger-féle kiadói kötésnek tartják, mások viszont azt is kétségbe vonják, hogy a XV. században egyáltalán beszélhetünk kiadói kötésekről. Szükségessé vált tehát a Koberger-féle kötéscsoport további vizsgálata. Ez már túlmutatott az Akadémia Könyvtára keretein.

A Magyarországon lévő mintegy hétezer ősnymtatvány nagyobbik fele, közel négyezer, a három nagykönyvtárban van: az Országos Széchényi Könyvtárban, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárában és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Úgy véltük, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára ősnymtatványainak feldolgozásán kívül az Országos Széchényi Könyvtár és az Egyetemi Könyvtár ősnymtatványainak átnézése, művészi kötéstáblái közül a "Koberger-kötések" kiválasztása és alaposabb vizsgálata hozzájárul a kérdés tisztázásához.

A három budapesti nagykönyvtár Koberger-kötésein túl idevettünk tíz prágai, a Strahovban és a prágai Egyetemi Könyvtárban található Koberger-kötést is. Ezt az indokolta, hogy a tízből hat kötés nem Koberger nyomtatványt tartalmaz, s így azoknak a kötéseknek a számát gyarapította, melyek Anton Koberger kereskedelmi kapcsolatait hivatottak bizonyítani. A többi négy azért került ide, mert döntő kapcsolatot teremt a tárgyalt kötések, ill. kötéscsoportok között.

A Koberger-kötések benyolult problematikájának vizsgálata természetszerűleg vezetett a kutatások kiterjesztéséhez: Koberger egész működésének, a korabeli Nürnberg társadalmában, gazdasági és kulturális életében elfoglalt helyének vizsgálatához.

2. KOBERGER, A NYOMDÁSZ, A KIADÓ ÉS A KÖNYVKERESKEDŐ

2.1 ANTON KOBERGER

Könyvei kolofonjában különbözőképpen írja nevét: Coburger, Koburger, Coberger, ill. Koberger.[4] Életéről összefüggő leírás kortárstól nem maradt ránk, később viszont annál többen írták meg életrajzát. Ennek ellenére keveset tudunk róla. Oscar Hase a múlt század végén összefoglalta az addigiakat.[5]

Anton Koberger az 1440-es évek első felében született, valószínűleg Nürnbergben. Régi tisztos iparos családból származott. Feltevések szerint fiatal korában ötvösséget tanult. A nürnbergi polgárkönyvek először 1464-ben említik mint az iparos réteghez tartozót.

1470-re tehető nyomdája beindítása is. Egy nyomda berendezéséhez sok pénz kellett. Vagy jómódú ember adhatta a fejét nyomdászkodásra, vagy gazdag pártfogót kellett találnia.

Koberger 1470-ben kötött először házasságot. Felesége, Ursula Ingramin 600 rajnai forintot hozott a házhoz hozományul. Nyilván ez a csinos összeg is segített a nyomda felállításában. Koberger 1488-ban a nürnbergi nagytanács tagja lett. Első felesége halála után újra nősült 1492-ben. Ekkor már patrícus lányt vett el, Margarete Holzschuhert. Első házasságából nyolc, a másodikból tizenhét gyermek született. Az első házasságból származó három lánya is patrícushoz ment feleségül. Ursula Koberger férje Wolf HALLER volt. Magdalena Kobergeré Thoma REICH (ennek anyja Haller lány volt), Katarina Koberger férje Eustachius RIETER (akinek sógora Willibald PIRCKHEIMER), Anton Koberger második feleségének, Margarete Holzschuhernek az anyja VOLKAMER lány volt. A Hallerek, a Reich család, Rieter, Pirckheimer, Holzschuher, Volkamer mind patrícusok. Sőt Koberger második házasságából az egyik lány, Barbara is patrícushoz, Bernhard PAUMGÄRTNERhez ment feleségül. Ezek a kapcsolatok, melyek egy késő középkori város életében egyáltalában nem voltak elhanyagolhatók, sokban hozzájárultak Koberger mind magasabbra emelkedéséhez. Érdemes lesz tehát a következőkben Nürnbergbe, a gazdag birodalmi városba is bepillantani.

Anton Koberger mint nyomdász-kiadó hihetetlenül termékeny volt. Több mint kétszáz művet adott ki, ezek részben több kötetesek. 1504-től feladta a nyomdát, és kizárólag könyvkereskedőként tevékenykedett.

1513. október 3-án halt meg. Sírjára, amely a nürnbergi domonkosok kolostorában van, Johann Cochläus, az ismert humanista — aki Nürnberget "centrum Germaniae"-nak nevezte — írt verset. Halálakor második házasságából még tíz kiskorú gyermeke volt, a legkisebb alig néhány hónapos. A gyermekek gyámja — anyjuk mellett — Hans Koberger, Anton unokatestvére volt, aki 1543-ban bekövetkezett haláláig vitte tovább az üzletet, valamint Thoma Reich, a gyermekek sógora, és Hieronymus Holzschuher, Margarete Holzschuher fivére, akiről Dürer gyönyörű portróját festette.

2.2 NÜRNBERG KOBERGER KORÁBAN

Nürnberg a XV. században valóságos városállammá fejlődött. Önállóan kötött kereskedelmi szerződéseket és szövetségeket, hadat viselt, és ha kellett, megvédte magát az erőszakoskodó főurakkal szemben.

Nürnberg lakóinak száma a XV. század második felében 25-40 000-re rúgott.[6] (Buda lakossága 1437-ben kb. 8 000 volt.)[7] Nürnberg fontos ipari központ volt jelentős fém- és posztógyártással. De ipara nem merült ki a fém- és posztóáru-termeléssel, a nemzetközi kereskedelem számára sokféle áruval szolgált. Ez a sokoldalú ipar elsősorban a várost és környékét látta el, egy-némely áru azonban messze túljutott ezen a területen. Mindenekelőtt a papírgyártásra és a könyvnyomtatásra utalunk. A nürnbergi patrícus, Stromer nevéhez fűződik az első német papírmalom, melyet a város közelében építettek 1390-ben. Feltevések szerint a Schedel-féle Világkrónika Nürnbergről készült fametszetén is ez látható a kép jobb alsó sarkában a városfalakon kívül.[8]

A nürnbergi kereskedők nagyon fogékonyak voltak az új lehetőségek iránt. Ennek tulajdonítható, hogy a papírgyártás megkezdése után néhány évtizeddel a könyvnyomtatás olyan nagy jelentőségre tett szert a birodalmi városban. Ebben éppen Anton Kobergernek döntő szerep jutott.[9]

Érdekes, hogy a kortárs Hartmann Schedel is Világkrónikájában a Nürnbergről szóló fejezetet rögtön azzal kezdi, hogy Nürnberg a "német föld híres kézműves háza. A folyón sok szép kőhidat találunk. Aztán meg az egész köznép vagy ügyes kézműves, az emberi szükségletekre használható és díszül szolgáló különféle csodás finom munkák és művek feltalálói és mesterei, vagy pedig leleményes kereskedők.." [10]

Schedel azt sem felejtí el megemlíteni, hogy IV. Károly 1356-os aranybullája szerint minden új uralkodó az első fogadó napját (Hoftag) Nürnbergben köteles tartani. 1424-től kezdve a birodalmi jelvények és a legfőbb birodalmi ereklyék megőrzésével is megbízták a várost. Az erről szóló oklevelet éppen Zsigmond magyar király, német-római császár adta ki 1424. február 9-én Budán!

Nürnberg jó talaj volt mind a mesteremberek, mind a különböző művészek és tudósok számára. A város kiváló fekvése folytán korán jelentős kereskedelmi csomóponttá vált, s a fokozatos gazdasági felemelkedés kivívta számára az erkölcsi elismerést is.

A XVI. század közepe táján írta meg tudósításait Johann Neudörfer [11] kortársairól, illetve a XV. századi Nürnberg művészeiről és iparosairól. Felsorakoztatja a mesterembereket: a fegyverkovácsokat, ágyúöntőket, ács és asztalos, valamint csavarkészítő mestereket, szűcsöt, selyemszövőt, szemüveg- és

iránytű-készítőt, lakatosokat (köztük Peter Henleint, akinek nevéhez fűződik a "nürnbergi tojás", vagyis a zsebóra), cipészeket, mint pl. Hans Sachst, Nürnberg talán leghíresebb költőjét és mesterdalnokát. De ekkor élt Martin Behaim, a híres tengerjáró geográfus, az első földgömb készítője is. Ez a születő polgárvilág ihlette meg Wagnert a Nürnbergi mesterdalnokok c. operában.

Neudörfer sem hagyja figyelmen kívül a zeneszerszám-készítőket, akik többnyire maguk is zenészek. Felsorolja az orgonakészítőt, lant- és hegedűgyártót, trombitakészítőt, aki egyben városi trombitás, s a sípkészítőt, aki egyben városi dudás. Dürernek nem kellett messzire menni, hogy modellt találjon "Fuvolás és dobos" c. képéhez.[12]

A művészek között szép számmal találunk ötvösöket, szobrászokat, festőket, fametszőket, üvegfestőt és illuminátorokat. Két nyomdászt is megemlíti Neudörfer: Johannes Petrejust (aki egyébként a sógora volt) és Anton Kobergert. Neudörfer minden bizonnyal személyesen ismerte Kobergert, hiszen vele egy utcában lakott. Neudörfer 16 éves volt Koberger halálakor.

Nürnbergben a XV. század harmadik harmadában több mint egy tucat nyomdász működött. Az első, Johann Sensenschmidt, 1470-ben kezdett. Hamarosan utána következett Anton Koberger, majd ő utána Friedrich Creussner.

Sok iparos volt tehát a birodalmi városban, fejlettségének éppen egyik fokmérője az iparos lakosság nagy száma a város összlakosságához viszonyítva. Sokoldalú kézműipara és nemzetközi kereskedelmi kapcsolatai folytán a mindjobban kialakuló nürnbergi polgárság szabályozott jogviszonyokat igényelt. Szükség volt erre a városon belül a patrícusok és plebejusok között, városon kívül a kiváltságokkal rendelkező birodalmi város és a császár között, főleg pedig szükség volt a jogvédelemre a bel- és külföldi adósokkal szemben, továbbá az árut szállító kereskedőkre lecsapó rablólovagok ellen.[13] Ennek nyomán a városatyák 1479-ben elhatározták, 1484-ben pedig Kobergernél megjelentették a Reformation der Stadt Nürnberg (BMC II. 426) c. jogszabálygyűjteményt, amely sok német város számára szolgált később mintaképül a városi jog megalkotásában.

A város tényleges urai a patrícusok voltak. A közülük választott "kistanács" kormányozta a várost nem éppen demokratikusan. A kistanács negyvenkét patrícusból állt. Ennek alárendeltje volt a kb. kétszáz főből álló "nagytanács". A nagytanácsba a tagokat a tehetős kereskedőkből, kézművesekből, különösen a tekinélyes ötvösökből és művészekből választották.[14] A nagytanács tagja volt Anton Koberger és később az ifj. Albrecht Dürer is.[15]

A leggazdagabb nürnbergiek vagyona korabeli becslés alapján jóval 1000 arany fölött volt. A jómódú patrícusok — a Tucher, Tetzl, Imhof és Hirschvogel családok — tartoztak ehhez a gazdasági vezető réteghez, valamint vagyoni helyzete folytán Anton Koberger, noha ő nem volt patrícus, csak "előkelő".[16]

Aeneas Sylvius, a későbbi II. Pius pápa többször is megfordult Nürnbergben. Azt írja a gazdag birodalmi városról, hogy "szeretnének a skót királyok olyan pompásan lakni, mint a nürnbergi középpolgárok." [17]

Sokan dicsérik kortárs belföldi és külföldi költők, írók, humanisták Nürnberget. Körülbelül II. Piusszal egyidőben élt Hans Rosenplüt, az egyik leghíresebb nürnbergi mesterdalnok. Eredetileg ő is mesterember, fegyverkovács

volt. Egyik költeményében Nürnberget mint a birodalom fölött ragyogó hajnalcsillagot üdvözi.[18]

Nem lehet tehát véletlen az sem, hogy amikor Regiomontanus 1471-ben Budát elhagyta, Nürnbergbe ment, sőt nyomdát is rendezett be. Ehhez ott megvoltak a gazdasági, ipari és a szellemi feltételek. Augsburg, Nürnberg és Heidelberg a német humanizmus első központjai. Ezekben a városokban gyülekeznek a humanista tudósok és művészek, itt jönnek létre először polgári magánkönyvtárak is (Hartmann Schedel, Willibald Pirckheimer).

Conrad Celtist is több szál fűzi Nürnberghez. Nagyon jelentős szerepet játszik mint összekötő kapocs Nürnberg és Buda között. A nürnbergi várban tartott birodalmi gyűlés alkalmával koronázta III. Frigyes koszorús költővé (1487). Amikor pedig néhány évi távollét után Celtis ismét Nürnbergbe érkezett, Willibald Pirckheimer nürnbergi patrícus, a kor egyik legnagyobb humanistája fogadta. Celtis kétszer is megfordult Budán, ahol a Sodalitas Litteraria Danubiana számára akart humanistákat megnyerni. Ebben a sodalitasban budai, bécsi, augsburgi és nürnbergi humanisták voltak.[19] Celtis számára nürnbergi humanisták szereztek a megbízást a városi vezetőktől Nürnberg történetének megírására. Az "Urbis Norimbergae descriptio" c. műben Celtis humanista túlzással dicséri Nürnberget, azt írja többek között, hogy a város nemcsak Németország, de egész Európa közepe.[20]

Koberger rövid életrajzában utaltunk családi kapcsolataira. Láttuk, hogy Dürerhez, Pirckheimerhez, a patrícusokhoz rokoni szálakkal kötődött. E rokoni kapcsolatai révén Koberger a legfelsőbb körökben mozgott.

2.3 Ifj. ALBRECHT DÜRER ÉS ANTON KOBERGER.

A KÖNYVILLUSZTRÁLÁS

A nürnbergi városi levéltár igazgatója szerint [21] egy ember életében három családi kör van. Az elsőben mint gyermek él, ebbe a körbe tartoznak a szülők, a szülők testvérei és a keresztszülők. A második családi körben vannak azok, akik a már felnőtt fiatal házassága útján lépnek színre. A harmadik kört az e házasságból született gyermekek alkotják az ő családalapításuk után.

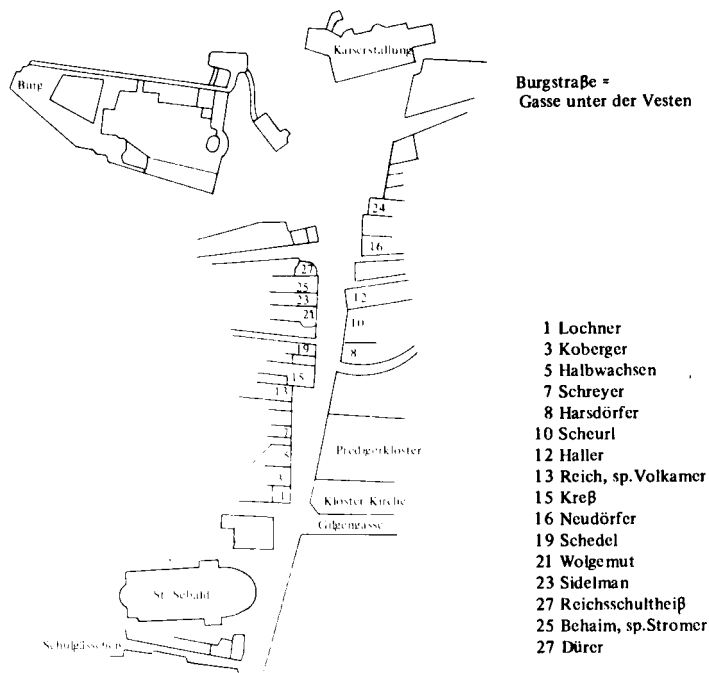
Hirschmann megjegyzi, hogy éppen a keresztszülői tisztség a XIV-XVI. században nagyon fontos szerepet játszott, összehasonlíthatatlanul nagyobb volt a jelentősége, mint ma.

Az id. Albrecht Dürer tizennyolc gyermeke közül tizenhatnak a kereszta-
apját név szerint ismerjük. Ezek közül az ifjabb Albrecht Dürer kereszta-
apja éppen Anton Koberger volt!

Az ifj. Albrecht Dürer 1471. május 21-én született. (Koberger épphogy nekikezdett a nyomdászkodásnak.) Dürerék háza Nürnberg legrégebb részében volt, nem messze a Szt. Sebald-templomtól, a város főtemplomától. Ez Nürnberg quartier latin-je, [22] az utca neve Unter den Vesten, vagyis a vár alatti utca, a mai Burgstrasse. Befolyásos patríciusok, jómódú polgárok és tekintélyes ötvösök laktak itt. Kétségtelenül hatott a gyermek Dürerre a környezet, hiszen az utca majd minden házában szellemi vagy művészi ösztönzést kaphatott. Jól mutatja ezt az utca mellékelt rajza, [23]

A 3-sal jelölt ház Anton Koberger egyik háza. A Világkrónika egyik kiadója Sebald Schreyer, a 7-es házban lakik. A Haller, Reich, Volkamer nevek ismerősek Koberger patrícius rokonságából, Neudörfert sem kell bemutatni, hisz kortársi feljegyzéseire már hivatkoztunk. Az előbb már említett Világkrónika szerzője, Dr. Hartmann Schedel is ebben az utcában lakik. (Az ő második felesége is Haller lány, Magdalena Haller, így Kobergerékkal is atyafiságban állt.) [24] A legdöntőbb pedig Michael Wolgemut, a festő, aki a harmadik szomszéd Düreréktől. A gyermek Dürer korán érdeklődött a rajzolás és festészet iránt. Apja tanította ugyan az ötvösmesterségre, de szíve a Wolgemut ház felé húzta, ahogy maga Dürer írja: "... trug mich mein lust mehr zu der mallerei dan zum goltschmidwerckh." [25] Végül, apja megegyezett Wolgemuttal, és Dürer 1486-tól 1489 végéig nála tanult.

A német festőket nem halmozták el megrendeléssel úgy, mint az olaszokat. [26] Nem is becsülték meg őket annyira, nem voltak olyan nagy mecénásaik, mint Olaszországban. Ennek egyik következménye, hogy a német művészek a grafika, pontosabban a fa- és rézmetszés felé fordultak. Ez volt a

városi polgárság igénye, ezt tudta megfizetni, erre volt hajlandó áldozni. A fa- és rézmetszeteket lehetett sokszorosítani és áruba bocsájtani. Azonkívül a fa- és rézmetszetek számára nagy felhasználási lehetőség nyílt a könyvillusztrálás területén, a könyvnyomtatás feltalálása után. Ahogy a kéziratos másolás helyére a könyvnyomtatás lépett, úgy a miniatúrákat fokozatosan a fa- és rézmetszetek váltották fel.[27] Nürnbergben éppen Anton Koberger megbízásai nyomán lendült fel a fametszés.[28] Az idősebb Dürer nem minden számítás nélkül választotta fia keresztapjául Anton Kobergert.

A Koberger-nyomdában a könyvillusztrálás az 1484-ben napvilágot látott Reformation der Stadt Nürnberg (BMC II 426) fametszetével – melyet Wolgemutnak tulajdonítanak – és az ugyancsak 1484-ben megjelent Esztergomi Missale (HC 11 429) kánonképével kezdődött.

Szakemberek biztosra veszik,[29] hogy Dürer részt vett az 1488-ban Kobergernél megjelent Legenda aurea sanctorum (BMC II 433) fametszeteinek rajzolásában is, hiszen rajztehetsége már az 1484-es Ónarckép c. rajzán nyilvánvaló, s bizonyítja, hogy Dürer mennyire a rajzolás felé fordult. Az említett kutatók éppen Koberger érdeméül könyvelik el, hogy – fametszetek iránti érdeklődése folytán – megrendelésekkel látta el Wolgemut és Pleydenwurff műhelyét könyvei illusztrálására. Nem valószínű, hogy amikor Dürernél ilyen adottság mutatkozott meg, Koberger éppen keresztfiánál ne élt volna a kínálkozó lehetőséggel.

Az 1491 novemberében megjelent Schatzbehalter (BMC II 434) az egyik leggazdagabban illusztrált német ősnyomtatvány. Ennek fametszetei is Wolgemut műhelyében készültek, s tudjuk, hogy Dürer 1486-1489 között, s talán még 1490-ben is Wolgemutnál dolgozott. A Schedel-féle Világkrónika (BMC.II 437) latinul 1493 júliusában, németül 1493 decemberében került ki Koberger sajtója alól. Ez a leggazdagabban illusztrált német ősnyomtatvány. A benne látható 1809 ábra 645 különböző fametszet alapján készült. Tehát vannak ismétlődések. Például Magyarország történetét a Világkrónika a CCLXVIII-CCLXX. lapokon tárgyalja. Az itt közölt fametszet néhány lappal később ismétlődik "Walachia", majd pedig "Saxonia magna Germaniae provincia" ismertetésénél. Nem tekintethetjük tehát Magyarországot valamelyik városa hiteles rajzának. De vannak hiteles ábrák a Világkrónikában, így például: Nürnberg, Köln, Velence, Firenze. Buda látképe részleteiben hiteles, egészében kompilált kép. (F.Tóth Rózsa szóbeli közlése.)

A Világkrónika kiadói Sebald Schreyer és sógora, Sebastian Kammermeister már 1487-88-ban megkötötték a szerződést Wolgemuttal és Pleydenwurffal a Világkrónikához szükséges fametszetek elkészítésére. Ilyen nagy arányú munkánál eleve fel kell tételezni a segéderők és a műhelyben dolgozó tanoncok bevonását. Ez pedig éppen Dürer Wolgemutnál töltött tanonckodásának idejére esik. Meg kell még említenünk, hogy a német nyelvű Világkrónika kolofonjában Wolgemut és Pleydenwurff neve mellett ott van, hogy "und Mitbürger" készítették a fametszeteket. (A latin kiadásban csak a két festőt említik meg.)

Dürer Apokalipszise 1498-ban jelent meg.[30] A festő mint könyvet tervezte meg ezt a fametszetsorozatot. A szöveget a Kobergernél 1483-ban megjelent német Bibliából vette át (GW 4303), sőt a betűket is keresztapjától kölcsönözte, mégpedig a Világkrónika német kiadásában használtakat. A kolofon szerint Dürer nyomtatta, de lehet, hogy ez csak annyit jelent, hogy ő a kiadó. Ez esetben viszont Koberger a nyomdász. Valószínű, hogy Dürernek volt tégelysajtója, amin fametszeteit sokszorosította folyamatosan eladásra. Dürernek ez volt a fő megélhetési forrása.[31] Bizományosa volt (Kunz Schweitzer), aki városról-városra, országról-országra utazott és a fametszetek eladásával foglalkozott. Dürer naplójából tudjuk, hogy felesége is foglalkozott árusítással, elutazott a frankfurti vásárra, máskor elment a nürnbergi húsvéti nagy vásárra. Amikor pedig Dürer a németalföldi útra indult, szintén vitt magával nagyszámú fametszetet, hogy külföldi útján megélhetését ezzel is biztosítsa.

Az Apokalipszis számára Dürer nemcsak a betűket és a sajtót kölcsönözte, nemcsak a megfelelő szövegrészt vette át Kobergertől, hanem az 1483-as Biblia (GW 4303) fametszetei is erősen hatottak rá. Meglepő az a hasonlóság, amit pl. a János víziója, a négy apokaliptikus lovas, vagy az Angyalharc c. fametszeteknél láthatunk.[32]

Dürer vázlatkönyvében különböző tervrajzok maradtak fenn ékszerek, medaillonok, kelyhek, ruhadszek, gyertyatartók, könyvveretek stb. számára.[33] S ha már a könyvvereteknél tartunk, miért lenne kizárt, hogy könyvtábla díszítésére szolgáló bélyegzőmintákat is rajzolt. A XV. század utolsó évtizedeiben már egy tucat nyomdász működött Nürnbergben, s ha a könyvek zömét kötetlenül

el is szállították a városból, azért egy részük mégis csak ott helyben, vagy a város környékén kelt el. Ez esetben pedig be kellett kötni ezeket a könyveket. Ha meggondoljuk, hogy Koberger sajtója valósággal ontotta a könyveket, s e könyveknek bizonyos része Nürnbergre lokalizálható kötésben van, akkor kézenfekvő, hogy bélyegzők tervezésére és készítésére is merült föl igény.

Kobergerék és Dürerek között nemcsak alkalmoszerű kapcsolat volt, mutatja ezt az is, hogy Dürer özvegye végrendeletében Koberger özvegyéről is megemlékezett. [34]

2.4 ANTON KOBERGER, A NYOMDÁSZ ÉS KIADÓ

A nyomdász

A könyvnyomtatás feltalálását követő első fél évszázad legjelentősebb német nyomdása kétségtelenül Anton Koberger.

Feltételezhető, hogy Koberger figyelmét a könyvnyomtatásban rejlő lehetőségekre éppen Sensenschmidt tevékenysége hívta fel. Sensenschmidtnek valószínűleg Gutenberg egyik embere, Heinrich Kefer [Keffer] segített nyomdája berendezésénél. Kefer az 1473-ban megjelenő Rainerus de Pisis: Pantheologia c. mű (BMC II 405) kolofonjában együtt szerepel Sensenschmidtrel mint "magister artis impressoriae". Sensenschmidt 1478-ban áttette működését Bambergba, talán éppen azért, hogy Koberger konkurenciája elől kitérjen.[35]

Egy másik mainzi nyomdász is élt Nürnbergben: Konrad Zeninger. A nürnbergi polgárkönyvek már 1465-ben említik a nevét. Saját nevével ellátott nyomtatványok előállítójaként, vagyis mint nyomdász csak 1480-83 között szerepel. Valószínű, hogy közben is a szakmánál maradt, de mások számára, talán éppen Kobergernek dolgozott.[36]

Arról nem tudunk, hogy Koberger más városba ment volna a nyomdász-mesterség elsajátítása végett. Feltevésünk szerint Nürnbergben kell keresni azt a személyt, akinél Koberger nyomdászati ismereteit elsajátította azután, hogy az ötvösködéssel felhagyott.

Ismeretes, hogy 1462. október 27-ről 28-ra virradó éjszaka Nassaui Adolf zsoldosai megtámadták Mainzot. Sok polgár vesztette ekkor életét. A zsoldosok a nyomdászokat (Fust, Schöffer, Gutenberg és társaikat) sem kímélték. Ez nem is csoda, hiszen egy politikai röpirat volt a közvetlen kiváltó oka a támadásnak. Gutenberg ekkor tette át működését Eltvillebe. A nyomdai alkalmazottak Európa különböző városaiban próbáltak szerencsét, "fölszabadultnak érezve magukat a titoktartás kötelezettsége alól." [37] Ez az esemény meggyorsította a nyomdászati elterjedését Európában. Így kerülhetett Nürnbergbe Heinrich Kefer és Konrad Zeninger is.

Oscar Hase még egy figyelmen kívül nem hagyható tényre mutat rá, nevezetesen, hogy Nürnbergben két Koberger is szerepel a XV. század közepén mint "nyomtató" (Aufdrucker): Georg és Martin Koberger.[38] Ők oldalági rokonai Anton Kobergernek. Mindkét "nyomtató", éppúgy mint pl. Konrad Forster és több más kódexmásoló barát Nürnbergben, mozgatható betűket használt feliratok készítéséhez.

Konrad Forster a bőr kötéstáblákat látta el ily módon feliratokkal.[39]

Az első nyomdászok azokból lettek, akik írni-olvasni tudtak, kéziratokat másoltak, okleveleket állítottak ki, feliratokat nyomtattak (fatáblákra, képekre, kódexek bórkkötésébe); másrészt arany- és ezüstművesekből, ötvösökből, valamint magasabb iskolát, vagy legalább néhány szemesztert végzett emberekből.[40]

A Kobergerek között több ötvös is volt. (Nem egy nyomdászról tudjuk, hogy előzőleg ötvösként kereste kenyerét, például Gutenberg, vagy Bernardo Cennini.) Annak alapján, hogy a Kobergerek gemmametszéssel foglalkoztak, Hase feltételezi, hogy Anton Koberger maga metszette és öntötte a betűket.[41] Mindenesetre több kedvező körülmény is hozzásegíthette Kobergert a nyomda felállításának gondolatához.

Egy nyomda teljes felszereléséhez sok pénz kellett. Mint már utaltunk rá, a leendő nyomdásznak vagy tehetősnek kellett lennie, vagy gazdag patrónus vagy pénzember támogatását kellett megnyernie (Gutenberg, Hess). Koberger jómódú volt. Ehhez még hozzájárult, hogy jól is nősült. Ráadásul kiváló szervezőkészséggel és jó üzleti érzékkel volt megáldva. Gyorsan felvirágzott a nyomdája, sőt nyugodtan mondhatjuk: üzeme.

Neudörfer szerint [42] Koberger naponta huszonnégy sajtóval dolgozott és száz egynéhány emberrel. Voltak közöttük szedők, korrektorok, nyomdászok (szűkebb értelemben), összehordók, illuminátorok, könyvkötők. Neudörfer nyilvánvalóan nem sorol föl mindenkit, például éppen betűmetszőt, betűöntőt nem említ! Igaz, nem tudni pontosan, hogy mit értett nyomdászon (Drucker), de bizonyára azt, aki a nyomást végezte.

Valószínű, hogy Koberger hamarosan "csak" a nyomdavezetői munkát látta el. Ugyanis "a vezető mester maga nem végezhetett minden munkát. Elég gondot okozott neki a nyomda gazdasági és szellemi vezetése, a megrendelések nyélbeütése, a saját kiadásra kiválasztott szöveg sajtó alá készítése, terjedelmének kiszámítása, a kiadandó könyv alakjának, tükrének megtervezése, a munka beosztása, lefolyásának ellenőrzése s főleg a termelés értékesítésének megszervezése." [43]

Koberger nyomdája vezetését kiválóan látta el. De a társadalmi, gazdasági, kulturális feltételek is kedvezőek voltak Nürnbergben — és egész Dél-Németországban — Koberger nagyüzemi könyvkiadásához. "... Egy munkamegosztással dolgozó olyan tőkés vállalkozás, mint aminő a könyvnyomtatás, csak akkor rentábilis, ha biztosítottak a folyamatos termelés anyagi és szellemi feltételei, s produktumainak értékesítésében felvevőképes, állandó és közeli piacra támaszkodhat." [44]

Korábban már megkíséreltük bemutatni, hogy jelentős és gazdag polgársága volt Nürnbergnek, s kéznél voltak a tudósok és humanisták is, akik segítségére voltak a városban működő nyomdászoknak. Ugyanezek a vásárlók is. Azonkívül ezekben az olasz, francia és délnémet "kulturális centrumokban" voltak leginkább hozzáférhetőek az antik és újabb kori szerzők kézíratai. Itt állt rendelkezésre a megfelelő filológiai apparátus, azok a forrásművek, amelyek a hiteles és hibátlan szövegkiadáshoz nélkülözhetetlenek." [45]

A Koberger-Amerbach levelezésből [46] kitérünk például, hogy Koberger az 1498-1502 között Amerbachnál megjelenő bibliakiadáshoz tizennyolc kéziratot kül-

dött Bázalba különböző helyekről: pl. Kölnből, Lübeckből, Heilbronnból, Nürnbergből, Maulbronnból. Jellemző, hogy 1497. december 31-én kelt levele szerint Koberger Maulbronnból a nürnbergi tanács közbenjárására kapta csak meg az Amerbachnak küldendő Hugo: Postilla kéziratot. Kobergernek Németországon kívül is voltak kapcsolatai, ha szükséges volt, Lyonban és Párizsban is keresztetett kéziratot.[47]

A nyomtatáshoz szükséges papír előteremtése sem okozott gondot. Már megemlékeztünk Ulman Stromerről, a híres nürnbergi papírgyártóról, aki először, már a XIV. század végén, megindította papírmalmát. Második felesége révén Koberger atyafiságába tartozott Endres Volkamer. Neudörfer tájékoztatója szerint ő is papírgyártó volt.[48] Úgy tűnik azonban, hogy Koberger főleg Strassburgból szerezte be a szükséges papírt. Adolf Rusch az állandó papírszállítója. Rusch, Mentelin veje és utóda, maga is neves nyomdász és vállalkozó kereskedő, főleg a papírkereskedés terén. Gyakran papírért könyveket kért és kapott cserébe, s azzal kereskedett.[49] Koberger Amerbach-hoz írott leveleiből név szerint ismerjük a strassburgi Cunrad Meyrt, Friedrich Brechttert és Heinrich Ingoltot, akiktől Koberger ugyancsak papírt vásárolt. Brechter egyben Koberger bizományosa is volt.[50]

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található Koberger-nyomtatványok vízjelei: az ökörfej változatok, diadémós korona, íj, hat- és nyolcszirmú virág, latin kereszt stb., többféle eredetre mutatnak. Briquet alapján strassburgi, nürnbergi, velencei, illetve észak-olasz származásúak.[51]

Érdekes, hogy Kobergernek is volt két malma.[52] Úgy tűnik azonban, hogy egyik sem papírgyártásra szolgált. Pedig a nürnbergi tanácsi jegyzőkönyv szerint Koberger engedélyt kapott, hogy a Thiergärtner és a Lauffer kapu közötti kútból csöveken a vizet az Egidienhof-beli házba bevezesse. Lehet, hogy ez a víz csak a papír nyomtatás előtti megnedvesítéséhez kellett? Mindenesetre már önmagában ez a vízvezeték is bizonyíthatná Koberger nyomdaüzemének nagyvonalúságát. De többről is van itt szó.

Varjas Béla már idézett mondatában a könyvnyomtatást tőkés vállalkozásnak nevezi, és méltán! Fokozottan igaz ez Koberger esetében. Nem szükséges bizonygatni, hogy huszonnégy sajtóval és több mint száz, a könyvelőállítási munka különböző szakaszában tevékenykedő munkással dolgozni csak manufaktúrális keretek között lehetséges. A huszonnégy sajtó mellett a száz egynéhány ember reálisnak tűnik Fitz József számítása alapján. Szerinte minden sajtó mellett három ember dolgozott: egy szedő, egy festékező és egy nyomtató. A személyzethez kell számítani még a korrektorokat, az esetleges rubrikátort, néhány nyomdai szolgát, akik a festéket keverték, a kencét főzték, a sajtóból kikertülő, még nedves íveket felakasztották. Külön szakmunkás volt a betűöntő...[53] Kobergermél, Neudörfer tanúsága szerint, még a könyvkötőket is ide kell számítani!

A könyvnyomtatási folyamat eleve munkamegosztást feltételez. Ezenkívül nagyon fontos a jó munkaszervezés, a zökkenőmentesség biztosítása. A nyomdász segédiparokat Koberger üzeme egybefogta. A sok elszigetelt kisüzem egyetlen szerves, fegyelmezett munkaegyüttessé alakult, s árut, vagyis könyvet, csak az egész együttes termelt. A könyv a tömegtermelés legkorábbi objektuma! Mert "... mi

jellemzi a munka manufaktúra-jellegű megosztását? Az, hogy a részmunkás nem termel árut. Csak a részmunkások közös terméke lesz áruvá."[54]

Mindezek az ismérvek a manufaktúra jellemzői. "A manufaktúrát a munkaeszközök differenciálódása (miáltal azonos fajtájú munkaeszközök más-más munkákra más-más állandó alakot öltenek) és specializálódása (miáltal minden ilyen különleges szerszám csak a sajátos részmunkás kezében fejt ki teljes hatását) jellemzi... A manufaktúra ... tökéletes formája olyan készítményeket gyárt, amelyek összefüggő fejlődési szakaszokon, lépcsőszerűen egymást követő műveleteken haladnak keresztül..."[55] Ez mind érvényes Koberger nyomdaüzemére.

Az előbb utaltunk arra, hogy Koberger nyomdájában fegyelmezett munkegyüttes termelt. Fitz szerint "az az általános szokás, hogy a nyomdai alkalmazottak gazdájuknál szabad szállást és élelmezést kaptak."[56] Ezzel szemben Neudörfer azt írja Koberger embereiről, hogy "ezek másutt ettek. Bizonyos megadott órákban kellett a munkát kezdeniük és befejezniük, senki nem mehetett be a házba a többiek nélkül, egymást meg kellett várni a ház ajtaja előtt."[57] Mi ez, ha nem üzem!

Lülfing figyelmeztet, hogy "a tipográfiának ez az új művészete munkamódszereiben és gazdasági aspektusaiban kezdettől fogva az egykorú ipar, különösen a városi kézműves ipar általános feltételeinek volt alávetve. Németországban ... a XV. századi városi polgárság gazdasági jellegét egyre feltűnőbben a pénzgazdálkodásra való áttérés és a piacra való termelés határozta meg ... a nyomdák piacra termeltek."[58]

A tőkés gazdálkodásnak a könyvtermelésben az a jellemzője, hogy egy vállalkozásban, gazdasági egységben van a nyomda, a könyvkiadás és a kereskedelem.[59] Ehhez a XIX. századi nagy vállalkozások esetében még a hírlapkiadás társul. A XV. században pedig, véleményünk szerint, a könyvkötőműhely. Ez nem azt jelenti, hogy a XIX. században a kiadóknak nem volt könyvkötőműhelyük, de akkor már az a természetes. A XV. században viszont ez a kivétel, csak manufaktúrális keretek között működő olyan nagyüzem engedhette meg magának könyvkötők foglalkoztatását, mint amilyen Kobergeré is volt. Hiszen a XV. században a könyveket kötetlenül, krúdában szállították. A kiadói kötések viszont a nyomdahely környéki felvevő piacra számítottak. A kötött könyv ára körülbelül másfél-kétszerese a kötetlenének, így a haszon is kétszeres.

"Az ősnymodásznak a munkaeszközök: betűbélyegzők, kézi öntők, nyomda- és előállításán kívül a piaci termelésnél felmerülő minden egyéb anyagszükségletet: betűfémeket, típuskészletet, nyomdafestéket és főleg papírt, valamint a munkabért is előlegeznie kellett."[60] A szállítási költségek is tetemesek voltak.

Ez már előjátéka annak a folyamatnak, amely a tőkés termelési módot hozza létre, amikor a társadalmi létfenntartási és termelési eszközök tőkévé, a közvetlen termelők pedig bér munkásokká válnak. Ez egyébként csak az ősnymodászoknál, azok közül is csak keveseknél és aránylag rövid ideig van így. Később Koberger is felhagy a nyomdával és kizárólag a könyvkereskedelemre adja magát.

A kiadó

Koberger első, teljes kolofonnal ellátott könyve, Boethius *De consolatione philosophiae* (GW 4573) latin és német nyelvű kiadása 1473. július 24-én jelent meg. Ezt azonban, a tudomány mai állása szerint, tíz másik, kolofon nélküli kiadványa megelőzte. Ezért is valószínű, hogy már nem sokkal 1470 után megkezdte nyomdászati tevékenységét. Ettől az évtől kezdve bérelte az Egidienhof-beli nagy házat is, ahol nyomdája mindvégig működött.

Talán még 1470-ben jelent meg JACOBUS DE VORAGINE: *Sermones dominicales per totum annum* (Panzer IX. 259 p. 340 c) szentbeszéd gyűjteménye és egy zsoltárkönyv, PSALTERIUM LATINUM (BMC II 411). További három látott napvilágot 1471-ben, HONORIUS AUGUSTODUNENSIS: *De praedestinatione et libero arbitrio*, NIDER, Johannes: *De morali lepra és ugyancsak NIDER-től Manuale confessorum* (mindhárom BMC II 411). A következő ősnymtatványokat 1472-re datálják, BURLAEUS, Gualtherus: *De vita et moribus philosophorum* (GW 5785), HONORIUS AUGUSTODUNENSIS: *De imagine mundi* (BMC II 411), EYB, Albertus de: *Ehebüchlein* (GW 9520; a GW pontos dátumot is ad: 1472. okt. 16.), POGGIUS, Johannes Franciscus: *Liber facetiarum* (BMC II 412) és végül ALBINUS PLATONICUS: *Disciplinarum Platonis epitome* (GW 806). Ez utóbbin a nyomdász már feltűntette a pontos megjelenési időt: 1472. nov. 24., nevet azonban még itt sem közöl.

Érdekes kicsit közelebről megvizsgálni ezt az első tíz művet, mert Kobergernek szinte egész kiadói tevékenységére jellemző. Egyébként ugyanezt a képet kapjuk Koberger kiadói tevékenységéről, ha kutatásunk tárgyává a vizsgált kötésekkel borított műveket tesszük. (Ld. a bekötött művek jegyzékét.)

JACOBUS DE VORAGINE a XIII. században élt, domonkos szerzetes volt. Legismertebb műve a szentek életéről írott könyv, *A Legenda sanctorum*-ot, vagy ismertebb címén a *Legenda aurea*-t sokszor kiadták, nagy népszerűségnek örvendett. Koberger 1478–1501 között hatszor adta ki. A fentebb említett *SERMONES DOMINICALES* ugyancsak számíthatott a kelendősekre, mint ahogy a *PSALTERIUM* is. Hiszen prédikációgyűjteményt, zsoltárkönyvet, breviáriumot és misszálékat fontosabb volt kiadni, tekintettel az állandó templomi használatra, mint a bibliát. (Persze azért Koberger nagyon sokszor jelentetett meg bibliát kommentárral vagy anélkül.)

Koberger szívesen adta ki filozófusok, főleg skolasztikusok műveit. Ilyen a XIV. században élő HONORIUS AUGUSTODUNENSIS és az angol skolasztikus filozófus Burlaeus is. WALTER BURLEY Occam tanulótlársa s vele együtt Duns Scotus tanítványa volt. Koberger Burleynek a filozófusok életéről szóló munkáját háromszor adta ki. Egyébként Duns Scotus is többször kiadott.

A filozófusokhoz tartozik ALBINUS PLATONICUS i. sz. II. századi filozófus (kinek híres tanítványa Galenus) és a három évszázaddal későbbi, ugyancsak kedvelt Boethius.

JOHANNES NIDER szintén domonkos volt. Részt vett a bázeli zsinaton, 1431-ben nürnbergi prior. Valószínűleg ezért figyelt fel rá Koberger.

Koberger nem sok humanista művet adott ki. Élő szerző munkáját pedig még kevesebbet. Így hát kivételes ALBERT VON EYB (1420–1475), aki egyébként II. Pius kamarása volt, és a korai német humanizmus egyik jelentős képviselője.

Koberger a humanisták közül rajta kívül csak Celtistól adott ki könyvet. (Aeneas Sylvius leveleit viszont háromszor is megjelentette.) Ide sorolható talán Jo. Fr. POGGIUS (1380–1459). Stiliszta és kedvelt szatirikus író. Több addig ismeretlen klasszikus auktort fedezett föl, s így a humanizmushoz, a reneszánsz korhoz kapcsolódik. Koberger egyébként a klasszikus auktorok közül csak Cicerotól és Vergiliustól adott ki egy-egy művet.

Koberger a teológia, filozófia, jogtudomány köréből és egyházatyák műveiből adott ki elsősorban. A kiadványai zömében latinok, vagyis az akkori Európa nemzetközi nyelvét használja. Német nyelvű kiadványa az összeshez képest csekély. E kiadványai azonban kiemelkedőek. Főleg a fametszetes illusztrációk teszik ezeket jelentőssé. Ilyenek a német Biblia, a Reformation der Stadt Nürnberg, a Heiligenleben, Schatzbehälter és mindenek csúcspontja, a Weltchronik. Ezekről a Dürer-Koberger fejezetben már szóltunk.

Végezetül néhány szót a korrektorokról. Koberger valószínűleg tudott latinul, tanúsítják ezt a neki szóló latin levelek. Panzer szerint [61] magasabb iskolai végzettsége is lehetett, sőt Will [62] továbbmegy, és feltételezi, hogy Koberger néhány műnél mint szerző is közreműködött. [63] Nem valószínű azonban, hogy Koberger maga korrektori munkát végzett. Ehhez független, tanultabb emberek kellett, akiknek csak ez volt a feladatuk, üzleti és szervezési ügyektől távol voltak.

Koberger sokat adott arra, hogy kiadványai szépek és lehetőleg hibátlanok legyenek. [64] Kortársai, kollégái, a kor humanistái dicsérik. Amerbach, a nála Koberger számára megjelenő Biblia cum postillis Hugonis de Sancto Caro (GW 4285) epistola dedicatóriajában azt írja Kobergerről, hogy ha számára a kölcsönös érintkezésből nem derülne ki, hogy Koberger milyen kiváló erényekkel rendelkező valaki, akkor a gondosan nyomtatott könyvei mutatnák meg, hogy Koberger milyen nagyszerű férfiú, és hogy a keresztény közösség legnagyobb barátja. Ezután Amerbach a humanista latin túldíszített stílusában így folytatja: "... sokszor nyomtatsz könyvet, és pedig nem világiakat (saeculares) és illetleneket, hanem istenieket (divinos) és tisztákat: nem hibákkal tele, hanem helyesen és javítottan. [65]

Amerbach nemcsak mint nyomdász dolgozott Kobergernek, hanem korrekorként is tevékenykedett. [66] Amerbach Párizsban nyert Magister Artium fokozatot, Johann Heynlin von Stein (Johannes a Lapide) tanítványa volt. 1477-ben telepedett le Bázelen, a nyomdászatot feltehetően ezt megelőzően Velencében tanulta. Rajta kívül több Kobergernél dolgozó korrektor nevét is ismerjük.

Hase általában Koberger kiadóit, pontosabban sajtó alá rendezőit, egyben Koberger korrektorainak tekinti. [67] Így pl. NICOLAUS WILET, aki II. Pius leveleit adta ki, BARTHOLOMAEUS BELLATUST (Astesanus de Ast: Summa, 1482), FRANCISCUS MONELIENSIST (Duranti: Speculum iudiciale, 1486), JOHANNES PEYREUTot (Porphyrius: Isagoge, 1492). Legtöbbet Johannes BECKENHAUBról tudunk. [68]

Beckenhaub mainzi születésű, Heidelbergben tanult. Először Strassburgban dolgozott korrekorként, majd Nürnbergben Sensenschmidt mellett, és mikor ez Bambergbe tette át működési helyét, Beckenhaub is vele ment. Amikor onnan visszatért Nürnbergbe, akkor lett Koberger korrekora. Ez az 1480-as évek legvégén történhetett.

Koberger nemcsak saját nyomdájában jelentetett meg könyveket. Nürnbergben, 1484-től kezdve dolgozott neki Georg Stuchs, Hagenauban Heinrich Gran, Strassburgban Adolf Rusch és Johann Grüninger, Bázélban Johann Amerbach és Hans Petri. Franciaországban Párizsban és Lyonban Jacob Sacon, Johann Klein és Nicolaus Wolff. Nem véletlen, hogy ez utóbbi kettő is német nevű. Lyonban Kobergernek saját nyomdája volt.

Koberger a XV. század végén egyre többet panaszkodik leveleiben a nehéz időkre, háborús viszályokra, mégsem ez lehet az oka annak, hogy nyomdáját feladta. Inkább az, hogy a fejlődés iránya arra mutatott, hogy a nyomdának és kiadóknak szét kell válnia, hogy majd csak a fejlett kapitalizmusban, a XIX. században egyesüljön ismét.

¶ fimit missale diuinorum officiorum
tam de re quæ de sanctis cum cer-
tis officiis annexis: ut puta de
transfiguratione domini. de pestilen-
tia etcetera. secundum choram alme ec-
clesie Strigoniensis. correctus ac
emendatus de consensu ac tauo-
re Reuerendissimi in xpo patris
ac domini. domini Michaelis epi
Mikouiensis. ac in pontifica-
libus vicarij generalis pnominate
ecclesie Strigoniensis. aliorumque
dominorum de capitulo. regnante
felicissimo serenissimo ac inui-
ctissimo Mathia hungarorum
rege domino nostro gratiosi-
simo Anno incarnate deita-
tis. M. cccc. lxxxiij. die ultima
mensis Augusti. in imperiali ciui-
tate germanie Nureberga per
Anthonium Koburger inco-
lam prefate ciuitatis. pro lau-
dem dei eiusque genitricis ppe-
tue virginis. cum honor et gloria i-
cunt Amen.

2.5 ANTON KOBERGER, A KÖNYVKERESKEDŐ

Nicolaus Wolff nyomtatta Koberger számára Lyonban az *Epistolae illustrium virorum c.* művet (GW 9368). Ennek kiadója, vagy ha úgy tetszik, sajtó alá rendezője, Iodocus Badius. Badiusnak magának is volt nyomdája Párizsban. Ismert humanista tudós és nyomdász hírében állt. Ferrarában és Lyonban tanult. Főleg klasszikus auktorokat adott ki. A fenti műhöz epistola dedicatoria-t írt 1499. febr. 13-i kelettel. Az ajánló levél természetesen Anton Kobergernek szól. Ebben többek között azt írja Kobergerről: "Minthogy kétségkívül a könyvkereskedők fejedelme vagy, nem állsz alantabb a többi igaz és derék kereskedő között sem; semmit sem becslnék méltóbbnak vezető mivoltod számára, mint hogy ilyen szellemi hősöket (értsd, mint amilyenek az e műben szereplő híres férfiak, kiknek levelei most kiadásra kerültek) fogadj be királyi lakodba, minden tisztesség és feddhetetlenség szentélyébe." Majd a hosszú levelet így zárja: "Áldás Rád, Te, az erényes kereskedés dísze és támasza!" [69]

Ha az ilyen és hasonló levelekben sok is a túlzás, az igaz alapot sohasem nélkülözik. Anton Koberger korának legnagyobb könyvkereskedői közé küzdötte fel magát, vagy talán tényleg a legnagyobb volt. Nem egy hazai és külföldi szakember van ezen a véleményen. [70]

Koberger minden lehetséges módon kereste – és meg is találta – a könyv útját az olvasóhoz. A könyvkereskedelem minden lehetőségét: a vándor kereskedést, reklámozást, házalást, könyvvásárokon való részvételt és a faktorokon keresztül történő árusítást is felhasználta.

Az az értékesítési terület, amelyre Koberger üzleti kapcsolatai kiterjedtek, az egész művelt Európát magában foglalta: Antwerpentől Velencéig, Lyontól Budáig.

A nyomdák piacra termeltek. A könyvet az egyik legközvetlenebb módon, mozgó lerakatok létrehozásával juttatták el a vásárlóhoz. A könyveket hordókba csomagolva szállították városról-városra. Amelyik városban megálltak, megkezdték a könyvek árusítását. A könyvkereskedő megbízottai egy ideig ott tartózkodtak, majd mentek a következő városba. Ezt a vándor kereskedést bizonyítják a kevés számban fennmaradt könyvreklámok. A könyvreklámok nyomtatott jegyzékek voltak, amelyeket a megbízottak vittek magukkal. Ezek egyrészt a hatóságok számára kellett a gyors áruvizsgálat biztosítására, másrészt reklámplakátként kitzűzték őket fogadók ajtajára vagy falára.

Anton Kobergernek két, ilyen célt szolgáló könyvjegyzékét ismerjük. Az egyik 1477-79-ből (a BMC szerint 1480-ból: BMC II 417) maradt fenn, és Antoninus Florentinus: *Summa theologica*, pars 1-4. c. művét reklámozza huszonegy más

nyomatott könyvvel együtt. Ebből az összesen tehát huszonnégy műből csupán tizenegy Koberger saját kiadványa: az 1, 2, 3, 6, 7, 8, 12, 13, 15, 17 és a 19. A 4, 5 és 18. Sensenschmidt-Frisner, Mentelin-Rusch, illetve S. Ulrich-Afra nyomdájából került ki. A többi nyolc műről nem lehet biztonsággal megállapítani, hogy mely kiadványról van szó. [71] (Ebből a könyvreklámból egyébként kettő ismeretes, az egyik a British Museum Könyvtárában van, jelzete IC. 7195, a másik a müncheni Staatsbibliothekban található "Einblattdr. VIII. 4." jelzetten.)

Koberger másik könyvreklámja 1493-ból való és Schedel Világkrónikájának megjelenése alkalmából készült. A legtöbb mai napig fennmaradt könyvreklámot egyébként éppen ennek a Hartmann Schedelnek köszönhetjük. Schedel orvos és humanista tudós volt. Már eddig is találkoztunk vele, és még a későbbiekben is kell néhány szót szólni vele kapcsolatban. Jelentős mint bibliofil könyvgyűjtő. [72] Könyvgyűjteménye a müncheni Staatsbibliothekba került, s ezzel együtt több ilyen könyvreklám is, melyeket ugyancsak gyűjtött. A Világkrónikát "kommendáló" reklám Schedel saját példányába van beragasztva. [73] Így kezdődik: "Commendatio operis novi cronicarum cum imaginibus temporum et Europa Aeneae Pii." Ezután a reklám a könyv értékét dicséri, majd pedig tizenkét distichonban, mintegy a könyvet megszólítva, ismerteti, hogy mi található tartalmilag benne.

De nem ez a könyvreklámok szokásos szövege! A megszokott formát Koberger előbbi reklámszövege követi: "Cupie[n]tes emere libros infra notatos venient ad hospi- [ciu[m]] subnotatum. Venditorem habituri largissimum. | Cum plurimo[rum] ph[ilosoph]o[rum] s[e]n[tent]ia sit..." Vagyis: akik az alább jegyzékbe foglalt könyveket szeretnék megvenni, ha a lent megadott szálláshelyre jönnek, igen bőkezű eladót találnak majd... A könyvbizományosok ugyanis kézzel utólag ráírták a nyomtatott könyvjegyzékre, -reklámra a fogadó nevét. Ilyen például Eggstein 1466-ban Strassburgban nyomtatott reklámja, ahol alul kézzel írva ez olvasható: "in domo Johannis Lüpold", vagy Peter Schöffler 1469-70-ből származó reklámján: "Venditor librorum reperibilis est in hospitio dicto zum Willden Mann". A kézzel írt szövegből tehát kiderül, hogy a könyvárus "A Vad Emberhez" címzett fogadóban található. Nürnbergben a Weinmarkt-on valóban volt egy vendégfogadó: Gasthaus zum Wilden Manne. [74] Ez a reklám számunkra azért érdekes, mert a kézírás tanúsága szerint Schöffler tehát Nürnbergben is árult könyveket.

A nürnbergiek közül többnek is maradt fenn reklámja, így Sensenschmidtnek és Kefernek közösen 1473-ból, Sensenschmidtnek és Frisnernek közösen 1475-ből, továbbá Johann Müller von Königsbergnek, azaz Regiomontanusnak 1474-ből. [75] Regiomontanus plakátja nem is annyira hirdetés, mint inkább program, amelyet nyomdája felállításakor célul tűzött ki. Regiomontanus nemcsak a maga számára, hanem a nürnbergi tanács tájékoztatására és talán a nürnbergi nyomdász "kollégák" megnyugtására írta ezt. Ebben ugyanis asztrológiai, geográfiai, matematikai és zenei művek tervezett nyomtatását adja hírrül. Nyilván a konkurrencia megelőzésére.

A reklámplakátok szövege zömében latin volt. Ezért talán rendkívüli William Caxtoné, aki Westminsterben angolul jelentette meg hirdetését.

Feltehető, hogy nemcsak a fogadók ajtajára szögezték ki az ilyen plakátokat. A rostocki Vita Communis barátainak 1490 körül megjelent reklámján ez áll kézzel írva (latinul): "Nehogy valaki elől is rejtve maradjon az eladóhely és a könyvek címei, ezt a cédulát [!] erre a nyilvános helyre merészeltem kitűzni." Burger szerint ezek a helyek lehetnek templomok, iskolák, talán tanácsházak kapui is.

Néhány helyen, ahol a könyvárusok megjelentek könyvszállító kocsijaikkal, könyveket hagytak ott hosszabb időre, és megbíztak papokat vagy világiakat, hogy képviseljék a kiadó érdekeit. Ilyen volt pl. Menrat Zyndel Passauban, aki Koberger számára intézte ilyen módon a könyveladást. Máskor egy-egy városból, ahol a mozgó raktár egy darabig időzött, tovább indultak a környékre a házalók, és kínálták a könyveket.[76]

Nagy szerepet játszottak a könyvkereskedelem történetében a vásárok. Strassburg kereskedelmi csomópont volt, s mint a Koberger-Amerbach levelezésből is kiténik, Nürnberg és Bázel között az út Strassburgon vezetett át. Strassburg valóságos könyvkereskedői bizományos központ volt. Például épp a strassburgi Adolf Rusch játszott nagyon fontos közvetítő szerepet a papírgyártók, könyvkereskedők és nyomdászok között. Strassburg könyvkereskedői jelensége a virágzó teherforgalom lebonyolításában van, amely a könyvkereskedők egymás közötti üzletét szolgálta.

Lipcsében évente kétszer volt vásár: húsvétkor és ősszel. Ezek jelentősebbek voltak, mint a strassburgiak. Lipcséből folyt ugyanis a közvetlen kereskedelem Kelet-Európa felé. Ennek alapját (már akkor is) a lipcsei őszi vásár képezte. Kelet-Európa számára ez jelentette a nemzetközi piacot. Kobergernek név szerint ismerjük bizományosát, Peter Clementet, aki a vásárokon általában képviselte. Több Clement (id. és ifj. Paul, Peter, Franz) dolgozott generációkon át a Kobergereknek. A Clementek közül többen könyvkötők és könyvkereskedők voltak, [77] miként gyakori, hogy az egyes városokban az ottlakó könyvkötő üzletet tart fenn, ahol kötve vagy kötetlenül árulja a könyveket. Ez azért sem elhanyagolható szempont, mert a helybeli polgárjoggal rendelkező könyvkereskedőt nem adóztatták úgy meg, mint az ezzel nem rendelkező kereskedőt. A mainzi Peter Schöffler is 1479-ben frankfurti polgárjogot szerzett az ottani vásárok miatt. Ezért érthető, ha Koberger a vásárokon inkább helybelivel képviselteti magát, semhogy maga kereskedjen.

A másik nagyon jelentős belföldi és nemzetközi vásárjogú város Frankfurt. (Már századokkal a könyvnyomtatás föltalálása előtt híresek voltak a frankfurti vásárok.) Természetesen Koberger sem maradt távol innen. Mindenekelőtt a bázei Johann Amerbachhal és Hans Petrivel való együttműködésből származó könyvek számára — mint a levelezésből kiténik — jelentette Frankfurt az egyik fő felvevő piacot.[78] Koberger személyesen is látogatta a frankfurti vásárokat, de volt rá eset, hogy Hans Koberger képviselte, több alkalommal pedig Hans Breuer. [79] Nem egyszer a frankfurti vásár adott alkalmat a bázeiiekkel való találkozásra és a köztük lévő anyagi ügyek rendezésére. A frankfurti vásár jelentőségét mégis inkább a nagykereskedelem adja, a nagybani eladás: a könyvek felvásárlása a nyomdász-kiadóktól és továbbadása az üzletfelek egy szűkebb körének. Nagyobb haszonnal járt a viszonteladókkal tárgyalni.

Egyébként Kobergernek, mint az 1506. febr. 15-i leveléből kitűnik, [80] egy jól felszerelt könyvüzlete volt Frankfurtban, ahol "a könyvek olyan szépen és biztonságosan vannak raktározva, mint Nürnbergben". Vásáron kívül is folytatható tehát Frankfurtban a könyvárúsítás.

De ez már átvezet a szortiment könyvkereskedelemhez. A kortárs így ír Kobergerről:[81] "minden országban voltak faktorai, méghozzá a kereszténység jelentősebb városaiban tizenhat nyitott üzlet (Kram) és bolt (Gewölber), [82] mind-egyik, mint könnyű elgondolni, nagyszerűen és rengeteg könyvvel felszerelve."

Koberger tehát állandó képviselést tartott fenn néhány külföldi városban. Párizsban nem is egy, hanem két üzlete volt. Először egy Johann von der Bruck[83] nevű faktor képviselte érdekeit, azután pedig Johann Blumenstock alias Heidelberg.[84] Heidelberg vezette mind a két üzletet Párizsban. A Koberger-Amerbach levelezésben sok szó esik Heidelbergről. E levelekből [85] az is kitűnik, hogy Koberger Heidelbergben keresztül segítette Hans Amerbach Párizsban tanuló két fiát. Egyik alkalommal Heidelberg azt írja Bázalba, hogy gazdája, Anton Koberger azt parancsolta neki, hogy úgy törődjön az Amerbach fiúkkal, mintha azok édes gyermekei lennének. Mindemellett ezek a levelek – részben Heidelbergtől Amerbachnak – elsősorban az élénk üzleti kapcsolatról adnak képet.

Lyonban Hans Koberger vezette az üzletet és közvetített innen Spanyolországba. Hans Koberger 1502. aug. 30-án Lyonból kelt levélben több kereskedőt is említ Amerbachnak, akikkel kapcsolatot tart fenn. Ugyanebben a levélben ír arról a szándékáról, hogy 300 kötetet Spanyolországba szállít eladásra. Máskor Amerbach Veronából [86] kap levelet Hans Kobergertől. Az 52., 63., 98. levél mind egy-egy nagyobb Lyonba történő könyvszállításról tudósít. Anton Kobergernek 1501. május 29-i, Amerbachhoz intézett leveléből megtudjuk, hogy Hans Koberger éppen Velencében volt, ahol 300 példány Glossa-t cserélt más könyvekért. Sajnálja, hogy nem tudtak ezúttal Amerbachnak fizetni, de a könyvszállítás Nürnbergből Velencébe, majd onnan Lyonba 400 rajnai forintba került.

Koberger Passauban egy dómprédikátort nyert meg, hogy piacot találjon könyveinek. [87] Lipcseben a már említett Peter Clement volt a bizományosa. Éppen a lipcsei vásárral kapcsolatban írja Koberger Amerbachnak 1505. jan. 8-i levelében, hogy a háborús idők miatt nem megy a frankfurti vásárra, hanem majd a lipcseire, ahol reméli, hogy Bécsből és Budáról fog kapni pénzt.[88] Ezt megelőzően 1504-ből három levél is maradt fenn, ahol Koberger Budát, Boroszlót és Krakkót említi. [89]

"A magyar, valamint a lengyel könyvkereskedelem hamarosan bekapcsolódott abba az európai hálózatba, melynek egyik legtehetségesebb irányítója és kezdeményezője a nürnbergi nyomdász-kiadó, Anton Koberger volt." [90] A XV. század második felében a nürnbergi kereskedők főleg a nagy fejlődésnek induló Budával álltak kapcsolatban. Nürnberg vezető szerepét a magyar kereskedelemben korábbra tehetjük, mint a XV. század. Már a XIV. század végén bejutnak nürnbergiek a budai tanácsba (Krammer Ulrik, Nürnbergi Márk). [91] Mályusz szerint Nürnbergi Márk volt Zsigmond gazdasági főtanácsadója. [92] A nürnberg-

giek főleg textíliákkal és fémárukkal kereskedtek. E kereskedők áruival Budán, itt élő és meghonosult családtagjaik, vagy faktoraik foglalkoztak. Ilyenek pl. a budai Hallerek. A nürnbergi Hallerek közül néhányan előbb Pesten, majd Budán, később Erdélyben telepedtek le. Már 1480-tól ismerünk egy Ruprecht Hallert, aki fiaival együtt Buda és Nürnberg között élénk kereskedelmi tevékenységet folytat mint budai polgár. Egy bizonyos Wolf Haller is részt vett Koberger könyvkereskedelmében, állítólag Budán vezette Koberger üzletét. Wolf Haller 1491-ben Koberger veje lett.

A textil-, fém- és egyéb kereskedelem mellett nem elhanyagolható Budán tehát a könyvkereskedelem sem. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint könyvkereskedőinek nagy száma. Legalább másfél tucatot ismerünk név szerint, s ebből tizenhárom egyúttal könyvkiadó is.[93]

Budán 1473 táján Hess András, Krakkóban 1474 körül Caspar Hochfeder próbálkozott meg a nyomdászat meghonosításával. Egyik vállalkozás sem járt tartós sikerrel. Így a magyar és lengyel könyvpiacot is külföldi nyomdák látták el nyomtatványaikkal.[94]

A magyar kiadók fő foglalkozása a XV. század végén és a XVI. század elején (egészen a mohácsi vészig) a könyvkereskedelem volt. Nemcsak saját kiadványaik terjesztésével foglalkoztak, hanem külföldi kiadóknak és könyvügynökségeknek is a bizományosai. Theobald FEGER a budai könyvárusok között talán az első. Az 1480-as évek elején telepedhetett Budára. Hogy többek között Koberger faktora is volt, bizonyítja a Schedel-féle Világkrónika 1509-es zárszámadása, ahol Feger is fel van sorolva 56 forint tartozással.[95]

Belföldi nyomdák hiányában tehát a magyar könyvárusok külföldről kénytelenek fedezni a könyvszükségletet. "A külföldi könyvek behozatala elég tekintélyes lehetett ... Budán még éltek a könyvedvelő Vitéz János és Corvin Mátyás hagyományai, és jó megélhetést biztosítottak az ott letelepedett könyvárusok számára." [96] Varjas idézett tanulmányában részletesen kifejti a Hess András-féle nyomda megszűnésének okait. Ezek egyike, hogy a budai nyomda nem volt versenyképes. Hess aligha gondolhatott arra, hogy bekapcsolódjék az európai könyvpiac vérkeringésébe. Hess Budán nehezen mérhette fel a könyvkiadás nyugat-európai szükségleteit. Buda túlságosan távol esett a korabeli könyvkereskedelem központjaitól.[97]

Koberger viszont nagyon jó érzékkel mérte fel az igényeket. Példa erre az 1501. január 21-én kelt levél, amelyben azt írja Amerbachnak, hogy Hans Petri halassza el a Glossa újra nyomtatását, most el kell kerülni az árak zuhanását. Két év múlva azonban arról tájékoztatja Amerbachot, hogy Petrirel megbeszélte, hogy mutatót kell készíteni a bázeli nyomdában megjelenő Bibliához (GW 4285), mert az kelendő lenne.[98]

Szó volt eddig a Koberger-féle könyvkereskedelem különböző formáiról: reklámokról, könyvvásárokon való részvételről, a könyvbizományosokról, vándor kereskedésről, de nem szóltunk Nürnbergről, pedig Nürnberg maga is felvívó piac volt. Hiszen a városnak gazdag polgárai, patríciusai, művelt humanistái voltak, nem is szólva arról, hogy hét férfi és két női kolostora volt. Ezek is könyvvásárlók voltak. Korábban már utaltunk a könyvgyűjtő Hartmann Schedelre

és Willibald Pirckheimerre, de nem ők az egyetlen név szerint ismert könyvgyűjtők. Hans Tucher 1488-ban 179 könyvet juttat a városi könyvtárnak. Nürnbergben ugyanis már nagyon korán volt "Librei", azaz városi könyvtár. [99] Koberger még ritka kéziratot is kapott ettől a könyvtártól kölcsön nyomtatás céljából. [100] A tudós skót barátok (brit benecések) gondjára volt bízva a könyvtár. Nürnbergben négy iskola működött Koberger korában: a Szt. Lőrinc-, a Szt. Sebald-nevű, a szegényházi (amelyből alakult 1525-ben Melanchton közreműködésével a ma is meglévő Gimnázium) és a skót barátok iskolája. Az írni-olvasni tanulás — legalábbis a fiúk számára — általános volt.

Kobergernek nemcsak nyomdaüzeme volt szülővárosában, hanem raktára és könyvesboltja is. [101] Ha meggondoljuk, hogy bekötve a könyveket kétszeres áron lehetett eladni, akkor nagyon valószínű, hogy Koberger üzleti megfontolásból a helybeli eladásra szánt könyveket köttette, s voltak saját könyvkötői. Míg üzleti úton távol volt, megbízottja vezette a könyvkereskedést. Egyet névszerint is ismerünk: Hans Ambergert. Több levelében kért Koberger Nürnbergbe könyvszállítást, vagy arról tudósít, hogy három-négy hordó könyvet megkapott. [102]

Érdeemes tehát a továbbiakban azt vizsgálni, hogy a Kobergerrel kapcsolatba hozható eredeti, művészi kötéstáblák mennyiben járulnak hozzá Koberger kereskedelmi kapcsolatainak pontosabb megismeréséhez. Mielőtt azonban erre rátérnénk, néhány szót kell szólnunk a kötéskutatásról általában.

**Cupiētes emere libros infra notatos venient ad bospi-
cius subnotatum Menditorum habitur i Largarissimum.**

3. A KÖTÉSKUTATÁSRÓL ÁLTALÁBAN. A KOBERGER-KÖTÉSEK

3.1 A KÖTÉSKUTATÁS JELENTŐSÉGE

A könyv- és könyvtártudomány átfogó kutatási területének még fiatal ága a kötéstudomány. Eredetileg a bibliofliából nőtt ki, amely csupán a kötés művészi díszítése felé fordult. A kötéskutatásnak csak nemrég, néhány évtizede kezd ki-fejlődni tudományos jellege, jellemvonásai és kutatási módszerei. Hozzájárul mindehhez az a felismerés, hogy a kötés nem egyszerűen a könyv külső burka, hanem a könyv történetére vonatkozó bizonyítékok hordozója. [103] "A művek tartalmával, szellemével és szerzőikkel az irodalomtörténet foglalkozik. A könyvtörténet a könyvek fizikai jelenségeit, köntösét, külső formáját, előállításuk módját tárgyalja, de mindenkor figyelve külsejüknek a kor eszmevilágával való összefüggésére." [104]

A figyelmet először a művészi kötéstáblák kiállításával keltették fel. Sorban jelentek meg a kiállítási katalógusok: 1889-ben Nürnbergben, 1903-1904-ben Londonban, ugyanebben az évben Bécsben, de nem maradt ki a sorból a párizsi Bibliothèque Nationale (1929) és az Egyesült Államok (1948) sem. [105] Európában az e témával foglalkozó cikkek sorozata látott napvilágot, és megszülettek a nagy összefoglaló könyvek is. [106]

A könyv kötése kifejezést kétféle értelemben is használjuk: jelenti egyrészt a munkafolyamatot, másrészt a munka eredményét, a kész kötéstáblákat a gerinc-cel együtt. A kötés munkafolyamata több szakaszt foglal magában, az írott vagy nyomtatott ívek összerendezésétől, fűzésétől kezdve a könyvtáblák elkészítéséig, bőrrel, vagy egyéb anyaggal történő bevonásáig és díszítéséig. Amikor mi a továbbiakban kötéstáblákról, vagy röviden kötésről beszélünk, a fenti munkafolyamat eredményét értjük azon.

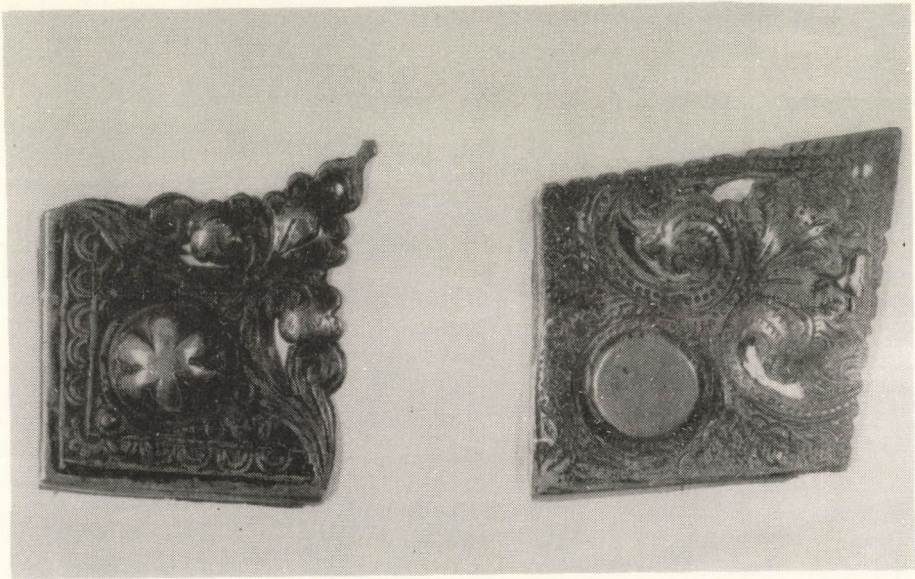
A kötés nem kiegészítése a könyvnek, hanem formaadó, nélkülözhetetlen része. Nemcsak külső burka, hanem funkcionális tartozéka, éppúgy mint a nyomtatás vagy az illusztrálás. [107] Sőt, könyvön csakis a mai könyvformátumot érthetjük, amelyet a keresztény írásbeliség igénye teremtett meg.

A kolostori másolóknak munkája csak akkor ért el a beteljesedéshez, ha a pergamen lapokat fűzték, és könyvtáblákkal ellátták. Bohatta [108] szerint a kötés abból a szükségből ered, hogy óvni kell az írott anyagot a sérüléstől és roncsolódástól. Másik feltevés, hogy e fatáblák beborítása először esztétikai törekvésből indult ki, hogy a nem szép részeket, például a fűzést a gerincen, befödjük, majd pedig, hogy díszítéssel szebbé, kellemesebbé tegyék. [109] A könyvkötői munka elvégzése nélkül tehát még nem beszélhetünk könyvről. Ezért egyértelmű, hogy a kötések vizsgálata elválaszthatatlan része a könyvtörténeti kutatásnak.

A kötéskutatás éppen azzal vívta ki a könyvtörténeti stúdiumok között az őt megillető helyet, hogy a bibliofliának tisztán művészi perspektívájából a súlypont

az elmúlt évtizedek folyamán áttolódott a művelődéstörténeti szemlélet síkjára. Schreiber [110] azt írja, hogy ma már (1932!) a kézirat-katalogusokból, ősnymtatvány- és régi könyv jegyzékekből nem hiányozhat a kötések leírása sem, mivel ezek a könyv datálásához és lokalizálásához fontos adatokkal járulhatnak hozzá. Schunke [111] szerint abból a felismerésből, hogy a kötés az egyes embernek és korának a könyv szellemi értékeivel szembeni magatartását tükrözi, a kötéskutatás a könyv- és könyvtártörténet, sőt az egész művelődéstörténet fontos részévé fejlődött.

A nyomtatott könyveket általában nem ott kötötték, ahol előállították. Így a kötés a könyv vásárlójának, illetve tulajdonosának igényéről, ízléséről, adott esetben anyagi helyzetéről árulkodik. A fentiekhez kell még számítani a könyvkötő ízlését, ügyességét és jobb vagy rosszabb könyvkötő szerszámokkal való ellátottságát is. "... A csatáról fegyver nélkül, a parasztról eke nélkül, az egész társadalomról a munkaeszköz nélkül beszélni hiábavaló fellegekben járás"! [112] Joggal veti fel tehát Schunke a duplumok kérdését. [113] A kódexek esetében nyilvánvaló, hogy minden darab egyedi. De a nyomtatott könyvvel mi a helyzet? Ezek természetesen több példányban láttak napvilágot. Egy könyvtárnak is lehet ugyanabból az ősnymtatványból vagy régi könyvből több példánya. Amennyiben ezeknek megvan az eredeti kötése, akkor épp ez a tény teszi a duplumot is egyedivé!

3.2 A KÖTÉSKUTATÁS HELYZETE MAGYARORSZÁGON

Magyarországon a könyvkötések vizsgálatának fontosságát először Rómer Flóris vetette fel, és sürgette azok történeti feldolgozását. Felismerte, hogy "...akár magát a kötést, a bőrtáblákon eléforduló különféle czifrázatokat és alakokat vegyük tekintetbe, ... akár a belső lapokon eléforduló, sokszor legérdeke- sebb jegyzeteket, melyek a birtokosokra, élményekre, gyógyszerekre, cseléd- tartásra, stb. vonatkoznak, tagadhatatlanul nagy irodalmi kincs rejlik ezen, ed- dig figyelemre alig méltatott külsőségekben". [114] Korvinák kutatása során (1868-69-ben) jegyzeteiben a kötéstáblákról is ad mindig leírást, s gyakran tesz megjegyzéseket. A Liber sermonum Sancti Leonis I. papae c. hártakódex-szel kapcsolatban Rómer azt írja: "Érdekes lenne megtudni, vajjon ezen Magyaror- szágban írt könyvnek kötése is, mely egyenlő sok olasz Corvin-Codex kötésé- vel, hazánkban köttetett-e? Ez t. i. honi iparunk becses adalékául szolgálhat- na." [115] 1882-ben Ráth György, az Iparművészeti Múzeum akkor még csak ideiglenes vezetője és felügyelője, szakkiállítások rendezését hozta javaslatba, s elsőként "a választás a könyvnyomtatásra és könyvkötésre, mint oly iparágakra esett, melyeknek ízlésnemesítő befolyása, s közgazdasági jelentősége a közmű- velődés terjedésével nőttön nő." [116] A "Könyvkiállítási emlék-"ben Keszler Jó- zsef írta meg az első hazai kötéstörténeti összefoglalót. A millennium alkalmá- val ismét helyet kaptak a kötéstáblák a történelmi kiállításon, melyről ugyancsak Ráth György jelentetett meg könyvet. [117]

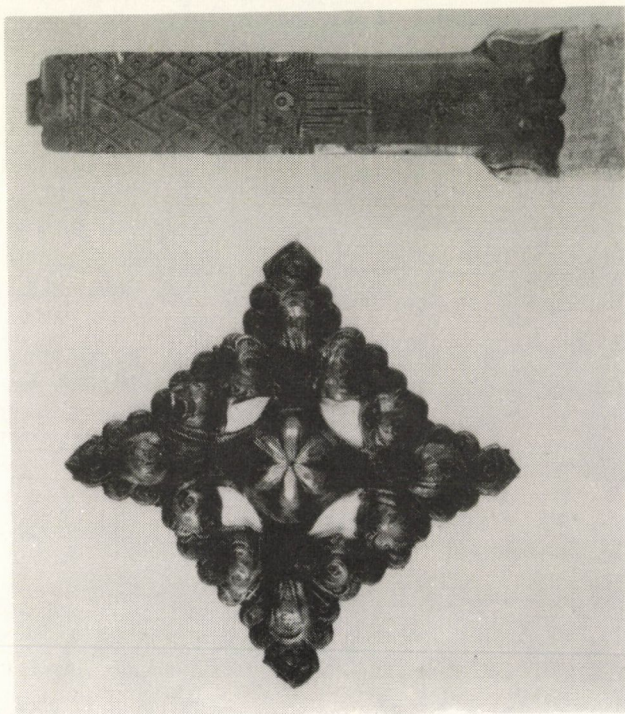
1912-ben jelent meg "Az iparművészet könyve". Ennek harmadik köteté- ben Gulyás Pál ír a könyvkötésről átfogó tanulmányt. Behatóan foglalkozik a könyv kötési folyamatának technikai részével is. Hangsúlyozza, hogy: "A könyv- kötés művészi jelentősége a külső kiállításban, vagyis a könyv metszésének és tábláinak díszítésében rejlik. A különböző korok változó ízlése főleg ezen a té- ren nyilatkozott meg. Maga a kötés technikája csak igen csekély, jobbára a kül- ső díszítés módjával s a felhasznált anyag minőségével kapcsolatos változásnak volt alávetve." [118] Ugyancsak Gulyás írta a korvinák kötéséről, a Mátyás ki- rály könyvtáráról szóló könyv harmadik részében. [119]

1936-ban a Magyar Bibliophil Társaság rendezett kiállítást az Iparművé- szeti Múzeumban értékes, szép kötéstáblák színes rajzaiból, melyeket Végh Gyu- la készített. [120] Egy év múlva két összefoglaló mű is napvilágot látott, Az egyik a mohácsi vész előtti, [121] a másik a XVIII-XIX. századi magyar könyv- művészetet [122] tárgyalja. Romhányi szerint is "megtaláljuk a könyvtáblákon az egyes korok ízlését, stílusát, anyagában a kor iparának fejlettségét és gaz- dagságát, díszítésében kifejező erejét." [123] Ehhez még azt kell hozzáfűznünk,

hogy nemcsak a kor a döntő, hanem a hely is, vagyis az adott ország, tartomány vagy esetleg városállam. Így a XV. század második felében, amikor Olaszországban és Magyarországon reneszánsz kötések készültek, akkor Németországban szinte kizárólag gótikus kötéstáblák.

A magyar reneszánsz kötésekről Sz. Koroknay Éva tollából számtalan cikk került ki, legutóbb pedig az eddigi kutatási eredményeket összefoglaló tanulmánykötet.[124] Koroknay 1966-67-ben kiállítást rendezett az Iparművészeti Múzeumban, ahol magyar reneszánsz kötéseket mutatott be.[125] Ekkor vált lehetővé, hogy a Mátyás számára készült korvinák kötéseit széleskörű magyarországi fejlődésbe belehelyezve ismét vizsgálat tárgyává tegye. Ennek alapján Koroknay megállapítja, hogy a korvinák kötéseit, mint magas művészi fokot elért alkotásokat, nem tekinthetjük többé izolált jelenségnek, mint azt korábban hitték, s ahogy a nemzetközi szakirodalom elkönyvelte, hanem csak mint a korszakra jellemző magyarországi kötésművészet legkiemelkedőbb alkotásait, amelyeknek megvannak az előzményeik és folytatásuk is. Bebizonyítja, hogy a korvinák kötése virágzó magyar könyvkötő kultúrából emelkedett világhírű rangra, s ez a kultúra mintegy harminc évvel túl is élte Mátyás királyt.

Vannak tehát hagyományai a kötéskutatásnak Magyarországon, de a részletkérdések tömege vár még megoldásra. Alaposabban eddig még csak a magyar reneszánsz kötésekkel foglalkoztak, az ezt megelőző és az ezt követő korszakkal pedig szinte egyáltalán nem.

3.3 A KÖNYVKÖTÉSDÍSZÍTÉS RÖVID STÍLUSTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE

Mint már utaltunk rá, amikor megszületett a kódex forma, megszületett a kötés is. Minthogy ezek a korai kódexek vallásos tárgyúak voltak és gyakran templomi használatra készültek, nem ritka a szépen, néha már túl gazdagon díszített kötéstábla. Hunyady szerint ez kétségkívül a belső tartalom iránti becsülés jele volt.[126] Időszámításunk kezdete után a korai századokban gyakoribbak az elefántcsont domborműves és a drágakövekkel, pazar ötvösmunkával díszített kötések. Természetesen a kódexek száma összesen sem túl nagy. Egy-egy kódex értéke felbecsülhetetlen, különösen, ha ilyen díszkötésben van. Ezért hamarosan megjelennek az egyszerűbb és olcsóbb bőrkötések. A bőrkötések díszítésénél már kezdetben alkalmazták a bőrmetszést és bőrráttörést. Ehhez rendkívüli ügyesség és tehetség kellett. Nem is vált úgy általánossá, mint a vaknyomásos eljárás. A vaknyomás már a XII. század végén, a XIII. elején feltűnt, először állítólag Angliában. A XIII-XIV. században Német- és Franciaországban még aránylag ritka, a XV-ben azonban már nagy gyakorlatba jön, s Németországban még akkor is ez marad az uralkodó, amikor Francia- és Olaszországban már túlhaladott.[127] Az eljárás lényege, hogy a megnedvesített bőrbe melegtett bélyegzőket nyomnak. Vaknyomásosnak nevezzük a kötéstáblát megkülönböztetésül az aranyozottól.

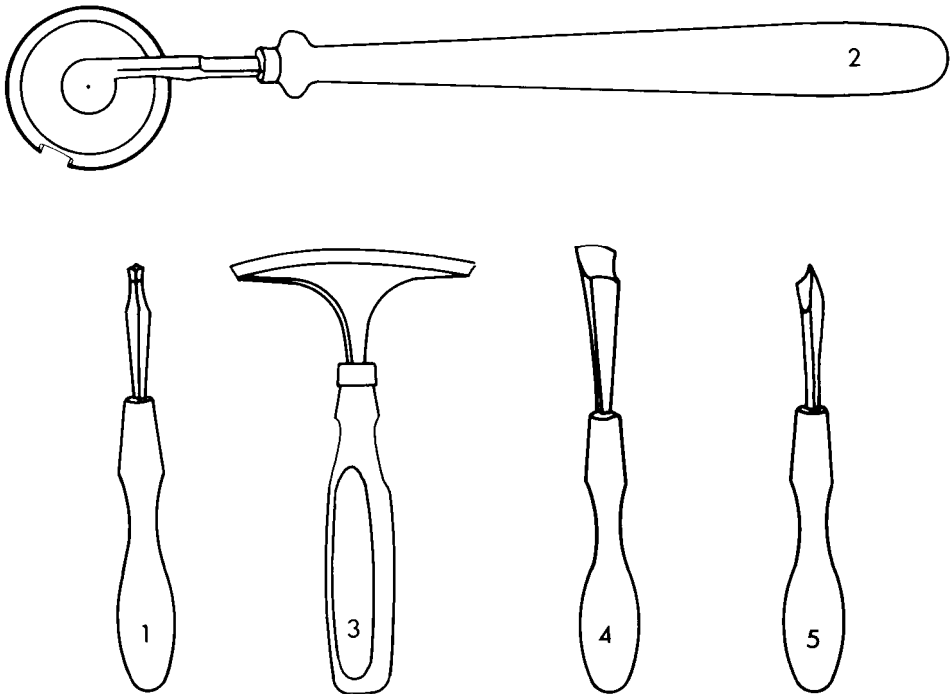
Az európai könyvkötészet korai időszakából (VIII-X. századból) származó bőrkötéseket karoling kötéseknek nevezik. A román kötések jobbára a XI-XIII. századból maradtak fenn. A vaknyomásos, egyes bélyegzőkből komponált kötéstáblák a gótika korában fokozatosan válnak egyre gazdagabbá, hogy aztán a könyvnyomtatás feltalálása után egy fél évszázadon át, elsősorban Németországban és Angliában, szinte egyeduralgódóvá váljanak. Igen sok emlékünk maradt fenn. A nyomtatott könyvek egyre növekvő száma szükségessé tette a kötésekben az egyszerűbb eljárást. Ez az igény teremtette meg a lemezt, vagy préslemezt és a görgetőt. Az ilyen eljárással készült kötések vezetnek át a reneszánszba. A reneszánsz kötéstábláknak – stílusukat tekintve – két nagy csoportját kell megkülönböztetni:

1. az olaszt, majd az ebből fejlődő francia és a sajátosan magyar reneszánsz kötésekét és
2. a német reneszánsz kötésekét.

Az olasz reneszánsz kötésekre jellemző a centrális elrendezés. E kötések centrális díszjele a kör, négykaréj, négykaréj variáció vagy csillag. A görgetők díszjele geometrikus jellegű (italo-arab fonadék). Az olasz reneszánsz köté-

seken ritka a figurális díszítés. A magyar reneszánsz kötésekben gyakori az aranyozás, sőt esetenként előfordul a kék vagy zöld színezés. Ezek a magyar kötéstáblák szerkezetükben reneszánsz jelleget mutatnak, díszítésük azonban speciális, eltér az olasz reneszánsz kötések ornamentikájától.[128]

A német jellegű reneszánsz kötésekben a középmezőben általában lemez-dísz látható. Ezeken gyakran allegorikus alakok vagy portrék vannak. E lemezeken az előképei sokszor nagy festők, grafikusok képzőművészeti alkotásai.[129] Ezzel párhuzamosan azonban az olasz-francia reneszánsz stílus is benyomul Németországba, de nem jut abszolút uralomra.

- 1 bélyegző
- 2 görgető
- 3 filéta
- 4-5 vonal- és ívdísz

3.4 A KÖTÉSKUTATÁS TECHNIKATÖRTÉNETI SZEMPONTJAI. A GÓTIKUS KÖTÉSEK MOTÍVUMKINCSE

Az itt bemutatásra kerülő gótikus bőrkötések díszítése vaknyomásos eljárással készült. A vaknyomásos technika — melegtett szerszámok bőrbenyomása — a könyvkötőt nem állította olyan művészi feladat elé, mint korábban a bőrrajz vagy bőrmetszés, inkább csak gondosságot és kezűgyességet kívánt. Mindenesetre a kötéstábla beosztásához, a bélyegzők kiválasztásához és összehangolásához jó ízlésre és bizonyos művészi érzékre szükség volt.

A bőrrajz és bőrmetszés — nem is szólva az ötvös vagy elefántcsont kötésről — inkább a kéziratosság századaiban fordult elő, amikor még aránylag kevés könyvet kellett bekötni. Persze a kódexek sincsenek mind pazar díszkötésben, a többségük sima pergamen- vagy bőrkötést kapott. Éppen a bélyegzők megszületése és használata tette általánosan lehetővé a bőrkötések aránylag egyszerű és olcsó díszítését. Gutenberg találmányát követően rövid idő alatt ugrásszerűen megnőtt a könyvek száma. A kódexmásoló barátok mellett, akik még maguk kötötték be a kéziratokat, megjelentek a világi könyvkötők is. A legcélszerűbb és leggazdaságosabb könyvdíszítési eljárást kellett kialakítani, hogy lépést tudjanak tartani a hirtelen megnövekedett könyvtermeléssel. A vaknyomásos technika erre kiválóan alkalmas volt, s amellett jól továbbfejleszthető. Nem egy feltevés szerint éppen a kötést díszítő bélyegzők alkalmazása a könyvnyomtatás elméleti kidolgozásának is ihlető segítségére volt.[130] Gondolunk itt a nürnbergi Konrad Forster kötéseire, amelyeken az egyes betűbélyegzőkkel nyert körbefutó felirat a kötéstábla díszjele. A könyvkötőszerszámok drágák voltak. Egy könyvkötő vagy könyvkötőműhely szerszámkészlete korlátozott volt, s rendszerint öröklődött apáról fiúra, nagybácsiról unokaöcsre, apósról vőre.[131] Bizonyos bélyegzők egyetlen műhelyre jellemzőek, de ott, ahol aránylag közel egymáshoz több könyvkötőműhely van, nem ritka a kölcsönzés sem. Éppen Nürnbergre jellemző a bélyegző, lemez vagy görgető kölcsönzése.

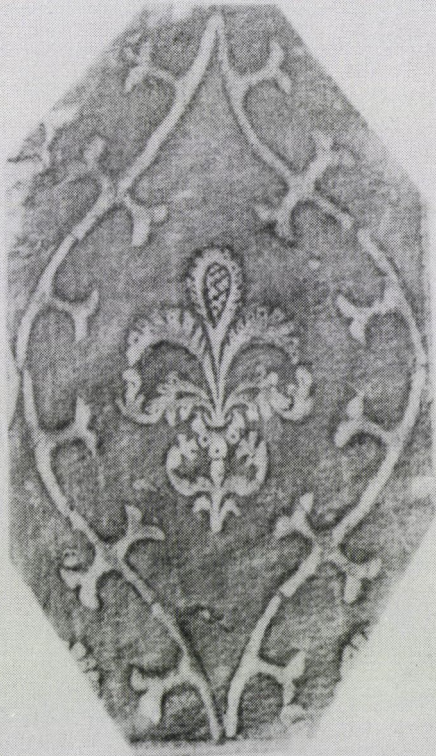
A szellemi és anyagi kultúra változásának, elsősorban a művészi stílusfejlődésnek a kötéstáblák is részesei. Az adott kor kötéstábla stílusa ugyanabban a korban más képzőművészeti alkotások stílusával rokonítható. A kötést díszítő elemek legszorosabban a grafikával és ötvösművészettel állnak kapcsolatban. Amikor már a reneszánsz az uralkodó Európa-szerző, az ötvösművészet még mindig a gótika stílusjegyeit hordozza. Utalunk itt például a reneszánsz festményekre, amelyeken a kelyhek, serlegek vagy ruhadíszek, vagyis az ötvöstermékek gótikusak! Így van ez a XV. századi német könyvkötőszerszámokkal is. Hiszen a bélyegzőket is többnyire ötvösök metszik.

A gótikus könyvek általában nagyobbak, mint a románkoriak. Jobbára nagyfóliók. A kötéstáblát mindig vakvonalak tagolják. A könyvkötő mintegy előre körvonalazza a tábla felépítését. Egy vagy több keretvonalat húz a középmező körül, amit aztán gyakran további vakvonalak osztanak kisebb mezőkre, s ezekbe is egyesbélyegző vagy bélyegzők kerülnek. A XV. századi német bőrkötéstáblák jellemző felosztása a téglalap alakú középmező, más néven tükör és az azt körülvevő egy vagy több keret. Mind a tükörben, mind a keretben egyesbélyegzők vannak. A későbbiek folyamán az egyesbélyegzőket részben felváltja a görgető, illetve a lemez. A lemezbélyegző összefoglalója a kis egyesbélyegzőknek. Figyeljük meg a következőkben azt a folyamatot, hogy hogyan jutunk el az egyesbélyegzőtől a lemezig.

A XV. század második felében, különösen Nürnberg környékén a kötéstáblák kedvelt díszítőeleme volt a gránátalmavirág. Ezt a gránátalmavirágot legtöbbször gót ruta-inda vette körül. A ruta-inda alapmotívuma az ún. fejbélyegző. Korábban ez volt az alapdísz a levélreliefes, poncolásos bőrkötéseknek is. A délnémet ruta-inda előállításához kétféle fejbélyegző szükséges. (Ld. a mellékelt ábrán I/1 és I/2). A harmadik bélyegző a ruta-indát kitöltő gránátalmavirág (I/3). Hogy gránátalmavirágos gót ruta-indát kapjunk, három bélyegzőre van tehát szükség. Az egyik fejbélyegzőt (I/2) nyolcszor, a kettős fejbélyegzőt (I/1) négyszer kell a bőrbe nyomni. Ez összesen tizenkettő, a tizenharmadik művelet a gránátalmavirágos bélyegző bőrbenyomása. Egyszerűbbé tették ezt az eljárást, amikor a teljes ruta-indát mintegy elfelezve készítettek egyetlen bélyegzőt (II/1). Ezt egyszer fölülről, egyszer alulról egymáshoz illesztve nyomták a bőrbe. A harmadik művelet a virágtő (II/2) beillesztése volt. Mint látjuk, most már két bélyegzővel három műveletben nyerték ugyanazt az ábrát, amit az előbb még tizenhárom műveletben végeztek. Az előbbiekhöz képest a lemezbélyegző szinte forradalmi előrelépés, minden összefoglalva és egyetlen műveletben kerülhetett a bőrtábla felületére (III). A lemezbélyegzőt egyébként már nem kézzel, mint az egyesbélyegzőket, hanem kézi sajtóval préselték a bőrbe. (A németben a neve is utal erre: Pressplatte vagy Pressstück). [132] Ugyanezen az ötleten alapszik a görgető is. A nürnbergi kötésekre annyira jellemző pálcán áthurkolódó gótikus indát és rozettát együttesen is láthatjuk görgetőn. (Ld. a mellékelt ábrán.) Később a virág és inda közé már gyümölcs és egyéb dísz is kerül, pl. gyakori a szeder, málna vagy makk a görgetőkön.

Németországban mind a lemez, mind a görgető csak majd a XVI. században, a reneszánsz kötésekben válik általánosan uralkodóvá és szorítja háttérbe az egyesbélyegzőket. De akkor már témaváltozás is következik, a tisztán növényi és állatvilágból vett elemeket allegorikus emberábrázolások, bibliából vett jelenetek, vagy portréképek váltják föl.

Az eredeti, művészi kötéstáblák kutatása határterület a könyvtörténet és az iparművészet között. Az eddigiek során is igyekeztünk bizonyítani, hogy a kötések mennyire segítik a könyvtörténeti kutatásokat, de nem lehet azt a tényt sem figyelmen kívül hagyni, hogy a művészi kötéstáblák egyben esztétikai minőségekkel rendelkező tárgyak is. Ezekben a kötéstáblákon képesség, ügyesség, szándék, ízlés, ideológiai tartalmak stb. — összefoglalva: társadalmi-emberi lényeg — tárgyasultak.

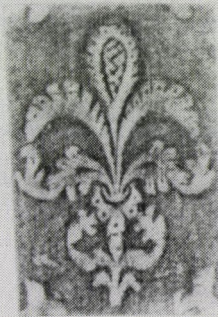
1.

1./1

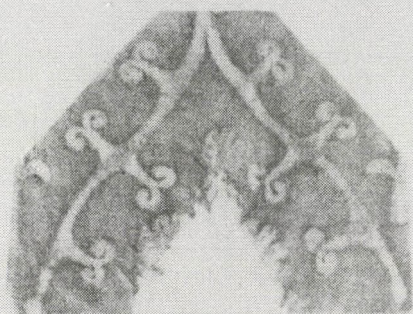
1./2

1./3

II.

II./1

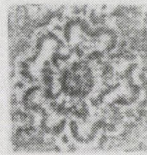
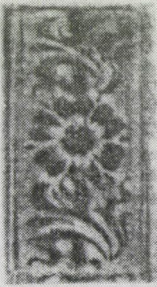
II./2

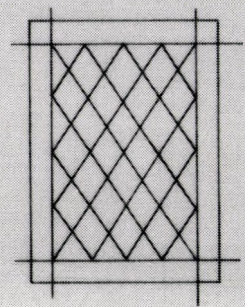
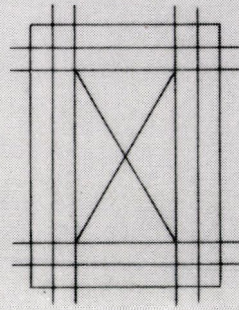
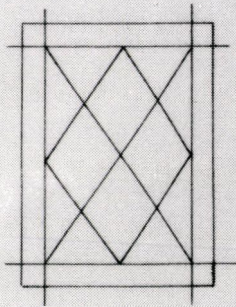
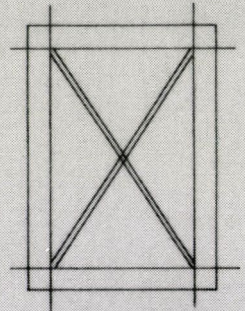
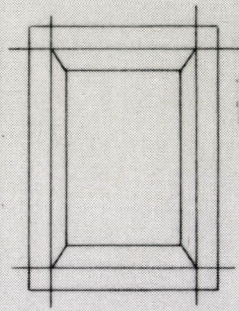
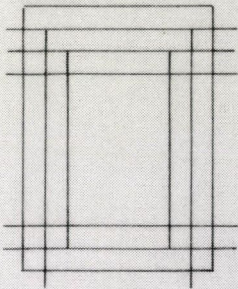
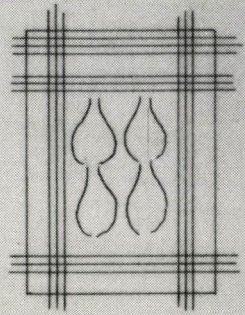
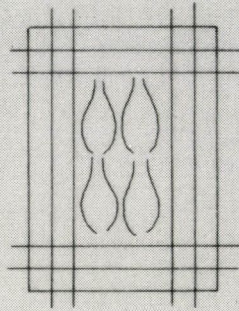
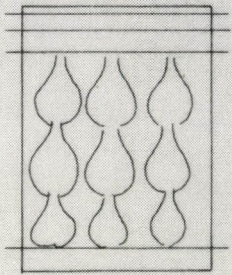
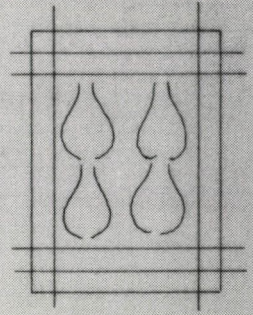
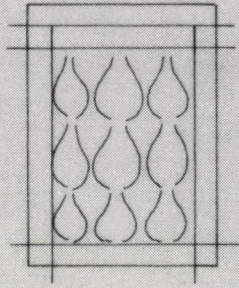
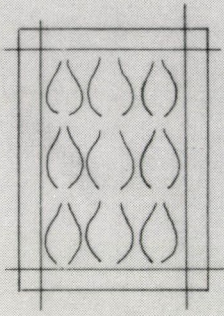
III. lemezbélyegző

görgető

egyesbélyegzők

A feudalizmusban vezető szerepet játszik a vallásos ideológia, és a művészet ebben a korszakban szakrális művészet.[133]

Az itt tárgyalt kötések motívumai allegorikusak, a kép jelentésstartalma a képhez képest külső jelentésstartalomként van megadva. Tudjuk, hogy vannak művészettörténészek, akik a XV. századi kötéstáblák ornamentikájáról már nem tételnek fel az allegorikus jelentést. Lehet, hogy a XV. század második felének embere ezekben a motívumokban nem látott többet, mint amit azok ténylegesen mutatnak, de biztos, hogy eredetileg ezek átvitt utalásai ismertek voltak. Mindenesetre az ugyanebből a korból származó Dürer grafikák, Hieronymus Bosch festmények tele vannak allegorikus és szimbolikus utalásokkal.

Ahogy a gótika más területein – az építészetben, festészetben, könyvillusztrálásban –, úgy a kötések díszítő bélyegzők esetében is a motívumokat a növényvilágból merítik. Mindenekelőtt a rózsát, vagy rozettát, Mária virágát kedvelik. A nyflal átlótt szfv is órá utal, nem is szólva a "maria" írásszlágról.[134] A gótika formakincséhez tartoznak továbbá a lilium és a pálcán áthurkolódó szőlőinda, melyek az akkori ember számára szintén jelképes tartalmúak voltak. Különösen Dél-Németországban szívesen látták az articsókát és nagyon kedvelték a gránátalmavirágot. A gránátalmavirágot már az ókorban a keleti népeknél tisztelték, a rómaiak a görögöktől vették át, Déméternek és Persephonének áldoztak vele, egyszerre volt a termékenység és a megsemmisülés jele.[135] A középkorban a miseruhákon gyakori minta, egyesek szerint a keresztény egyházat jelképezte volna. A gránátalmát keretező ruta-inda a középkorban ismert gyógynövény, ma is használja a gyógyszeripar.[136]

Az állatvilágból is a más területen szimbolikus értelemben használtakat részesítették előnyben. Mindenekelőtt a sast és az oroszlánt (evangelisták, illetve címeres jellegzetes állatszimbólumai), továbbá a bárányt (Jézusra utal), az egyszarvút (a középkor emberének a szűziességet jelképezte), az ózt, szarvast, vagy a majmot (ez utóbbi a hiúság jelképe), valamint a mesés vagy mesés megvilágításba helyezett állatfigurákat mint a griffet [137] és a szimbolikusan alkalmazott pelikánt (ez is Krisztus szimbólum).[138]

Ezekkel a bélyegzőkkel fogunk találkozni a Koberger-féle kötésekben. E kötések további jellemzője a könyv tartalmára vagy szerzőjére, esetleg a kommentátorra utaló felirat az előtáblák tetején. A Koberger-kötések általában sötétbarnák és sertésbórból készültek.

Kutatásaink során arra a következtetésre jutottunk, hogy ezek a kötések Koberger megrendelésére és számlájára, sőt egy részük Koberger saját könyvkötőműhelyében készültek. Így indokoltnak találjuk, hogy ezeket kiadói-kötéseknek nevezzük.

3.5 A KIADÓI KÖTÉSEK FOGALMA ÉS SZEREPE A XV. SZÁZADBAN.

A KOBERGER-KÖTÉSEK MINT KIADÓI KÖTÉSEK

A szakirodalomban a Koberger-féle kiadói kötésekéről eltérőek a vélemények, s az idők folyamán többször változtak. A múlt század végén, úgy tűnik, magától értetődőnek vették, hogy Koberger maga köttette könyveit,[139] bár kétségtelenül az ilyen ún. "kereskedelmi kötések" tekintették kivételnek.[140] Az is kérdésesnek látszott még ekkor, hogy vajon Kobergernek saját könyvkötőműhelye volt-e, vagy más nürnbergi könyvkötővel dolgoztatott.

Néhány évtizeddel később az angol Goldschmidt már annak a véleményének adott hangot, hogy a "könyvkötés egyáltalán nem tartozott a nagy nyomdász-kiadók és könyvkereskedők tevékenységének körébe".[141] Ezt a kijelentést Goldschmidt annak alapján tette, hogy Koberger kiterjedt levelezésében és könyvelési nyilvántartásában sehol nem említi a könyvkötést, semmi nyoma nincs ezekben annak, hogy a könyvek egy részét köttette volna.

Goldschmidt érvelésével nem értünk egyet. Abban igaza van, hogy a könyveket kötetlenül, hordókba csomagolva szállították. Ez azonban egyáltalában nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy Koberger helyben — Nürnbergben és környékén — kötve árulja kiadványai bizonyos hányadát, sőt más városbeli nyomdász-partnerei könyveinek egy részét is. Levelezése üzleti jellegű. Levelei bevezetőjében a formális jókívánságok és a kötelező általános hogylét iránti érdeklődés után hamarosan rátér az üzleti kérdésekre, magáról és családjáról nem ír. Szóraz, majdhogynem nyugtaszerű irományok ezek, értesítések, hogy ennyi és ennyi hordó könyvet elküldött, vagy megkapott, a papír mibe került, a szállítást ki bonyolítja, hogy ennek vagy annak a műnek a nyomása milyen szakaszban van, melyek a legfontosabb feladatok. Partnereit nem tájékoztatja saját, helyi üzleti tevékenységéről, csak a közös ügyeket érintő kérdéseket taglalja. Ahogyan híres üzleti számadáskönyvében nem könyvelési sem munkásai bérét, sem dologi kiadásait, pl. a papírért, bőrért, festékért kiadott összegeket. Csak azt, hogy mely városokban, kiknél vannak könyvek bizományban, mi fogyott el, miből kellene még, ki mennyivel tartozik. Saját üzeme belső dolgairól tehát nincsen szó.

Erről a könyvelési nyilvántartásról a kortárs Neudörfer ír, Goldschmidt is nála olvasható róla. Ugyanez a Neudörfer azonban előzőleg szól Koberger üzeméről, azonkívül a munkások számáról, és ezek között könyvkötőkről is tesz említést. Goldschmidt viszont átsiklik ezen. Feltételezi azonban, hogy néhány könyvesbolt, esetleg könyvkötő üzlet egy-egy nagy nyomdász-kiadó tulajdonában volt, ahol a könyvek kötésén a nyomdász saját névbélyegzője, vagy lemezűszí-

tése is látható. Szerinte ezek a nyomdász-kiadók a közelben található hivatasos könyvkötőkkel dolgoztattak. Ezeknél a könyvkötőknél saját bélyegzőkészletet tartottak fenn, hogy e díszeket a könyvkötők csakis az ő könyveik kötésén használják. [142]

Goldschmidtnek ezt a feltevését elfogadjuk, és úgy tartjuk, hogy Koberger ilyen módon is köttetett könyveket, de saját könyvkötőkkel is dolgoztatott.

Nürnberg a XV. század második felében az európai kereskedelem egyik központja volt virágzó könyvtermeléssel és jelentős iparral. A városban élő humanisták, az ott lévő kolostorok, de a polgárok is vásároltak könyveket. Éppen a polgárok talán inkább a kötések miatt. Hiszen a kötés a nyomtatványtól függetlenül is értéket képviselt. Ugyanakkor Nürnberg közelében feküdt három püspöki székhely: Bamberg, Eichstätt és Würzburg. Ezek is könyvfelvevő piacnak számítottak. Igaz ugyan, hogy ezekben a városokban voltak könyvkötők, de az sem ritka eset, ha egy-egy könyvet kötve hozták át Nürnbergből, ezekből a városokból pedig kötetlenül szállítottak könyvet Nürnbergbe, és ott kötötték be. (Ld. a 11. és 21. kötetst.) Peter Schöffler könyvreklámjából (ld. a [74] jegyzetet) világosan kiderül, hogy Nürnberg könyvfelvevő piac volt.

A német kötéskutatók közül a két világháború között többen foglalkoztak a Koberger-kötések problémájával. Endres [143] csak felveti a kérdést, s Loubier-val és Schwenkével összhangban azt mondja, hogy ha a kötés táblájában Koberger-makulatúra van, akkor nagyon valószínű, hogy Koberger-kötéssel állunk szemben. Elsőként Schmidt vizsgálja igazán alaposan a Koberger-kötések problémáját. Tanulmányában a darmstadti Landesbibliothek tizenegy Koberger-nyomtatványának kötését írja le. Ezekből hatnak a kötésében van Koberger-makulatúra! Schmidt, kutatásai alapján, jogosan száll síkra a Koberger-kötések mellett, sőt kifejti, hogy nemcsak Koberger-nyomtatványnak lehet Koberger-féle kötése.

A megnőtt könyvtermelés következményeként egyre több dolguk volt a könyvkötőknek. Az apró egyesbélyegzők helyett fokozatosan kezdték használni a görgetőt és lemezt. Mind a görgetőnek, [144] mind a lemeznek [145] Dél-Németország a hazája. Lehet, hogy éppen Nürnberg. Egyes kutatók szerint Koberger jelentős szerepet játszott abban, hogy ezeket mind gyakrabban alkalmazták a XV. század vége felé.

A legtöbb, bel- és külföldi, régikönyv állománnyal rendelkező könyvtárban találhatunk néhány Koberger-kötést. Ezeknek a jellegzetes kötéseknek a száma, ha gondolatban összegezzük, igen jelentős. Elképzelhetetlen, hogy ezek egyetlen könyvkötőtől, vagy egyetlen műhelyből kerültek ki. A használt nagyszámú bélyegző is ellene mond ennek. Csakis több könyvkötőről és több nürnbergi műhelyről lehet szó, vagyis, hogy Koberger saját könyvkötői mellett más nürnbergi könyvkötőket is foglalkoztatott. [146] A XV. és XVI. századi kiadói kötésekről a tudnivalót Helwig 1938-ban összefoglalta, [147] cáfolta Goldschmidt állításait, [148] és bizonyította az ún. kiadói kötések létét, beleértve a Koberger-kötéseket is. Aldus [149] éppúgy köttette kiadványai egy részét, mint Peter Schöffler [150] vagy Koberger.

Annál meglepőbb, hogy Kyriss doktori értekezésében (1940) még bizonytalan a Koberger-kötéseket illetően, az 1950-es évek folyamán megjelent négy-

kötetes művében pedig azt mondja, hogy jogtalan a Koberger-féle kiadói kötés elnevezés.[151] Véleményét nem tudjuk elfogadni. Ha az itt szereplő minden kötésről nem is tudjuk biztosan állítani, hogy Koberger-féle kiadói kötés, megkíséreljük bebizonyítani, hogy a többsége az.

Röviden előbb a kiadói kötés fogalmáról. Csak megszorítással beszélhetünk a korai időkben kiadói kötésről. A kiadói kötés ma gépi úton előállított, egy és ugyanannak a műnek nagyszámú, azonos kötését jelenti. Régen kézzel kötötték a könyvet, s ez eleve kizárta a teljes azonosságot. A korai idők megközelítően azonos kötéseit vagy nem ugyanazokat a műveket borítják (Buchführer- vagy Plattenpressungeinbände, azaz kereskedői kötések), vagy a szerző kívánására készültek (pl. Primus Truber kötések), vagy a nyomdász számlájára (Koberger-kötések), esetleg a városi közigazgatás rendelkezésére.[152] Az összkiadásnak csak egy kis részét kötötték be, s ezeket sem egyszerre, hanem a kelendőség szerint. Voltak kötetlen és kötött példányok raktáron. Ha a kötöttek elfogytak, célszerű volt ismét egy-két példányt bekötni.

Helwig szerint a kiadói kötések csalhatatlan jelei a kötések előtábláján fölül a cím, vagy a mű tartalmára vonatkozó felirat.[153] Ezeket nem egyes betűbélyegzőkkel állították elő, hanem a két-három szavas feliratot lemezbe vésték, s ezt a lemezt préselték a bőrbe. Helwig úgy véli, hogy ezek a lemezek a kiadó megrendelésére készültek, lenyomatuk csak az általa köttetett könyvek tábláján jelenik meg. A 3.4 fejezet végén említettük, hogy éppen ez mennyire jellemző a Koberger-kötésekre. A legutóbbi (1975) nézet ebben a kérdésben az, hogy "csak komoly tőkével bíró vállalkozók, mint Anton Koberger, William Caxton és Aldus Manutius, akiknek saját értékesítő apparátusuk volt, tehették meg — a biztos eladás tudatában — hogy a kiadás egy részét mindjárt beköttessék." [154]

3.6 VIZSGÁLATI MÓDSZEREK

Az alábbi kimutatásból kiderül, hogy a három budapesti nagykönyvtárban: az Országos Széchényi Könyvtárban, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárában (a továbbiakban: OSZK, MTAK és EK) a Koberger nyomtatványok az ősnymtatvány-állomány mekkora százalékát teszik ki, és hogy a Koberger nyomtatványok hányad része található Koberger-féle kötésben:

OSZK	1 748	Ősnymtatvány	128	Koberger nyomt.	7	százalék
MTAK	1 159	"	84	"	7	"
EK	<u>1 035</u>	"	<u>116</u>	"	11	"
	3 942		328		8	"
OSZK	128	Koberger nyomt.	31	Koberger-kötés	24	"
MTAK	84	"	12	"	14	"
EK	<u>116</u>	"	<u>15</u>	"	13	"
	328		58		18	"

A három nagykönyvtár Koberger nyomtatványainak tehát körülbelül egyhatoda van Koberger-kötésben. Szerepel még hét olyan Koberger-kötés a fenti három nagykönyvtárból, amelyek nem Koberger nyomtatványt tartalmaznak, továbbá tíz prágai Koberger-kötés, amiből hat — mint bevezetőnkben utaltunk rá — ugyancsak nem Koberger nyomtatványt tartalmaz. Összesen 75 kötéstáblát vizsgáltunk meg.

A vizsgálat első lépése, hogy a kötésekről ceruzalevonatot készítünk. A levonatok közül kiválasztjuk azokat, amelyeken azonos bélyegzők vannak.

Bélyegzőnek nevezzük azt a fémszerszámot, amelyet a könyvkötőmester a bőrtábla díszítésekor használ. De a bélyegző jelenti a szerszámnak a bőrben látható lenyomatát is! Mi a bélyegzők vizsgálatánál mindig a bőrbe benyomott ábrát hasonlítjuk, ezt az ábrát nevezzük bélyegzőnek, görgetőnek stb. A legritkább eset, hogy a szerszámok fennmaradtak. A kötéseken látható díszítések alapján viszont rekonstruálhatjuk magukat a szerszámokat.

A bélyegzőket mintájuk és méretük alapján vetjük egybe. A méret-összehasonlításokat körzővel végezzük. Egy kötésen általában öt-nyolc bélyegző szerepel, egy könyvkötőműhelynek pedig ennél jóval több bélyegzőből áll a készlete. Az egy műhelyből származó kötések díszítésénél kettő-három-négy ugyanolyan bélyegző mindig megjelenik, általában azonban más elrendezésben, vagy

egy-két újabb bélyegző társaságában. A bélyegzőegyezők alapján tehát a bélyegzőket, illetve a kötéseket csoportokba soroljuk.

Ilyen módon tizenkét csoport alakult ki, némelyekben a középmező lemez-bélyegző variánsa miatt célszerű volt alcsoportok kialakítása is. A lemez-bélyegző, mint a legszembetűnőbb és legjellegzetesebb a kötéstáblán, egy-egy csoport vezérmotívuma. Egy kötés meghatározásában döntő tényező a kötéstáblából kifejtett makulatúra. A stílus-összehasonlítás, kötéstechikai vizsgálat és filológiai kutatások segítenek azután a kötécsoportok végleges kialakításában, amelyek eredményeképpen következtetni lehet a könyvkötőműhelyre, szerencsés esetben a könyvkötő személyére is. Két kötés egy műhelyből való származásának kimutatásához legalább három azonos bélyegző szükséges a kötéskutatásban ma elfogadott gyakorlat szerint. Ettől, ha csak lehetett, nem térünk el.

A kötések legbiztosabb meghatározási módja, hogy a szakirodalomban már elfogadott könyvkötőtől, vagy könyvkötőműhelyből származtatott kötésekkel hasonlíttuk össze a vizsgálandó kötetet. Az itt tárgyalt kötéseknel Ernst Kyriss [155] és Adolf Schmidt [156] nürnbergi, illetve Koberger-kötésekre vonatkozó meghatározásait vesszük figyelembe. Kyriss a német nyelvterületen közel 23000 kötéstáblát vizsgált meg. Ezek közül kb. 1200 kötetet nürnbergi eredetűnek és pedig világi könyvkötőműhelyből valónak határozott meg. Tizenegy nürnbergi világi könyvkötőműhelyt azonosított. Így, ha kötéseink mintái Kyriss nürnbergi könyvkötőműhelyeinek bélyegzőivel egyeznek, akkor igazoltnak látjuk azok nürnbergi eredetét. Kötécsoportjaink sorrendje Kyriss könyvkötőműhelyeinek sorrendjét követi. Nem volt okunk ezen változtatni annál inkább sem, mivel gyakran egymással rokonítható, vagy nagyon hasonló bélyegzőegyüttesek következnek egymás után. Schmidt nemcsak nürnbergi műhelyekhez, hanem egyenesen Kobergerhez köti ezeket a jellegzetes kötésekkel, s felsorakoztatott érveit kutatásaink során igazoltnak láttuk. Ezért hivatkozunk Kyriss mellett Schmidtre is gyakran.

Rendszerint vagy kötécsoportunk első tagját azonosítottuk a szakirodalomban már meghatározott kötéssel, és ahhoz kapcsoltuk a további kötésekkel, vagy ha nagyon hasonló volt több kötés, akkor ezeket összefoglalva, együttesen vetettük egybe Kyriss vagy Schmidt bélyegzőivel. Adott esetben más szerzőkre is hivatkozunk. A kötések bélyegzőiről táblázatokat állítottunk össze. A vizsgált kötések folyamatosan sorszámoztuk. Ezek a sorszáмок megegyeznek a táblázatok számával. A táblázatokon belül az egyes bélyegzőket is számoztuk. Így a bélyegzőkre a kötések tárgyalásánál kettős számmal hivatkozunk: az első szám a táblázat száma, majd a pont után következik a bélyegző saját száma. Például: 29.3 az MTAK 118/3 jelzetű ősnymtatványának körbe foglalt rozetta bélyegzőjét jelöli. Az ősnymtatványok leírásánál rövidített címleírást használunk, és megadjuk a CIH számát.[157] Ettől csak a prágai ősnymtatványoknál térünk el, még akkor is, ha az adott ősnymtatványnak van magyarországi példánya, nehogy megtévesztő legyen a CIH szám. Ezeknél a nemzetközi katalógusok számát közöljük (GW, HC, H).

A táblák elején konkordanciajegyzéket állítottunk össze. Ez lehetővé teszi, hogy a három nagykönyvtár Koberger nyomtatványait és kötéseit jelzetük alapján vissza tudjuk keresni, hogy mely csoportban és melyik táblán kerül bemutatásra.

4. A KÖTÉSCSOPORTOK LEÍRÁSA, A KÖTÉSEK ELEMZÉSE

I. CSOPORT

Az ide sorolt tizenhárom kötéstáblát négy alcsoportba osztottuk. Az I. a, alcsoportba négy, a b, alcsoportba kettő, a c, -be három, a d, -be négy kötést soroltunk az azonos bélyegzők alapján. Az I. csoport ősnymtatványai megjelenési idejének két határa: 1485-1500.

- a, 1. OSZK 136 (1)
 BONIFACIUS, VIII. papa: Liber sextus
 Decretalium. Cum glossa Johannis Andreae.
 Nürnberg, Anton Koberger, 1486.jun.20.
 CIH 773 Méret: 350 x 225
2. EK 547
 HIERONYMUS, (S): Epistolae.
 Nürnberg, Anton Koberger, 1495.nov.12.
 CIH 1684 Méret: 345 x 239
3. EK 737
 PETRUS Lombardus: Sententiarum libri IV.
 Comm. S. Bonaventura. Ed. Johannes Beckenhaub.
 Nürnberg, Anton Koberger, 1500.
 CIH 2651 Méret: 325 x 220
4. MTAK 776
 INSTITUTORIS, Henricus: Tractatus varii cum sermonibus
 contra errores adversus eucharistiam exortos.
 Nürnberg, Anton Koberger, 1496.jan.26.
 CIH 1790 Méret: 226 x 160

A fenti négy kötés mindegyikének előtábláján a középmezőben ugyanaz a gótikus ruta-indába foglalt tulipános virágtő (1.1, 2.1, 3.1, 4.1) látható. Mind a négyen rajta van a cím vagy a mű tartalmára vonatkozó felirat. Az OSZK 136 (1)-en "Sexti et Clemēt" vaknyomásosan, az EK 547-en "Epistolam hieroŷm" aranyozva, az EK 737-en "Tcja qta bonavēture" aranyozva és kétféle betűtípussal, az MTAK 776-on "Tractatus" aranyozva.

Az OSZK 136 (1) kötésén összesen öt bélyegző van. (Ld. az 1. táblázatot.) Az előtáblán fõn a felirat alatt egyszarvúak (1.3) sorakoznak, alul rombuszba foglalt griffek (1.2). A két hosszabb oldalon körbe foglalt rozetta (1.4)

és pálcán áthurkolódó gótikus inda (1.5) látható. A középmezőben tulipános ruta-inda (1.1) van.

A háttáblán a körbe foglalt rozetta (1.4) és a pálcán áthurkolódó inda (1.5) alkot keretet. A középmezőt két átló bontja háromszögekre, amelyekbe egy-egy griff (1.2) került. A gerincen három dupla borda van, a bordák mentén az elő- és háttáblán apró levéldísz. Erről sajnos nem lehetett levonatot készíteni, de megegyezik az MTAK 776 tábláján látható 4.5-ös bélyegzővel.

Az EK 547 előtábláján a középmezőt két keret veszi körül. A külsőben a rozetta és pálcán áthurkolódó inda egyszerűsített változata látható: 2.2. Nem egyesbélyegzőkből alkotta a könyvkötő ezt a keretet, hanem egyetlen szerszámot használt: a görgetőt. Az előtábla második kerete szabad levelek (2.3) sorából áll. A középmezőt a fent már megismert tulipános, gót ruta-indába foglalt virágtő (2.1) tölti ki. Ez lemezbélyegző, vagyis ennél is, mint a görgetőnél, a könyvkötőnek csak egyetlen szerszámot kellett használni.

A háttáblán a 2.2-es görgető fut körbe, majd az átlók osztotta középmezőben újabb típusú griff bélyegzőket (2.4) láthatunk. A gerincen négy dupla borda van, a gerincmezőkben nagyméretű, szabad rozetták (2.5).

Az EK 737 előtábláján görgetővel (3.2) nyert keretet láthatunk, mely alul a rövidebb oldalon megkétszereződik. Ezután rögtön az ismert tulipános (3.1) középmezőhöz jutunk.

A háttáblán ugyanaz a keret van, mint az előtáblán, az átlókkal megosztott középmezőben pedig három-három griff (3.4), illetve három-három körbe foglalt rozetta (3.3) látható. A gerincen három dupla borda, a gerincmezőkben körbe foglalt rozetták (3.3) vannak.

Az előző háromhoz képest az MTAK 776 kötése egyszerűbb. Az előtáblán a feliraton kívül csupán a gót ruta-indás, tulipános virágtő (4.1, 4.2) látható. Ennek oka nyilvánvalóan a könyv szokatlanul kis formátuma. Mivel a tulipános virágtő lemeze adott méretű, s ebből négyet láthatunk a középmezőben, egyszerűen nem jutott hely az előtáblán további díszeknek.

A háttáblán a rövidebb oldalakon egyszerűvűak (4.4) sorakoznak, a hosszabb oldalakon pedig újfajta, pálcán balfelé áthurkolódó gótikus inda (4.3). Ugyanez az inda díszíti az átlók osztotta középmező háromszögeit is. A három dupla borda mentén levéldísz (4.5) található.

Az I.a, alcsoport négy kötetstáblájának egy műhelyből származását bizonyítja, hogy valamennyi legalább három bélyegzőben megegyezik a Kyriss [158] 225-226. tábláján feltüntetett bélyegzőkkel. Kyriss ennek a műhelynek 86 különböző bélyegzőt tulajdonít, ezek között 6 lemez és 3 görgető van. [159] A vizsgált nagyszámú, e műhelyben készült kézirat és ősnymtatvány kötetstábla alapján Kyriss megállapítja, hogy egyetlen más nürnbergi könyvkötőnek sem volt ennyi bélyegzője.

Kyriss a 86 bélyegzőből csupán hetet hoz albumában. Érthető tehát, hogyha a mi I. csoportunkba sorolt tizenhárom kötetstáblán több olyan bélyegzőt is találunk, ami Kyrissnél nem szerepel. Kyriss hangsúlyozza bevezetőjében, [160] hogy a leggyakoribb bélyegzők ábráját közli csak, mivel egy kötetstábla műhelyi hovatartozásának megállapításához azok a bélyegzők fontosak, amelyek gyakran fordulnak elő.

Ezek után lássuk az I. a, alcsoport kötéseinek bélyegzőegyezéseit:

- 1.1=Kyriss Tf 226 (tulipános virágtő)
- 1.2=Kyriss Tf 225/2
- 1.3=Kyriss Tf 226 (egyszarvú)
- 1.4=Kyriss Tf 225/5
- 1.5=Kyriss Tf 225/3

Az OSZK 136(1) kötésének tehát valamennyi bélyegzője megtalálható Kyriss 225-226. tábláján. Kyriss ezeket a bélyegzőket egy nürnbergi, polgári könyvkötőnek tulajdonítja. Ezzel mi is egyetértünk, sőt az OSZK 136(1) kötését Koberger-féle kiadói kötésnek tartjuk. Az EK 547 kötéstáblájának bélyegzőegyezései a következők:

- 2.1=Kyriss Tf 226 (tulipános virágtő)
- 2.2=Kyriss Tf 225/4
- 2.5=Kyriss Tf 225/1

Tehát a szükséges három gyakori bélyegző megtalálható Kyrissnél.

Az I. a, alcsoport másik két kötését már csak a fenti kettővel vetjük egybe, hiszen azoknál kimutattuk a Kyriss-szel való egyezést.

- EK 737: 3.1=2.1, 3.2=2.2, 3.3=1.4, 3.4=1.2
- MTAK 776: 4.1=1.1, 4.4=1.3, 4.5=OSZK 136(1)

bordamenti levélkéjével, amiről — mint említettük — nem tudunk levonatot készíteni, de ami egyezik Kyriss Tf 225/6-os bélyegzőjével. Ezek alapján mind a négy kötetet nürnberginek fogadjuk el.

Schmidt a darmstadti könyvtár tizenegy Koberger-nyomtatványának kötését tette vizsgálat tárgyává.[161] Ezeket Koberger-féle kiadói kötéseknek tartja. A tizenegy kötéstáblán látható 76 bélyegző levonatait közölte. Ez ma is alapvető összehasonlítási anyagot biztosít minden XV. századi nürnbergi-, ill. Koberger-kötéssel foglalkozó kutatónak. A mi I. a, alcsoportunkban vizsgált kötéseinkkel a következő bélyegzőegyezéseket tudjuk kimutatni:

- Schmidt 2=2.4, Schmidt 4=1.2, 3.4, Schmidt 9=1.3, 4.4,
- Schmidt 15=2.5, Schmidt 41=1.5, Schmidt 45=2.3,
- Schmidt 53.64=1.1, 2.1, 3.1, 4.1, Schmidt 74=4.5,

Schmidtrel való egyezés alapján tehát nemcsak nürnberginek, hanem Koberger-féle kiadói kötéseknek nevezhetjük az I. a, alcsoport kötéseit.

Mivel a leggyakrabban előforduló bélyegzőket a következő alcsoport kötéstábláin is megtaláljuk, ezeket a kötéstáblákat is ehhez a műhelyhez kapcsoljuk.

b, 5.OSZK 558 b (I)

- PETRUS Lombardus: Sententiarum libri IV.
- Comm. S. Bonaventura. Ed. Johannes Beckenhub.
- Nürnberg, Anton Koberger, [1491. márc. 2. után]
- CIH 2646 Méret: 315 x 170

6. OSZK 558 b (IV)

Ld. az 5. sorszám alatt
CIH 2646

A kötetek meglehetősen rossz állapotban vannak. Az első és negyedik kötet kötése nagyon hasonlóak, mégis találunk lényeges eltéréseket. Az aranyozott felirat: "Pma ps bonaventure" ill. "Quarta ps bonavēture".

Az OSZK 558 b (I) kötéstábláján hatféle bélyegzőt láthatunk. Ebből négyet már az I. a, alcsoportban megismertünk: a körbe foglalt rozettát (5.5=1.4, 3.3), a szabad rozettát (5.3=2.5), a pálcán áthurkolódó indát (5.4=1.5), és a griff bélyegzőt (5.2=1.2, 3.4). A táblák felosztása is nagyon hasonló. Így a b, alcsoportot jogosan soroljuk az I. csoportba, hiszen az a, és b, alcsoport között ezzel kimutattuk a kapcsolatot.

Az OSZK 558 b (I) előtábláján a felirat alatt és lenn griffek (5.2) sorakoznak. A gerinc és a gerinc menti bőrtábla átragasztott, a kapcsos oldalon nagyon hiányos. Valószínű, hogy mindkét hosszmenti oldalon szabad rozetták (5.3) sorakoztak pálcán áthurkolódó gótikus indával (5.4) váltakozva. Ennek némi nyoma látható. A középmezőt a tulipános gót ruta-inda (5.1) egy újabb változata tölti ki. Ez is lemezbélyegző.

A hátsó táblán a szabad rozetta (5.3) és a pálcán áthurkolódó gótikus inda (5.4) alkot keretet, a négy sarokban azonban egy-egy körbe foglalt rozetta (5.5) látható. A tükröt (középmezőt) két átló tagolja négy háromszögre, amelyekben egy-egy virágtő (5.6) és körbe foglalt rozetta található. A gerinc átragasztott, három dupla borda van rajta. Mint az eddigieken, itt is a vereteknek csak nyomai láthatók, a kapcsok részben vannak meg.

Az 558 b (IV) előtábláján a feliratot egy-egy rombuszba foglalt sas (6.6) veszi közre. A felirat alatt pálcán áthurkolódó gótikus inda (6.4) látható ugyancsak két sas bélyegző között. Alul ugyanezt az indát két griff (6.2) fogja közre. A hosszmenti oldalakon a pálcán áthurkolódó gótikus inda alkot díszít rozettával (6.3) váltakozva. A középmezőben az előző kötésen már látott tulipános gót ruta-inda (6.1) látható.

A hátsó tábla, mint általában, itt is egyszerűbb. A hosszmenti oldalak díszítése megegyezik az előtábláéval, a rövidebb oldalakon három-három griff (6.2) sorakozik. A tükröt két átló osztja meg, az így nyert háromszögekben rozetták és griff bélyegzők vannak. A gerincen három dupla borda, a gerincmezőkben körbe foglalt rozetta (6.5) látható. Veretek nincsenek, kapcsok is csak részben. A gerinc durván átfestett.

Az OSZK 558 b (I) bélyegzőegyezéseit az I. a, alcsoport bélyegzőivel kimutattuk a b, alcsoport bevezetőjében. Az OSZK 558 b (IV) kötését az OSZK 558 b (I) kötésével vetjük egybe:

5.1=6.1, 5.2=6.2, 5.3=6.3, 5.4=6.4, 5.5=6.5. Ez az öt bélyegzőegyezés az egy műhelyből származást kellően bizonyítja. Így az I. b, alcsoport kötése is Koberger-kötések.

A következő alcsoportba tartozó három kötés bélyegzői jobban eltérnek az eddiektől.

- c, 7. OSZK 283 b (III)
 BIBLIA. Cum postillis Nicolai de Lyra. P. 3.
 Nürnberg, Anton Koberger, 1487. dec. 3.
 CIH 667 Méret: 330 x 210
8. OSZK 558 f
 PETRUS Lombardus: Sententiarum libri IV. Comm.
 S. Bonaventura. Ed. Johannes Beckenhaub.
 Nürnberg, Anton Koberger, [1491. márc. 2. után]
 CIH 2646 Méret: 315 x 200
9. OSZK 562
 BECKENHAUB, Johannes: Tabula in scripta
 Bonaventurae super libros Sententiarum.
 [Nürnberg, Anton Koberger, c. 1500]
 CIH 544 Méret: 320 x 165

Az OSZK 283 b (III) előtábláján a két hosszabb oldalon és fölül a felirat ("Tertia ps lire") alatt szabad levelek (7.2) sorakoznak. Alul rombuszba foglalt griffek (7.3) láthatók. A középmezőt az eddigiektől eltérő gótikus virágtöves ruta-inda (7.1) tölti ki. Ez is lemezbélyegző.

A háttábla keretében rozetta (7.4) váltakozik pálcán áthurkolódó gótikus indával (7.5). A középmezőben az átlók által nyert háromszögekben egy-egy griff (7.3) található. A gerincen három dupla borda van, a gerincmezőkben pedig a háttábla keretében látható rozetták. A bordák mentén díszítő levélke (7.6) van. Az OSZK 283 b (III) kötéstáblájának három bélyegzője látható Kyriss 225. táblázatán: 7.3=Kyriss Tf 225/2, 7.4=Kyriss Tf 225/1, 7.6=Kyriss Tf 225/6.

Az OSZK 558 f felirata "Seda ps bonav..." A felirat alatt galamb bélyegzők (8.2) sorakoznak, a két hosszabb oldalon szabad levelek (8.3). Alul griffeket (8.4) láthatunk. A középmező díszítésére az előbb megismert ruta-inda, virágtöves lemezt (8.1) használta a könyvkötő.

A háttáblán a két rövidebb oldalon griffek (8.4) sorakoznak, a két hosszabb oldalon rozetta (8.5) váltakozik pálcán áthurkolódó gótikus indával (8.6). A középmezőt átlók tagolják, az így nyert háromszögekbe egy-egy griff (8.4) került. A könyvkötő a gerincmezőket szabad rozettával (8.5) díszítette. Az OSZK 558 f és az OSZK 283 b (III) öt bélyegzőben egyezik. Mindössze egy-egy bélyegzőeltérés van a két táblán: a galamb (8.2) illetve a bordamenti díszítő levélke (7.6). Egyébként a két kötés teljesen megegyezik.

Az OSZK 562 előtábláján a hosszabb oldalakon pálcán balfelé hurkolódó gótikus inda (9.3) sorakozik. A rövidebb oldalakon szabad levelek (9.2). A középmezőt gótikus virágtöves ruta-inda (9.1) tölti ki. Érdekes megfigyelni, hogy a könyvkötő nem jól számította ki a középmezőt díszítendő ruta-inda lemezbélyegzők helyét, s így kénytelen volt alul még egy sor pálcán áthurkolódó gótikus inda bélyegzőt elhelyezni, ami bizony nem vált az előtábla tükrének javára. A háttáblán a hosszabb oldalakon szabad gránátalmavirágok (9.4), a rövidebb oldalakon griff bélyegzők (9.5) sorakoznak. A tükör átlók osztotta négy háromszö-

gében egy-egy gránátalmavirág (9.4) látható. Az átragasztott gerincen három dupla borda van. A veretek és kapcsok már nincsenek meg. Az OSZK 562 kötése az előző kettővel a következő bélyegzőkben egyezik meg:

9.1 = 8.1, 7.1; 9.2 = 8.3, 7.2; 9.5 = 8.4, 7.3

Ezenkívül felépítésük is teljesen egyezik.

Az I. c. alcsoport kötéseit egymással és Kyrissnek ugyanazzal a táblázattal vetettük egybe, mint az a, és a b, alcsoport kötéseit. Ezenkívül a c, alcsoport két (7. és 9.) kötését a prágai Nemzeti Múzeumhoz tartozó Nostitz Könyvtár F 52 jelzetű ősnymtatványának (GW 4293) kötésével együtt már meghatároztuk. [162] Mindezek alapján az I. c. alcsoport három kötését is Koberger-féle kiadói kötésnek tartjuk.

A 9.4-es gránátalmavirág eddig még nem fordult elő egyik táblán sem, és Kyriss 225. táblázatán sem látható. Viszont átvezet a következő alcsoport-hoz, az I. d. -hez. Ebben ez a gránátalmavirág (10.6) együtt szerepel a már meghatározott tulipános gót ruta-índás lemezbélyegzővel (1.1, 2.1, 3.1, 4.1 = 10.1).

A Strahov Inc. DN III. 1-3. kötéstáblája egyébként szinte összefoglalója az I. csoportba sorolt kötések bélyegzőinek. Ezért is volt indokolt, hogy ide vegyük.

d, 10. Strahov Inc. DN III. 1-3.

BIBLIA. Cum postillis Nicolai de Lyra. P. 1-4.

Nürnberg, Anton Koberger, 1497. szept. 6.

HC 3171

11. Prága Univ. 44. F 1.

PSALTERIUM. Comm. Bruno, episcopus Herbipolensis.

[Würzburg, Georg Reyser, c. 1485]

HC 4011

12. MTAK 798/1

DURANTI, Guillelmus: Speculum iudiciale.

Ed. Franciscus Moneliensis.

Nürnberg, Anton Koberger, 1486.

CIH 1252

Méret: 423 x 270

13. OSZK 226

ANGELUS de Clavasio: Summa angelica de casibus conscientiae.

Nürnberg, Anton Koberger, 1488. aug. 28.

CIH 196

Méret: 315 x 210

A fenti táblák mindegyikén van felirat: a 10-nél: "Scda ps lire" ill. "Tertia ps lire", a 11-nél "Psalteriū cū glosa", a 12-nél "Prima et scda ps specli iuris", a 13-nál "Summa angelica". Ez utóbbi felirat aranyozott.

A Strahov DN III 1-3 kötéstáblái külső keretében egy vagy két görgető szerepel. A 10.2-t már ismerjük, előfordult a második és harmadik táblán: 2.2, 3.2. A másik görgető (10.3) eddig még nem szerepelt, és az ebben a csoportban tárgyalt 13 kötés közül is csak ezen látható. Nem tartozik a könyvkötőmű-

hely gyakran használt díszítő szerszámai közé, de érdekes megemlíteni, hogy ennek variánsát láttuk pl. a budapesti Ferences Rendház Könyvtárában az i 4. 1-4 (I-IV) = CIH 670 jelzetű ósnyomtatványon. (Ez Koberger 1493-as kiadású bibliája.) Az előtáblán a görgetős keret után a tükörhöz jutunk, amelyben, mint már előre jeleztük, a tulipános gót ruta-indás lemezbélyegzőt (10.1) látjuk viszont.

A háttáblán a hosszabb oldalakon rozetta (10.5) és pálcán áthurkolódó gótikus inda (10.8) van, a rövidebbeken fönn sas bélyegző (10.4), lenn griffek (10.7). A tükörben, melyet átlók tagolnak, a 9-es táblán is szereplő szabad gránátalmavirág (10.6) látható. Ugyanezt a gránátalmavirágot a 12-es táblán gót ruta-indában láthatjuk majd viszont. Erre még más szempontból is ott vissza kell térnünk.

A Strahov DN III. 1-3 kötésein, a bordák mentén a könyvkötő díszítő levélkét (10.9) helyezett el.

Összefoglalva az eddigi bélyegzőegyezéseket a következő eredményt kapjuk:

10.1 = 1.1, 2.1, 3.1, 4.1

10.2 = 2.2, 3.2

10.4 = 6.6

10.5 = 2.5, 5.3, 6.3, 7.4

10.6 = 9.4

10.7 = 1.2, 3.4, 5.2, 6.2, 7.3, 8.4, 9.5

10.8 = 1.5, 5.4, 6.4

10.9 = 4.5, 7.6

Így a Strahov Inc. DN III. 1-3 kötéstábláit, ugyanúgy mint az I. csoport a, b, és c, alcsoportjába tartozó kötéseket, Koberger-kötéseknek tartjuk.

A Prága Univ. 44. F 1 az első olyan kötés ebben a csoportban, amely nem Koberger nyomtatványt tartalmaz, mégis a bélyegzőegyezések alapján ide kell vennünk. Az előtáblán pálcán áthurkolódó gótikus inda (11.3) rozettával (11.4), vagy körbe foglalt cserepes virággal (11.2) alkot keretet. A tükörben két részből alkotott gót ruta-indát látunk, s benne kecsesvonalú gránátalmavirágot (11.1). Ezt a gránátalmavirág bélyegzőt még nem láttuk ezen a csoporton belül, de Schmidt cikkében a X. sorszám alatt leírt Koberger-kötésen ugyanez a gót ruta-inda és gránátalmavirág szerepel. Egyébként a mű (GW 4289, Koberger 1487-es bibliája) kötésén — egy kivételével — a Prága Univ. 44 F 1 kötésének valamennyi bélyegzője rajta van: 11.1 = Schmidt 56.67, 11.3 = Schmidt 44, 11.4 = Schmidt 15, 11.5 = Schmidt 7. Ezek alapján ezt a kötetet, jóllehet nem Koberger nyomtatványt tartalmaz, hanem a würzburgi Georg Reyser nyomdájából származik — Schmidttel egyetértve — Koberger-kötésnek tartjuk.

Állításunkat azzal is alátámasztjuk, hogy néhány évvel később, 1494-ben Koberger is kiadta ezt a würzburgi püspök kommentálta pszaltériumot (H 4012). Meggyőződésünk, hogy Koberger mint könyvkereskedő több példányt vásárolt ebből a würzburgi kiadványból, bekötte árulta, s miután látta, hogy kelendő, később maga is kinyomtatta. Valószínű, hogy a Koberger nyomtatásban megjelent pszaltériumnak is van Koberger-kötésben lévő példánya, s talán kutatásaink során egyszer még találkozunk vele.

Az MTAK 798/1 előtábláján a fölirat alatt egyszarvúak (12.2) sorakoznak. Alul a rövidebb oldalon is egy sor egyszarvú bélyegző van, ez alatt egy sor sas (12.3). A sas bélyegző ebben a műhelyben az egyik legjellemzőbb, Kyriss erről nevezte el az egész csoportot. A hosszabb oldalakon pálcán áthurkolódó gótikus inda (12.4) váltakozik szabad rozettával (12.5). Ez a rozetta az eddigi rozettáktól kicsit eltér. Szerintünk ez a korábbi változat, minthogy az MTAK 798/1 1486-os nyomtatványt tartalmaz, a következő: OSZK 226 1488-ast, s ezen is ez a fajta rozetta szerepel. Az I. csoportba sorolt kötések kétharmada viszont 1490 és 1500 között megjelent ósnyomtatványokat borít.

A középmezőben két részből alkotott gót ruta-inda van, benne a 10-es táblán előrejelzett gránátalmavirág (12.1). Ez a gránátalma-bélyegző fordult elő az OSZK 562 kötésén is (9.4). Az eddigiek során tehát három kötéstáblán szerepelt 9.4, 10.6, 12.1. Kyriss ezt a gránátalma-bélyegzőt a gót ruta-índával együtt a 358. táblázaton közli (358.3 és 358.4) az ismeretlen lakhelyű ismeretlen könyvkötők között. Mi már a Koberger-kötésekről szóló cikkben [163] is egy Kobergernek dolgozó nürnbergi könyvkötőnek tulajdonítottuk ezt. Az azóta vizsgált OSZK 562 és a Strahov DN III, 1-3. tábláján újra látott gránátalmavirág pedig csak megerősített eddigi feltevéseinkben.

Az MTAK 798/1 háttábláján az egész keret a sas bélyegzőkből (12.3) adódik, az átlók osztotta tükrőben pedig egy-egy griff (12.6) látható. Ez a griff már a harmadik típus ebben a műfajban e csoporton belül. (Vö. pl. 1.2, 2.4 és 12.6). A táblákon a bordák mentén levélke dísz látható (12.8). Ez a korábbi hasonló levéldísznek variánsa. A gerincen négy dupla borda van, a gerincmezőkben az előtáblán már látott nagyméretű szabad rozetta (12.5) és apró rozetták (12.7) láthatók. Az összes kapcsok és veretek megvannak. Az MTAK 798/1 bélyegzőinek egyezése: 12.1 (csak a gránátalmavirág) = 9.4, 10.6; 12.2 = 1.3, 4.4; 12.3 = 6.6, 10.4

Az OSZK 226 kötése szorosan kapcsolódik az MTAK 798/1 kötéséhez. A két tábla négy bélyegzőben egyezik: 13.3 = 12.6, 13.4 = 12.5, 13.5 = 12.4, 13.6 = 12.8

Az előtáblán a felirat alatt nyíllal átlótt szívek (13.2) sorakoznak, alul pedig griffek (13.3). A hosszabb oldalakon pálcán áthurkolódó gótikus inda (13.5) látható. A tükröt két részből alkotott gót ruta-inda tölti ki, benne a gránátalmavirág ismét egy eddigi nem látott változata (13.1).

A háttáblán a pálcán áthurkolódó gótikus inda (13.5) rozettákkal (13.4) váltakozva alkot keretet. Itt is átlók osztják meg a tükröt, s az így kapott háromszögekben egy-egy griff bélyegzőt (13.3) helyezték el a mester. A három dupla borda mentén levéldísz (13.6) látható. A kapcsok és veretek hiányoznak. A gerincmezőben két-két nagy rozetta (13.4) található.

Ezzel végigvettük az I. csoport tizenhárom kötését. Mindegyiket megpróbáltuk meghatározni vagy Kyriss, vagy Schmidt bélyegzőinek egybevetésével. Ahol az volt célszerűbb, ott kötéseinket egymással hasonlítottuk. Úgy gondoljuk, sikerült bizonyítani a bélyegzőegyezések alapján, hogy a fenti tizenhárom kötés nürnbergi, Kobergerrel kapcsolatba hozható kiadói kötés.

II. CSOPORT

E csoportba mindössze három kötéstábla sorolható a megvizsgált könyvtárak anyagából. Az idetartozó ősnyomtatványok megjelenési időhatára igen szűk: 1494-1497. Ezzel magyarázzuk a három kötéstábla nagyfokú hasonlóságát is.

14. EK 637/II
BIBLIA. Cum postillis Nicolai de Lyra. P. 3.
Nürnberg, Anton Koberger, 1497. szept. 6.
CIH 671 Méret: 355 x 230
15. Prága Univ. 43 C 27
[ALEXANDER Carpentarius]: Destructorium
vtlorum.
Nürnberg, Anton Koberger, 1496. szept. 20.
HC 652
16. MTAK 732
HOLKOT, Robertus: Super sapientiam Salomonis.
Hagenau, [Heinrich Gran], 1494.
CIH 1713 Méret: 312 x 205

Az Egyetemi Könyvtár és az Akadémia Könyvtára példányain van felirat: "Tertia ps lire" ill. "Holgot". Mindkettő aranyozott. A prágai Univ. 43 C 27 ősnyomtatvány kötéséről sajnos elmulasztottuk feljegyezni, hogy van-e felirat.

Az EK 637/II. előtábláján a feliratot egy-egy körbe foglalt rozetta (14.2) fogja közre. Alul rombuszba foglalt kétfejű koronás sas bélyegzők (14.5) sorakoznak. A hosszmenti oldalakon pálcán áthurkolódó gótikus inda (14.3) váltakozik körbe foglalt rozettával (14.2). A tükörben két részből összeállított gót ruta-inda látható, benne gránátalmavirág (14.1).

A háttábla keretében fölül és alul szabad gránátalmavirágok (14.4) sorakoznak, a hosszmenti oldalakon pedig kétfejű sasok (14.5). A tükröt átlók osztják meg, a háromszögekben egy-egy gránátalmavirág látható. A közép- és sarokvereteknek csak nyoma van meg, a kapcsok is hiányosak. A gerincen 3 dupla borda, a gerincmezőkben két-két nagyméretű, körbe foglalt rozetta (14.2) van.

A Prága Univ. 43 C 27 kötésén is öt bélyegzőt alkalmazott a mester. Téglalapba foglalt rozettás indadísz (15.2) alkot keretet az előtáblán. A tükörben a már elemzett gót ruta-inda látható (15.1), benne az előbbitől eltérő gránátalmavirág (15.3).

A háttáblán a szabad gránátalmavirágok (15.3) alkotnak keretet, a tükör átlók osztotta háromszögeiben kétfejű koronás sas bélyegzők (15.4) vannak. Külön bélyegző a gránátalmavirág fölött látható apró rozetta (15.5).

Az MTAK 732 nem Koberger nyomtatvány, kötése azonban nürnbergi. Bizonyítja ezt a fenti két Koberger nyomtatvány kötésével, továbbá a Kyrissnél látható bélyegzőkkel való egyezés, amelyekre majd kitérünk. Ugyanezt a kötést tárgyaltuk már az 1974-es Gutenberg-Jahrbuchban megjelent cikkünkben.

Az előtáblán a felirat (Holgot) fölött sorakoznak a 16.2-es bélyegzők. A felirat alatt a kétfejű sas (16.3) látható váltakozva a körbe foglalt rozettával (16.4). Alul és a hosszabb oldalakon ugyanez a két bélyegző alkot keretet. A hátsó táblán pálcán áthurkolódó gótikus indából (16.5) és körbe foglalt rozettából (16.4) nyert keretet a könyvkötő. Ritka kivételként ennél a kötésnél a háttábla tükrében is ugyanaz a gót ruta-indás gránátalmavirág tölti ki a tükröt, mint az előtáblán.

A II. csoportba sorolt három kötéstáblán összesen hétféle bélyegző szerepel. Ebből kettő: a két részből alkotott ruta-inda és a kétfejű koronás sas mindhárom kötésen előfordul. Csupán egy bélyegző van (14.4), ami csak egyetlen kötésen szerepel. Ez viszont látható Kyriss 228. tábláján az előtábla tükrében. További egyezések: Kyriss Tf 227/1 = 14.5, 15.4, 16.3; Kyriss Tf 227/7 = 14.3, 16.5; Kyriss Tf 227/8 = 14.1, 15.1, 16.1 (csak a ruta-inda); Kyriss Tf 227/10 = 15.3, 16.1-ben lévő gránátalma. Tehát a II. csoport hét bélyegzőjéből öt megtalálható Kyrissnél.

A kötések nürnbergi eredetét mindez kétségtelenné teszi. De véleményünk szerint ennél tovább is mehetünk, s a kötések megrendelőjének Kobergert tarthatjuk. Ezt elsősorban éppen az MTAK 732-es nem Koberger nyomtatványával támasztjuk alá. Koberger szoros kereskedelmi kapcsolatot tartott Hagenauval. Ezt a nyomtatványt Nürnbergben valószínűleg bekötte forgalmazta. Mint fent láttuk, ehhez további két, rokon kötésben lévő Koberger-nyomtatvány kapcsolódik.

III. CSOPORT

Ebbe a csoportba hat kötetet soroltunk. Kyrissnél két táblázaton (Tf 229 és Tf 239) találhatjuk meg e hat kötésen látható bélyegzőket. A Kyriss Tf 239 időhatára kb. 1462-1485, a Tf 229-é kb. 1481-1498. Véleményünk szerint két olyan könyvkötőről van itt szó, akik közül a későbbi átvette a korábbi számainak, legalábbis részben.

Az ide sorolt ősnymtatványok időhatára nagyon tág: 1472-1495.

17. OSZK 4 (pars 3)
ANTONINUS Florentinus: Chronicon. Pars 3.
Nürnberg, Anton Koberger, 1484. júl. 31.
CIH 225 Méret: 420 x 285
18. MTAK 118/2
BIBLIA. Cum postillis Nicolai de Lyra P. 1-4.
Nürnberg, Anton Koberger, 1485. máj. 7.
CIH 666 Méret: 324 x 214
19. MTAK 791
Koll.1. BONIFACIUS, VIII. papa: Liber sextus Decretalium. Cum glossa Johannis Andreae.
Nürnberg, Anton Koberger, 1486. jún. 20.
CIH 773
Koll.2. CLEMENS, V. papa: Constitutiones. Cum glossa Johannis Andreae.
Nürnberg, Anton Koberger, 1486. márc. 15.
CIH 1039 Méret: 350 x 200
20. Strahov Inc. DO III 20
GERSON, Johannes: Opera, Pars 1-3.
[Strassburg, Johann Grüninger (?), 1488.]
H 7622 Félbőr kötés
21. Prága Univ. 42 B 1
BREVIARIUM Ratisponense.
Bamberg, Johann Pfeil, 1495.
GW 5435

22. MTAK 195

THOMAS de Aquino: Summa contra gentiles.
 [Strassburg, typogr. operis Henrici Ariminensis
 (= Georg Reyser), c. 1472.]
 CIH 3256 Méret: 430 x 283

Az OSZK 4 (pars 3) előtábláján szabad levelekből és apró rozettákból (17.2) álló keret fut körbe. Fölül felirat van: "Tétia ps crnice áthoni". Ezután rögtön a tükrőhöz jutunk, amelyet virágtöves gót ruta-inda (17.1) tölt ki.

A háttáblán ismétlődik az előtábla kerete. A középmezőt öt-öt átló osztja rombuszokra, ezekben stilizált növénydísz (17.3) látható. A gerincen négy dupla borda, a gerincmezőben díszes fejbélyegzők (17.4) láthatók. A veretek nyoma látszik, a kapcsolatokat pótolták.

Az előző kötéstáblával nagyon rokon a MTAK 118/2 kötése. Aranyozott felirata van, amelyről nagyon lekopott már az arany, s nehezen olvasható: "Sda ps lire". A levél és apró rozettás keret (18.2) ugyanaz, mint az előzőnél, sőt a tükröt is az imént bemutatott virágtöves gót ruta-inda (18.1) tölti ki.

A háttáblán a keret ugyanaz, a középmező felosztása viszont eltér. Három-három átló tagolja, a két vízszintesen elhelyezkedő rombuszban a már ismert stilizált növénydísz (18.3), a függőlegesekben egy-egy virágtő (18.4) látható.

A gerincen négy dupla borda van, a gerincmezőkben pedig fejbélyegzők (18.5).

Az MTAK 791 előtáblája alig tér el az előző kettőtől. Az aranyozott felirat: "Sextus Clementini". A levélkeret (19.2) és a tükröt kitöltő gót ruta-inda ugyanaz (19.1). Eltérés, hogy alul és fölül a rövidebb oldalakon a levélkeret és a tükrő között egy sor kicsi és még kisebb rozettát (19.4, 5) helyezett el a mester.

A háttáblán a levélkeret egyezik az előtáblán látottal. A középmezőt sok átló osztja meg hálószerűen, ezekben a rombuszokban nagyobb, szabad rozetták (19.3) vannak.

A Strahov DO III 20 csak félbőr kötés. Mindössze két bélyegző szerepel rajta, mindkettő előfordult már az előző három kötésen: virágtöves gót ruta-inda (20.1) és nagyobb szabad rozetta (20.2). A nyomtatvány strassburgi, és igen népszerű volt. Több strassburgi nyomdász kiadta és a nürnbergiek közül is Stuchs, Creussner, Sensenschmidt. Kötése, ill. a bélyegző egyezések alapján a Koberger-kötések közé soroljuk.

Igen érdekes a prágai Univ. 42 B 1 kötéstáblája. Felirata: "Pars hyemalis". Igen gazdagon díszített kötés. Az előtáblán az első keretben hullámvonalban nyomtatott szabad levelek és apró rozetták (21.2) láthatók, a hullámvonal kitöltésére nagyobb szabad rozettát (21.3) nyomott a könyvkötő a bőrbe. A második keretet görgetővel (21.7) nyerték. A tükröt a már jól ismert virágtöves ruta-inda (21.1) majdnem teljesen kitölti, a könyvkötő csak egy pásztorbotos, püspöksüveges alaknak hagyott helyet fölül.

A háttáblán három keret veszi körül a középmezőt. Az elsőben nagyméretű szabad rozetták (21.4) sorakoznak, a másodikban a virágos-índás görgető (21.7) látható. A harmadik keretben kis, rombuszba foglalt liliumok (21.6)

vannak. A középmezőt rácsszerűen hálózzák be az átlók. Az így nyert rombuszokban az MTAK 118/2 háttáblájáról ismert virágtő (21.5) található.

A regensburgi breviariumot (Prága Univ. 42 B 1) a Nürnberghez nagyon közel eső Bambergban nyomtatták. Hogy a kötése nürnbergi, bizonyítják az e csoporton belüli bélyegzőegyezések:

21.1 = 20.1, 19.1, 18.1, 17.1

21.2 = 19.2, 18.2, 17.2

21.3 = 20.2, 19.3

21.5 = 18.4

és a csoporton kívül a Kyriss által összeállított táblázat bélyegzői: Kyriss Tf 229/1=21.1, Kyriss Tf 229/3,4=21.2, Kyriss Tf 229/5=21.3.

Ezek alapján nem is kétséges, hogy a prágai Univ. 42 B 1 kötése az előző négyvel együtt nürnbergi. Kyriss maga a 229. táblázaton szereplő bélyegzőket nürnbergi világi könyvkötőnek tulajdonítja. Ezzel mi is egyetértünk. Annyit tesszünk hozzá, hogy talán Koberger egyik könyvkötőjéről van szó, vagy egy olyan önálló nürnbergi könyvkötőről, aki nagyon sokat dolgozott Koberger számára és számlájára.

Kyriss is vizsgálta ugyanezt a kötetet (Prága Univ. 42 B 1), és a kötetést a nürnbergi ágostonrendi kolostor könyvkötőjének tulajdonítja.[164] Pedig a kötés bélyegzői az ágostonrendi kolostori bélyegzők közül egyvel sem egyeznek.[165] Viszont — mint az előbbiekben bemutattuk — többel egyeznek a 229. táblázaton összeállított bélyegzők közül.

Az lehetséges, hogy egy-egy bélyegzőt az egyik műhely kölcsönad, esetleg elad a másiknak, vagy közösen használ, ahogy ezt részletesen és meggyőzően kifejti Kyriss a disszertációjában,[166] de hogy hétből (ennyi van a prágai Univ. 42 B 1 tábláján) három-négy más műhelyből származzon, nincs példa. Kizártnak tartjuk, hogy ez a kötés a nürnbergi ágostonrend kolostorában készült. A következő főcsoportban egyébként olyan kötés kerül lencse alá, amely valóban a nürnbergi ágostonrendi kolostorban használt bélyegzők egyik-másikával egyezik. Így lehetőség nyílik, hogy a két műhely bélyegzőit az olvasó is egybevesse.

Végül, nem szóltunk még a III. csoport hatodik kötetéről. Az MTAK 195 ugyancsak strassburgi nyomtatvány, még hozzá meglehetősen korai: 1472-es. A kötéstábla bélyegzői első pillantásra nagyon eltérnek az előző öt kötésen látottaktól.

Az elő- és háttábla teljesen megegyezik. A keret kisméretű, hatszirmú rozettából (22.2) és kecses kis levélből (22.3) áll. A tükörben egyesbélyegzőből összeállított gót ruta-inda látható, benne stilizált növénydís (22.1). A gerincen öt dupla borda van, ezek mentén az elő- és háttáblán levéldís (22.4). Háromféle bélyegzőt helyezett el a gerincmezőkben a mester: 22.5, 22.6, 22.7. Megemlíthetjük még, hogy ez a kötés világos bőr, nem pedig az általános sötétbarna.

Visszatérve az itt látható gót ruta-indára, ebben az esetben is tizenhárom művelettel kapták meg a látható mintát. Képzelnék el, milyen nehéz és mekkora gyakorlatot és ügyességet követelt a könyvkötőtől, hogy ilyen fejbélyegzőkből állítsa össze a gót ruta-indát, ráadásul egy táblán többször is egy-

más alatt és fölött! Mennyivel könnyebb már a két részből szerkeszthető változat, a lemez használata pedig kifejezetten egyszerűnek tűnik. Érthető tehát, hogy a lemezbélyegző hamar kiszorította az apró egyesbélyegzőket. (Az MTAK 195 kötése 1472-es ősnymtatványt borít, s a kötése is hamarosan, legfeljebb 2-3 évvel később készülhetett. Az egyesbélyegzők, ill. fejbélyegzők használata is erre a korai időre utal!) Egyrészt egyszerűsíteni kellett, másrészt gyorsítani a kötési folyamatot, hiszen újabb és újabb nyomdák alakultak, s egyre nagyobb volt a könyvtermelés, tehát szükségzerű volt a lemezbélyegző megalkotása.

Az MTAK 195 kötéstáblájának bélyegzői Kyriss 239. táblázatán több bélyegzővel egyeznek: Kyriss Tf 239/1, 2, 3 = 22.1 (Kyriss részeire bontva hozza a gót ruta-indát), Kyriss Tf 239/5=22.2, Kyriss Tf 239/7=22.4, Kyriss Tf 239/10=22.5, Kyriss Tf 239/11=22.6, Kyriss Tf 239/9=22.7. Tehát összesen hat bélyegzőegyezés van. Kyriss erről a műhelyről csak annyit mond, hogy nürnbergi világi könyvkötőé.

A III. csoport bevezetőjében utaltunk arra, hogy az e csoportba sorolt hat kötés bélyegzőit Kyriss két táblázatán (Tf 239 és Tf 229) láthatóakkal tudjuk azonosítani. Ezeket az azonosításokat meg is tettük. Hátra van még a két műhely kapcsolatának bemutatása. Az MTAK 195 tábláján látható bélyegzők közül egyik a 22.1 (csak a stilizált növénydíszt) = 17.3 és 18.3; 22.2=19.4, továbbá Kyriss Tf 239/4=18.4 és 21.5. Ezen egyezések alapján tartjuk lehetségesnek, hogy a későbbi műhely, (Kyriss alapján) Tf 229: kb. 1481-1498, átvette a korábbi – esetleg felszámolás alatt álló – műhely, Tf 239: kb. 1462-1485, bélyegzőit.

IV. CSOPORT

Egyetlen kötés tartozik ebbe a csoportba. Sajnos csak az előtábla van meg, az is igen rossz állapotban. Az azonosítást így nehéz elvégezni, biztosat mondani nem is lehet, csak annyit, hogy a kötés nürnbergi.

23. EK 216

ANTONINUS Florentinus: Summa theologica, P.1.

Cum tabula Johannis Molitoris.

Nürnberg, Anton Koberger, 1486-1487.

CIH 253

Méret: 420 x kb 275

Előre kell bocsájtani, hogy az Egyetemi Könyvtárban Antoninus Florentinus művének mind a négy része megvan. Jelzete Inc. 216-217-218-219. Ez így azonban nem teljes. Ugyanis az Inc. 216 és 217 a Summa theologica első részének két példánya, vagyis duplumok. Az Inc. 218 a második, az Inc. 219 a harmadik rész és az Inc. 248 a negyedik rész. Tehát a Summa theologica négy részét az Inc. 217-218-219 és 248 [!] teszi ki. Bár a négy kötéstábla két műhelyben készült, kötészetileg is ez a négy tartozik össze, és a kézfírasos bejegyzések is ezt bizonyítják. Az Inc. 216-ban nincs bejegyzés, az Inc. 217-218-219-ben és az Inc. 248-ban viszont azonosak a posszessorok! A jelzetek tehát megtevesztőek.

Az EK 216 előtábláján az aranyozott felirat "Pma ps Suñe an..." fölött egymásba kapcsolódó ívek (23.2) alkotnak sordíszot. A felirat alatt nyíllal átlótt szívek (23.3) sorakoznak. Alul rombuszba foglalt griffek (23.6) láthatók, (sajnos elég rosszul). A hosszabb oldalakon nagyméretű szabad rozetták (23.4) váltakoznak pálcán áthurkolódó gótikus indával (23.5). A középmezőt virágtöves gót ruta-inda (23.1) tölti ki. A gerincen négy dupla borda van, a gerincmezőkben a nagyméretű szabad rozetták. Kapcsok, veretek hiányoznak. Az EK 216 kötéstábláján hat bélyegző van. Ebből három egyezik Kyriss egy nürnbergi világi műhely bélyegzői alapján összeállított táblázatán láthatóakkal: Kyriss Tf 235/1=23.3, Kyriss Tf 235/2=23.5, Kyriss Tf 235/3=23.4. Kettő viszont a nürnbergi ágostonrendi kolostor műhelyében használt bélyegzőkkel egyezik: Kyriss Tf 39/1=23.1 és Kyriss Tf 39/2=23.6.

Ezek alapján tehát kétségtelen, hogy a kötés nürnbergi. Valószínűnek az látszik, hogy a kötés világi könyvkötőműhelyben készült. Elsősorban azért, mert az általában szükséges három bélyegző erre mutat. Másodsorban azért, mert Kyriss a nürnbergi kolostori műhelyekről írt doktori értekezésében éppen erről a kolostori műhelyről mondja, hogy "feltűnően sok kapcsolata van más rendi és világi könyvkötőműhelyekkel". [167] Eszerint az ágostoniak ebben az esetben két bélyegzőt kölcsönadtak, vagy rendszeresen közösen használtak a fenti polgári műhellyel.

V. CSOPORT

Hét kötéstábla tartozik ebbe a csoportba. Az ide sorolt ősnymtatványok időhátára: 1470-1485.

24. OSZK 1 (pars 2)
ALEXANDER de Hales: Summa universae
theologiae. P.2.
Nürnberg, Anton Koberger, 1481-1482.
CIH 128 Méret: 415 x 285
25. OSZK 1 (pars 4)
Ld. a 24. sorszám alatt
CIH 128 Méret: 410 x 275
26. OSZK 1 b (pars 1)
Ld. a 24. sorszám alatt
CIH 128 Méret: 415 x 285
27. OSZK 1 b (pars 2)
Ld. a 24. sorszám alatt
CIH 128 Méret: 420 x 285
28. OSZK 282 (III)
BIBLIA. Cum postillis Nicolai de Lyra. P.1-4.
Nürnberg, Anton Koberger, 1485.máj.7.
CIH 666 Méret: 317 x 205
29. MTAK 118/3
Ld. a 28. sorszám alatt
CIH 666 Méret: 320 x 216
30. MTAK Ráth F 1518
PIUS, II. papa: Epistolae familiares. De
duobus amantibus Euryalo et Lucretia.
Ed. Nicolaus de Vuile.
[Strassburg, typogr. "R" (=Adolf Rusch), c. 1470/75.]
CIH 2741 Méret: 316 x 210

A fenti hétből hat kötéstáblán van felirat. Csupán a nem Koberger nyomtatványt tartalmazó kötésen nincs.

Az OSZK 1 (pars 2) előtábláján a felirat: "Secunda ps alexandri" alatt griff bélyegzők (24. 4) sorakoznak. Ugyanez látható alul, a rövidebb oldalon is. A hosszmenti oldalakon két-két függőleges sordísz van, a külsőkben pálcán át-

hurkolódó gótikus inda bélyegzők (24.2) helyezkednek el, a belsőben rombuszba foglalt griffek (24.4). A tükröt egyesbélyegzőkből alkotott gót ruta-inda tölti ki, benne virágtó van (24.1).

A háttáblán kettős keret veszi körül a középmezőt. A külsőben szabad rozetta (24.3) váltakozik pálcán árhurkolódó gótikus indával (24.2). A belső keretet rombuszba foglalt griffekből (24.4) alkotta meg a könyvkötő. A középmezőt nem tagolják átlók. Benne fölül és alul három-három szabad virágtó (24.5) sorakozik. A gerincen négy dupla borda van, a mezőkben szabad rozetták (24.3).

Az OSZK 1 (pars 4) kötése mindenben egyezik a fenti (pars 2) kötés-táblájával, csupán a felirat más, természetesen: "Quarta ps alexandri". Ennél a kötetnél is négy dupla borda van a gerincen, a gerincmezőkben viszont többféle bélyegzőt is láthatunk: az ismert szabad rozettát (25.3), egy kicsi négyszirmú virágot (25.6) és a szabad gránátalmavirágot (25.5). Alexander de Hales e munkájának első és harmadik része az OSZK 1 példánya esetében egybe van kötve. Ennek is eredeti a kötése, a bélyegzők rokoníthatóak is, mégsem tartjuk Koberger-kötésnek, ezért nem is soroltuk ide. Egyébként a négy rész nem sorrendben jelent meg. Legkorábbi a második rész (ennek kötését az előző oldalon tárgyaltuk), azután jelent meg az első, majd pedig a harmadik rész, ezek vannak egybe kötve, ami mindjárt érthetőbb, végül utoljára jelent meg a negyedik rész, amelynek kötését az előzőekben szintén vizsgáltuk.

Az OSZK 1 b (pars 1) és az OSZK 1 b (pars 2) kötése felépítésében is és bélyegzőkben is teljesen megegyezik az előző két kötéstáblával.

Minthogy a mű is azonos, mutatja, hogy Koberger nem is egy példányban köttette be ugyanazt a munkát. Bizonyítottuk erre, hogy Paul Schwenke[168] a pelplini (ma Lengyelország) Szemináriumi Könyvtárban Alexander de Hales Summajának negyedik kötetét ugyanilyen kötésben látta. Ezen a kötésen is Francz Staindorffer névbélyegző van, mint az e csoportban utolsónak tárgyalt Ráth F 1518 jelzetű kötésen.

Éppen az ilyen jelenségek mutatnak arra, hogy kiadói megrendelésre és kereskedelmi célból készültek ezek a kötések.

Az OSZK 282 (III) előtábláján fölül a felirat "Tertia ps lire" alatt rombuszba foglalt liliumok (28.2) sorakoznak. A hosszmenti oldalakon és az alsó sorban is rombuszba foglalt griff bélyegzők (28.3) láthatók. A tükröt egyesbélyegzőkből nyert gót ruta-inda (28.1) tölti ki. Ez a ruta-inda eltér az előző négytől formailag. A benne lévő virágtó — ezt is kénytelenek vagyunk 28.1-gyel jelölni — ellenben ugyanaz, mint az előbbieket.

A háttáblán a keret griff bélyegzőkből (28.3) áll, a középmezőt két átló osztja meg. Az így nyert háromszögekben szabad rozetták (28.4) vannak. A gerincen négy dupla borda van, a gerincmezőkben nagyméretű szabad rozetta (28.4) és apró virágok (28.5). Az eredeti kapcsok megvannak.

Ugyanezt a művet, sőt ugyancsak a harmadik részt tartalmazza az Akadémia Könyvtára 118/3 jelzetű ősnymtatványának kötése. A felirat itt is "Tertia ps lire". Alatta liliumok (29.6) sorakoznak, lenn és a hosszabb oldalakon pedig nagyméretű, körbe foglalt rozetta (29.3) váltakozik pálcán áthurkolódó gótikus indával (29.4). A tükrőben ugyanaz a gót ruta-inda látható a virágtóval (29.1), mint az OSZK 282 (III) előtábláján.

A háttáblán rombuszba foglalt griff bélyegzők (29.2) alkotnak keretet. A középmezőt két átló tagolja, a háromszögekben egy-egy nagyméretű, körbe foglalt rozetta látható. A gerincen négy dupla borda van, a gerincmezőkbe kisebb szabad rozetta (29.5) és lilimos (29.6) bélyegzőket nyomott a mester.

Az OSZK 282 (III) és az MTAK 118/3 kötése négy bélyegzőben egyezik: 28.1=29.1, 28.2=29.6, 28.3=29.2, 28.4=29.5.

Az OSZK 282 (III) és az MTAK 118/3 ugyanannak az 1485-ös, Koberger-nél megjelent Bibliának a két példánya. Sőt az egyik is, a másik is a harmadik rész. Kötésük ugyanannál a könyvkötőnél készült, ezt a bélyegzőegyezésekkel bizonyítottuk. Vagyis ismét a kiadó megrendelésére készült azonos mű több példányának kiadói kötésével állunk szemben. Bizonyosak vagyunk abban, hogy az 1485-ös Bibliát is több példányban köttette Koberger, hiszen nehezen képzelhető el, hogy csak két példányban, s ez a kettő ma Magyarországon van.

Három bélyegzőegyezés van az MTAK 118/3 és a most következő MTAK Ráth F 1518 kötéstáblája között.

Az MTAK Ráth F 1518 előtábláján fölül és alul nagyméretű körbe foglalt rozetta (30.3) váltakozik a pálcán áthurkolódó gótikus indával (30.4). A hosszabb oldalon a gerinc mentén majmok (30.5), a kapcsok mentén szarvas bélyegzők (30.6) sorakoznak. A keret négy sarkában egy-egy szabad virágtő (30.1 közepe) található, körülötte négy apró virág (30.8). A tükröt itt is a már ismert gót ruta-inda tölti ki (30.1), benne virágtő.

A háttáblán az egész keretet a körbe foglalt rozetta (30.3) és a pálcán áthurkolódó gótikus inda (30.4) bélyegzőjének egymás után történő bőrbenyomásával alkotta meg a könyvkötő. A keret négy sarkában török csak meg ez a folytonosság, ahol az előtáblához hasonlóan egy-egy szabad virágtő van a négy apró virággal. A középmezőt két átló osztja meg, a négy háromszögben egy-egy szabad rozetta (30.7) látható. A legfelső háromszögben azonban egy névbélyegző is van: "Francz Staindorffer". A könyvkötő neve!

Az e csoportban lévő hét kötéstábla közül hatot már egybevetettünk, ezek egymáshoz tartozását, ill. egy könyvkötőtől származását megkíséreltük bebizonyítani a feltüntetett bélyegzőegyezések alapján. A 24, 25, 26, és 27. tábla mindenben egyezett egymással. A 28. táblát a 29. tábla bélyegzőivel vetettük egybe. Az utójára tárgyalt MTAK Ráth F 1518 táblájának bélyegzői közül a következők egyeznek az MTAK 118/3 bélyegzőivel: 30.1-es bélyegzőn a virágtő = 29.1 virágtőével, 30.3 = 29.3, 30.4 = 29.4.

Mint hogy az előzőekben utaltunk arra, hogy Alexander de Hales művének több példánya is azonos kötésben van (OSZK 1(pars 2 és 4), OSZK 1b(pars 1 és 2)), és ez egyezik a pelplini Szemináriumi Könyvtár példányával, amelyen Staindorffer névbélyegzője is látható, vessük egybe a 24-27. táblák bélyegzőit a mi Staindorffer névbélyegzős kötésünkkel:

30.1 = 27.1, 26.1, 25.1, 24.1

30.4 = 27.2, 26.2, 25.2, 24.2

30.7 = 27.3, 26.3, 25.3, 24.3

Tehát az MTAK Ráth F 1518 kötése is ehhez a csoporthoz tartozik.

A könyvkötő az MTAK Ráth F 1518 kötésének háttábláján megnevezte magát. Mivel az V. csoportba tartozó hét kötés egymással legalább három bélyegzőben egyezik, valamennyit Francz Staindorffernek (Steindorffer vagy Steindörfer) tulajdonítjuk.

A hét kötéstábla tizenégyféle bélyegzője közül négy (30.5, 30.6, 30.8 és a 29.5) kivételével valamennyi megvan Kyrissnél a 133. táblázaton, a Francz Staindorffernek tulajdonított bélyegzők között. Ez is bizonyítja tehát, hogy ebben a csoportban Staindorffer kötéseiről van szó.

Staindorfferről tudjuk, hogy Nürnbergben működött, és a nürnbergi Tanácsnak dolgozott 1487-88-ban. Fennmaradt pl. az adat, miszerint abban az évben a Tanácstól 63 könyv bekötéséért "in suma fl.52. sl.16. hl.5" összeget kapott.[169] Paul Schwenke, éppen mert egy "Koberger-kötésen" Staindorffer névbélyegzőt talált, kétségesnek tartja, hogy Kobergernek saját könyvkötőműhelye lett volna. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ezeknek a kötéstábláknak a belsejében nagyon gyakran Koberger nyomdájából származó makulatúra van, "így egyáltalán nem kétséges, hogy ezeket a könyveket a nyomdász (Koberger) rendelkezésére és számlájára kötötték be".[168] Ezzel szemben Schmidt[170] kutatásai alapján arra a megállapításra jut, hogy Staindorffer 1487 előtt, mielőtt a nürnbergi Tanácsnak dolgozott, vagyis mielőtt önállósította magát, mint fiatal könyvkötő-legény Koberger szolgálatában állt. Az általunk itt megvizsgált hét kötéstábla igazolni látszik ezt a tényt, minthogy a nyomtatványok időhatára 1470/75-1485.

Az MTAK Ráth F 1518 nyomtatási ideje "c.1470/75". Mivel Staindorffer — akinek névbélyegzője éppen ezen a strassburgi nyomtatványt tartalmazó kötéson szerepel — valószínűleg az 1450-es évek végén született, esetleg csak 1460-ban,[171] ha csak néhány évvel is a megjelenés után kötötte be II. Pius leveleit, akkor is a megjelenési időnek inkább az 1475-ös évhez kell közelebb állnia, mint 1470-hez.

VI. CSOPORT

Az ide sorolt tíz kötéstáblát három alcsoportba osztottuk. Az a, alcsoportba tartozó ősnymtatványok megjelenési idejének határai: 1486-1487. A b, alcsoport ősnymtatványaié: 1482-1492. A c, alcsoportba egyetlen ősnymtatvány tartozik, megjelenési ideje 1497. Kötése is ennek megfelelően késői.

- a, 31. EK 218
ANTONINUS Florentinus: Summa theologica. P.2.
Cum Tabula Johannis Molitoris.
Nürnberg, Anton Koberger, 1486-1487.
CIH 253 Méret: 408 x 275
32. EK 248
ANTONINUS Florentinus: Summa theologica. P.4.
Cum Tabula Johannis Molitoris.
Nürnberg, Anton Koberger, 1486-1487.
CIH 253 Méret: 410 x 280
33. EK 263
BIBLIA. Cum postillis Nicolai de Lyra. P. 1-4.
Nürnberg, Anton Koberger, 1487. dec. 3.
CIH 667 Méret: kb 320 x 215
34. EK 264
Ld. a 33. sorszám alatt
CIH 667 Méret 320 x 205
35. EK 265
Ld. a 33. sorszám alatt
CIH 667 Méret: 320 x 210

Mind az öt kötéstáblán van felirat.

Az EK 218 a Summa theologica második része. A IX. csoportban kerül sorra az EK 217 és 219, a Summa theologica első és harmadik része.

Az EK 218 előtábláján a felső sorban a következő felirat olvasható: "Sda ps suřna āthořni". Az alsó sorban nyíllal átlótt szívek (31.3) sorakoznak. A tükör körül szabad levelek (31.2) alkotnak keretet. A tükröt két részből alkotott gót ru-ta-inda tölti ki, benne gránátalmavirág (31.1) van.

A háttáblán a rövidebb oldalakon lenn és fenn rombuszba foglalt griff bélyegzők (31.4), a hosszmenti oldalakon rombuszos virág bélyegzők (31.5) vannak. A keret

négy sarkában, valamint a tükör átlók osztotta háromszögeiben egy-egy körbe foglalt, nagyméretű rozetta (31.6) látható. A gerincen négy dupla borda van, a gerincemezőben egykor nagyméretű (31.6) és apró rozetták (31.7) voltak. Ennek, valamint a kapcsolatoknak és vereteknek csak a nyomai látszanak.

Az EK 218 kötésének díszítésére hét különféle bélyegzőt használt a könyvkötő. Ebből négy egyezik a Kyriss által összeállított és egy újabb nürnbergi polgári könyvkötőnek tulajdonított csoport bélyegzőivel: 31.3 = Kyriss Tf 232 (szív), 31.4 = Kyriss Tf 231/1, 31.6 = Kyriss Tf 231/3, 31.7 = Kyriss Tf 231/7. Nürnbergi, polgári könyvkötőműhelyből származását ezzel bizonyítottuk vesszük.

Az EK 248 tábláján lévő hét bélyegzőből valamennyi megtalálható az EK 218 kötésén. Így kétségtelen, hogy ugyanannak a könyvkötőnek a munkája. Az EK 248 előtábláján a felirat: "Qrta ps sume äthoïni". Kötéstáblája is és a poszszoszor bejegyzés is bizonyítja, hogy ez a Summa theologica negyedik része. Vagyis: az EK 217-218-219 és 248 tartozik össze, az EK 216 csak duplum első rész. (Ld. a IV. csoportban.) Az EK 248 előtáblája felépítésében és bélyegzőiben teljesen megegyezik az EK 218 előtáblájával.

A háttáblán viszont, a keret hosszmenti oldalán, rombuszos virágtövek (32.4), a rövidebb oldalakon griffek (32.5) sorakoznak. A keret négy sarkában egy-egy nagyméretű körbe foglalt rozetta (32.7) van. A középmező átlók tagolják, az így nyert háromszögekben egy-egy szabad gránátalmavirág (32.6) látható. Az újra kötött gerincen négy dupla borda van. Közép- és sarokveretek nyoma látszik.

Az EK 263, EK 264, EK 265 ugyanannak a négyrészes bibliának az első három kötete. Mindháromnak az előtáblája ugyanaz, csak a feliratok mások, természetesen. Az elsőnél a restaurálás során teljesen kivehetetlenné vált a fölirat. A másodiknál: "Scda ps lire", a harmadiknál: "Tertia ps lire". Az előtáblák hosszmenti oldalán nagyméretű körbe foglalt rozetták (33.2, 34.2, 35.2) váltakoznak pálcán áthurkolódó gótikus indával (33.3, 34.3, 35.3). Alul a rövidebb oldalon rombuszba foglalt sas bélyegzők (33.5, 34.5, 35.5) sorakoznak. A tükörben két részből összeállított gót ruta-indát láthatunk, amely terülmustraszerűen tölti ki a felületet, mindegyikben gránátalmavirág (33.1, 34.1, 35.1) van.

A háttáblák bélyegző elrendezése némileg eltér egymástól. Az EK 263 háttábláján a rövidebb oldalakon fenn és lenn szarvas bélyegzők (33.6) sorakoznak, a hosszmenti oldalakon sas bélyegzők (33.5). A tükört két átló osztja négy háromszögre, melyek közül kettőben egy-egy nagyméretű rozetta (33.2), a másik kettőben három-három szabad gránátalmavirág (33.4) látható.

Az EK 264 háttábláján fölül szarvas bélyegzők (34.6), alul pálcán áthurkolódó gótikus inda (34.3) láthatók. A hosszmenti oldalakon sas bélyegzők (34.5) sorakoznak. A tükör átlók osztotta négy háromszöge közül kettő üres, kettőben három-három gránátalmavirág (34.4) található. Az eredeti gerinc megvan, a mezőkben nagyméretű (34.2) és apró rozetta (34.7) látható.

Az EK 265 háttábláján az egész keret sas bélyegzőkből (35.5) áll. A középmező itt is két átló tagolja, az így kapott háromszögek mindegyikében egy-egy griff bélyegző (35.4) látható. A gerincen mindhárom kötet esetében három dupla borda van, a mezőkben nagyméretű (35.2) és apró rozetták (35.6) találhatók.

A VI. csoport a, alcsoportjának öt kötéstáblája közül az első (31) egybevetettük Kyriss megfelelő táblázatával. A másodikat (32) egybevetettük a 31-vel. A 33, 34, és 35. kötéstábla egymással majd minden bélyegzőben egyezik, de hogy ebbe az alcsoportba sorolható, azt ugyanazzal a Kyriss-féle táblázattal bizonyítjuk, mint a legelső (31) kötés esetében.

Ennek alapján az EK 263-264-265 kötésein hétféle bélyegző szerepel összesen. Ebből a hétből négy megegyezik a már idézett 231-es, Kyriss-féle táblázaton látható bélyegzőkkel:

- Kyriss Tf 231/1=35.4
 Kyriss Tf 231/3=33.2, 34.2, 35.2
 Kyriss Tf 231/4=33.3, 34.3, 35.3
 Kyriss Tf 231/7=34.7, 35.6.

Úgy érezzük, ezek a bélyegző egyezések meggyőztek arról, hogy az a, alcsoportba tartozó kötéstáblák ugyanabból a műhelyből származnak.

b, 36. MTAK 903

CORPUS iuris civilis. Digesta Iustiniani.
 Cum glossa ordinaria Accursii Florentini.
 Nürnberg, Anton Koberger, 1482. nov. 22.
 CIH 1092 Méret: 350 x 225

37. EK 424

PETRUS Lombardus: Sententiarum libri IV.
 Comm. S. Bonaventura. Ed. Johannes Beckenhub.
 Nürnberg, Anton Koberger, [1491. márc. 2. után]
 CIH 2646 Méret: 305 x 200

38. OSZK 283 c (III)

BIBLIA. Cum postillis Nicolai de Lyra. P. 1-4.
 Nürnberg, Anton Koberger, 1487. dec. 3.
 CIH 667 Méret: 310 x kb 210

39. OSZK 435

JACOBUS de Voragine: Legenda aurea sanctorum.
 Nürnberg, Anton Koberger, 1492. nov. 6.
 CIH 1856 Méret: 305 x 198

Mind a négy kötetben van felirat.

Az MTAK 903 felirata: "ff Vetus" = Pandectae-Digestum Vetus. [172]
 A felirat fölött ívdíszítmények (36.6) láthatók. Alul és a hosszabb oldalakon szabad levelek (36.2) sorakoznak. A tükröt lemezbélyegzős gót ruta-inda tölti ki, benne gránátalmavirág van (36.1).

A háttáblán a rövidebb oldalakon körbe foglalt nagyméretű rozetta (36.3) váltakozik rombuszos griff bélyegzőkkel (36.5), a hosszabb oldalakon pedig ugyanez a rozetta pálcán áthurkolódó gótikus indával (36.4). A középméretű két átló tagolja, az így keletkezett négy háromszög mindegyikében egy-egy griff bélyegző (36.5) látható. A gerincen négy dupla borda van, a mezőkben nagyméretű (36.3) és apró rozetták (36.7) találhatók.

Ez a kötéstábla ugyanabban a négy bélyegzőben (36.3, 36.4, 36.5, 36.7) egyezik az ennél a főcsoportnál vizsgált 231-es, Kyriss-féle táblázaton látható bélyegzőkkel, mint az a, alcsoport kötéseinek a megfelelő bélyegzői. Az a, alcsoporttal további egyezés a szabad levél: 36.2.

Tehát az MTAK 903 kötésének hét bélyegzőjéből ötöt tudunk azonosítani, s ennek alapján az MTAK 903 kötése jogosan került ebbe a főcsoportba. A b, alcsoportba a más típusú lemezbélyegzős gót ruta-inda miatt soroltuk, ami a b, alcsoport valamennyi kötésén megtalálható. A további kötéseket (37, 38, 39) már csak az MTAK 903 kötésével ill. a b, alcsoporton belül egymással fogjuk egybevetni.

Az EK 424 fölirata: "Qrta ps bonaventure". Alul és a hosszabb oldalakon szabad levelekből (37.2) nyert keretet a mester. Ezután rögtön a tükör következik, amelyben lemezbélyegzős gót ruta-inda van, benne gránátalmavirágok (37.1). A háttábla rövidebb oldalain pálcán áthurkolódó gótikus inda (37.4) váltakozik rombuszos griff bélyegzőkkel (37.5), a hosszabb oldalakon ugyanaz a gótikus inda rozettákkal (37.3). A középmező négy háromszögében itt is egy-egy griff bélyegző (37.5) van. A gerincen három dupla borda, a gerincmezőkben két-két nagyméretű rozetta (37.3) látható.

Az EK 424 kötésének bélyegzői közül a következők egyeznek az előző, MTAK 903-as bélyegzőivel: 37.1=36.1, 37.2=36.2, 37.3=36.3, 37.5=36.5.

Az OSZK 283 c (III) kötése nagyon rossz állapotban van. Feliratán — "Tertia ps lire" — aranyozás nyomai láthatók. A rövidebb és hosszabb oldalon (csak az egyik hosszabb oldal van meg) szabad levelek (38.2) alkotnak keretet. A tükröt a már ismert típusú gránátalmás gót ruta-inda (38.1) tölti ki. A háttáblán a rövidebb oldalakon két griff bélyegző (38.5) között látható egy nagyméretű, körbe foglalt rozetta (38.3). Ugyanez a rozetta pálcán áthurkolódó gótikus indával (38.4) váltakozik a hosszabb oldalakon. Az átlók osztotta tükör négy háromszögébe egy-egy griff bélyegző (38.5) került. A gerincen három dupla borda van. A mezők a gerinc átragasztása miatt nem láthatók. Az OSZK 283 c (III) valamennyi bélyegzője megegyezik az előző, EK 424 kötésén látható bélyegzőkkel.

Az OSZK 435 kötéstábláján szokatlanul sok bélyegzőt használt a könyvkötő. Ezzel is magyarázható, hogy ezen a kötésen több új, eddig még nem látott bélyegzővel találkozunk. Az előtáblán felül a következő vaknyomásos felirat olvasható: "Lombardica". Alul a rövidebb oldalon rombuszba foglalt virág (39.7) és körbe foglalt nyilas habléány bélyegző (39.3) sorakozik váltakozva. A hosszabb oldalakon újabb fajta pálcán áthurkolódó gótikus inda bélyegzők (39.2) sorakoznak. A tükröt az ismert gránátalmavirágos gót ruta-inda (39.1) tölti ki. A háttáblán a rövidebb oldalakon griff bélyegzők (39.8) láthatók, a hosszabbakon szabad rozetták (39.4) és pálcán áthurkolódó gótikus inda (39.5) bélyegzők. A tükröt két átló bontja négy háromszögére. Ezekben egy-egy csavart növényi dísz (39.6) található. A gerincen három dupla borda van, a mezőkben pálcán áthurkolódó inda (39.2) és kis, négyzetbe foglalt őz bélyegzők (39.9).

Az OSZK 435 kötésén látható bélyegzők közül a lemezbélyegző és a pálcán áthurkolódó gótikus inda egyezik az előző két kötéstáblán megismert bélyegzőkkel 39.1=38.1, 37.1; 39.5=38.4, 37.4.

Az OSZK 435-ös kötéshez kapcsolódik szorosan a következő kötéstábla is, amit azonban az eddigiektől eltérő gót ruta-indája miatt már egy következő alcsoportba osztottunk.

c, 40. OSZK 857

FICINUS, Marsilius: Epistolae.

[Nürnberg,] Anton Koberger, 1497.febr.24.

CIH 1326

Méret: 225 x kb 145

Az OSZK 857 előtábláján a felirat: "Eple marsilii fic". Alul pálcán áthurkolódó gótikus inda bélyegzők (40.5) sorakoznak, a hosszabb oldalakon a másik típusú inda (40.2) váltakozik kis, négyzetbe foglalt ős bélyegzőkkel (40.3). A tükröt gót ruta-inda tölti ki, benne stilizált növénydísz (40.1). Ez is lemezbélyegző. A lemez négyszer ismétlődik az előtáblán, így a középveret miatt nem tudunk egyik lemezről sem teljes levonatot készíteni.

A háttábla kerete szabad rozettából (40.4) és pálcán áthurkolódó indából (40.5) áll össze. A középmezőt két átló osztja négy háromszögre. Ezekben egy-egy szabad rozetta (40.4) látható. Az előtábla összes verete megvan, a háttáblán viszont egy sincs, a kapcsok is csak részben. A gerincen három szimpla borda van és új bőrbevonat.

Az OSZK 857 tábláján lévő bélyegzők az előző kötéssel a következő bélyegzőkben egyeznek: 40.3=39.9, 40.2=39.2, 40.4=39.4, 40.5=39.5. Vagyis az OSZK 857 tábláján látható öt bélyegzőből négy kapcsolódik az előző, az OSZK 435-ös kötéséhez. Így az OSZK 857 kötéstáblája is indokoltan került a VI. csoportba.

Érdekes megfigyelni, hogy a VI. csoport a, alcsoportjába tartozó kötések és a c, csoport kötése között egyetlen bélyegzőegyezés sincs. A hidat közöttük a b, csoport jelenti. De ez teszi lehetővé az időbeli folyamatosság megfigyelését is. Az első alcsoport 1486-87-es időhatárával benne foglaltatik a második alcsoport időtartamában (1482-92), s ennek a második alcsoportnak az időben feltehetően legkésőbb kötött könyve, az OSZK 435 (megjelent 1492-ben), mutatja azt a nagyfokú rokonságot a harmadik alcsoport kötésével (ez az ősnymtatvány 1497 eleji), amit az előző oldalon már elemeztünk. De más figyelemre méltó is akad a VI. csoportban. A 33, 34, és 35. táblán ismét találkoztunk az I. csoportban már látott bélyegzővel, a sassal: 6.6, 10.4, 12.3. Véleményünk szerint itt is bélyegző kölcsönzéssel állunk szemben.

Még érdekesebb azonban a VI. csoport kapcsolata az V. csoporttal. A VI. csoport bélyegzőit következetesen Kyriss 231. táblázata bélyegzőivel egyeztettük, az V. csoportot pedig Kyriss 133. táblázatával. Ez utóbbi Francz Staindorffer bélyegző készletéből mutatja be a leggyakoribbakat. Viszont Kyriss e két táblázatán több bélyegzőegyezés van, semhogy szó nélkül hagyhatnánk:

Kyriss Tf 231/1=Kyriss Tf 133/5

Kyriss Tf 231/2=Kyriss Tf 133/4

Kyriss Tf 231/4=Kyriss Tf 133/7

Kyriss Tf 231/8=Kyriss Tf 133/8

Az V. csoportba sorolt ősnymtatványok 1486. előtt, a VI. csoport ősnymtatványai — egy kivétellel — 1486. után jelentek meg. Francz Staindorffer-ről pedig tudjuk, hogy 1487–1488-ban már önállósította magát és a nürnbergi Tanácsnak dolgozott. Az előző csoportnál (V.) megállapítottuk, hogy 1487 előtt Staindorffer valószínűleg Koberger szolgálatában állt. Miután önállósította magát mint könyvkötő, nemcsak ezt a foglalkozást űzte, hanem, ami a könyvkötők-nél nagyon gyakori, könyvkereskedéssel is foglalkozott. (Szerintünk Koberger is mint könyvkereskedő igyekezett nagyobb hasznot húzni az üzletből, és kötetni a helybeni eladásra szánt könyveket.)

Éppen az a négy bélyegző, ami a Kyriss-féle 231. és 133. táblázaton egyezik, a 231. táblázaton a levonat alapján eléggé kopottnak tűnik. Úgy gondoljuk, hogy ezek még Staindorffer bélyegzői — vagy talán Kobergeré, amit csak Staindorffer használatára adott, míg nála, ill. neki dolgozott — amiket önállósulásakor utódjának eladott, vagy esetleg átadott (ha a szerszám a nyomdász-kiadóé volt). A 231. táblázat többi bélyegzője másik könyvkötő használatában lehetett, vagy talán később metszették.

Ami a VI. csoport egyetlen 1486 előtti ősnymtatványát illeti (36), feltehetően, mivel a Corpus iuris civilisről van szó, raktáron állt Kobergernél kötetlenül. Valószínűleg amikor az évek során a kötött példányok elfogytak, akkor köttette be Koberger ezt a példányt eladásra. Szerintünk csak 1486 után.

VII. CSOPORT

Hat kötéstáblát soroltunk ebbe a csoportba. Az ősnymtatványok megjelenési idejének két határa: 1481-1484.

41. OSZK 4 (pars 1)
ANTONINUS Florentinus: Chronicon. P. 1.
Nürnberg, Anton Koberger, 1484. júl. 31.
CIH 225 Méret: 410 x 280
42. OSZK 22 b (I-II)
BIBLIA. [Germ.]
Nürnberg, Anton Koberger, 1483. febr. 17.
CIH 674 Méret: 425 x 280
43. OSZK 142
CORPUS iuris civilis. Digesta Iustiniani.
Cum glossa ordinaria Accursii Florentini.
Nürnberg, Anton Koberger, 1482. nov. 22.
CIH 1092 Méret: 350 x 225
44. OSZK 581 b
PIUS, II. papa: Epistolae familiares. Ed.
Nicolaus de Vuile.
Nürnberg, Anton Koberger, 1481. szept. 16.
CIH 2742 Méret: 333 x 210
45. Prága Univ. 40 A 3
ALEXANDER de Hales: Summa universae theologiae.
P. 4.
Nürnberg, Anton Koberger, 1481-1482.
HC 643
46. OSZK 147
GRATIANUS: Decretum.
Nürnberg, Anton Koberger, 1483. febr. 28.
CIH 1450 Méret: 360 x kb 215

Mind a hat (ill. hét) kötéstáblán van felirat.

Az OSZK 4 (pars 1) feliratán bizonytalanul kivehető, hogy "Prima ps Chroni ...", alul és a hosszabb oldalakon nagyméretű, szabad rozetta (41.3) és pálcán áthurkolódó gótikus inda (41.4) alkot váltakozva keretet. A tükröt egy

második keret is körülveszi, amely rombuszba foglalt virágtőből (41.2) áll. A tükröt egyesbélyegzőből nyert gót ruta-inda tölti ki, benne az V. csoportban, Staindorffernél látott virágtőhöz hasonló növényi dísz (41.1) található.

A háttáblán is két keret van. Az elsőben, mint az előtáblán, rozetta váltakozik gótikus indával. A másodikban rombuszba foglalt griffek (41.5) sorakoznak. A középmezőben kétszer ötös csoportban szabad virágtöveket (41.6) láthatunk. A gerincen négy dupla borda van, a gerincmezőkben három-három nagyméretű rozetta (41.3). A vasalásoknak csak nyoma látszik. Az OSZK 4 (pars 1) kötésén látható valamennyi bélyegző megtalálható Kyriss 233. táblázatán. Kyriss e bélyegzőket egy nürnbergi polgári könyvkötő szerszámkészletébe sorolja. A kötés eredetének nürnbergi voltát nincs okunk tehát kétségbe vonni.

Hasonló a helyzet a következő kötéstáblával. Az OSZK 22 b (I-II) két kötetének kötéstáblája egymással teljesen megegyezik. Mivel egy mű két – kötésüket tekintve – teljesen egyforma kötetéről van szó, együtt tárgyaljuk őket.

(Ezért írtuk az előzőekben, hogy e csoport mind a hat, ill. hét kötésén van felirat.) Az OSZK 22 b első kötetének felirata: "Das erst teill", a második köteté: "Das ander teill". Az előtáblán a felirat fölött egymásba kapcsolódó ívek (42.2) láthatók. A hosszabb oldalakon és alul szabad rozetta (42.4) váltakozik pálcán áthurkolódó gótikus indával (42.5). Ezen belül egy második keret is körülveszi a középmezőt. E keret hosszabb oldalait rombuszba foglalt virágtövek (42.3), a két rövidebbet griffek (42.7) díszítik. A tükröt a szokásos, itt is egyesbélyegzőkből alkotott gót ruta-inda tölti ki, benne virágtő (42.1).

A háttáblán is két keret van. Az elsőben rozetták (42.4) láthatók a gótikus indával (42.5), a másodikban griff bélyegzők (42.7). A középmezőben fölül és alul két-két szabad virágtő (42.6). A gerincen 4 dupla borda, a mezőkben három-három nagyméretű szabad rozetta látható. A középvettek nincsenek meg, a sarokveretek és kapsok csak részben. Az OSZK 22 b (I-II) bélyegzőegyezései:

Kyriss Tf 233/1=42.7, Kyriss Tf 233/2=42.4, Kyriss Tf 233/3 és 4=42.1, Kyriss Tf 233/5=42.3, Kyriss Tf 233/6=42.5, Kyriss Tf 233/8=42.6, Kyriss Tf 233/9=42.2.

Ennyi bélyegzőegyezés után nyilvánvaló az OSZK 22 b kötéseinek is nürnbergi eredete. Megjegyezzük még, hogy az OSZK 22 b és az előtte tárgyalt OSZK 4 (pars 1) kötése között is öt bélyegzőegyezés van.

Nem hagyhatjuk szó nélkül azonban, hogy Schmidt már többször idézett cikkének I. sorszám alatt tárgyalt kötése szinte teljesen egyezik az OSZK 22 b kötésével. Ott nyolc bélyegző látható a kötéstáblán, s ebből hét megvan az OSZK 22 b-én. Még fontosabb számunkra, hogy a Schmidtnél tárgyalt kötéstábla is a Biblia Germanica-t, pontosabban a második kötetét borítja, s annak felirata is "Das ander teill". Az első kötet is szerepel Schmidt cikkében a VIII. sorszám alatt. De Schmidtnél az első és második kötet két különböző könyvkötőnél készült! Schmidt e kötéseket a cikkében tárgyalt többi tízzel együtt Koberger-kötéseknek veszi. Semmi nem indokolja, hogy mi ezt cáfoljuk, sőt mi is annak tartjuk az OSZK 22 b kötéstábláit, s az előbbi bekezdésben taglalt egyezések alapján az OSZK 4 (pars 1) kötését is.

A VII. csoport következő kötése az OSZK 142. Kötéstábláján több bélyegzőegyezést figyelhetünk meg az előző kettő bélyegzőivel. A felirat "ff: vetus"

fölött egymásba kapcsolódó ívek (43.2) láthatók. A felirat alatt rombuszba foglalt virágtövek (43.4) sorakoznak. Alul ugyanezek a virágtövek és rombuszos kétfejű, koronás sas bélyegzők (43.5) alkotnak a szokottnál szélesebb sordíszet. A hosszabb oldalakon pelikán madarak (43.3) helyezkednek el egymás alatt. A középmezőben az ebben a csoportban megismert fejbélyegzőkből alkotott gót ruta-indás virágtő (43.1) látható.

A háttáblán nagyméretű szabad rozetta (43.6) és pálcán áthurkolódó gótikus inda (43.7) alkot keretet. A tükröt két átló osztja négy háromszögre. A felsőben hat szabad virágtő (43.8), a két oldalsóban egy-egy szabad rozetta (43.6) és két-két kétfejű sas bélyegző (43.5), az alsóban három szabad virágtő (43.8) és két rombuszos, kisméretű virágtő (43.4) van. A gerincen négy dupla borda, a gerincmezőkben három-három szabad rozetta látható.

A most tárgyalt kötéstábla a következő egyezéseket mutatja az előzővel: 43.1=42.1 (csak a fejbélyegzőkből alkotott gót ruta-inda!), 43.2=42.2, 43.4=42.3, 43.6=42.4, 43.7=42.5. Eme öt bélyegzőegyezés alapján az OSZK 142 kötését is tehát a VII. csoportba sorolhatjuk, és nürnberginek fogadhatjuk el.

Az OSZK 581 b kötése nagyon jó állapotban van. A felirat "Eple enee" alatt sorakoznak az egymásba kapcsolódó ívek (44.1), melyeket már az előző két kötéstáblán is láthattunk a feliratok fölött. A hosszabb oldalakon pálcán áthurkolódó gótikus inda bélyegzők (44.3) helyezkednek el. A középmezőt nyíllal átlótt szívekből (44.2) nyert keret veszi körül. A tükröt teljes egészében a kisméretű, rombuszba foglalt virágtő (44.4) tölti be.

A háttáblán a már szokványosabb rozetta (44.6) és gótikus, pálcán áthurkolódó inda (44.3) váltakozásából adódó keret látható. A középmezőt két átló tagolja, a háromszögekben egy-egy, ill. három-három nagyméretű, rombuszba foglalt kétfejű, koronás sas bélyegző (44.5) található. A gerincen három dupla borda, a mezőkben nagy és apró rozetták (44.6 és 7). A veretek és kapsok hiányoznak. Az OSZK 581 b kötésén látható hét bélyegzőből négy, köztük a Kyrissnél névadó rombuszos virágtő (Blumenstock), egyezik az előző három kötéstáblán látottakkal, ill. Kyriss 233. táblázatán lévő bélyegzőkkel: Kyriss Tf 233/2=44.6, Kyriss Tf 233/5=44.4, Kyriss Tf 233/6=44.3, Kyriss Tf 233/9=44.1.

Szerepel azonban két olyan bélyegző az OSZK 581 b-n, amelyeket Kyriss egy másik nürnbergi, polgári könyvkötőnek tulajdonít (Kyriss Tf 241/5=44.5 és Tf 241/8=44.2), és mi is foglalkozunk még vele a XI. csoportban. Feltehetően ez esetben is bélyegző kölcsönzésről van szó.

A Prága Univ. 40 A 3 előtábláján a felirat "Quarta ps alexandri" fölött egymásba kapcsolódó íveket (45.2) láthatunk. A továbbiakban is az ismert föl-építést követi a kötéstábla. A hosszabb oldalakon rozetta (45.3) és inda (45.4), alul griff bélyegzők (45.7). A belső keretben rombuszba foglalt csavart virágdísz (45.6), a tükörben gót ruta-indás virágtő (45.1). A Prága Univ. 40 A 3 kötésén lévő bélyegzők közül egyezik a 45.1=Kyriss Tf 233/3 és 4 (csak a gót ruta-inda), a 45.1 virágtöve = Kyriss Tf 233/8, 45.2 = Kyriss Tf 233/9, 45.3=Kyriss Tf 233/2, 45.4 = Kyriss Tf 233/6, 45.7=Kyriss Tf 233/1. Ennyi bélyegzőegyezés kétségtelenné teszi a fenti kötéstábla e csoportba tartozását.

A Prága Univ. 40 A 3 kötésén van egy olyan bélyegző, ami az e csoportba sorolt kötéstáblákon eddig még nem szerepelt: a rombuszba foglalt csavart virágdísz. Ennek a mása szerepel a következő kötéstáblán.

Az OSZK 147 kötésén a felirat: "Decretum". Alatta nyíllal átlótt szívek (46.2) sorakoznak. Alul és a hosszabb oldalakon közepes nagyságú szabad rozetta (46.3) és pálcán áthurkolódó gótikus inda (46.4) veszi körül a középmezőt. Ebben egyesbélyegzőkből alkotott gót ruta-inda és virágtő (46.1) látható. A háttáblán ugyanaz a keret látható, mint az előtáblán. A tükröt két átló osztja háromszögekre. Ezeket négy-négy ill. öt-öt rombuszba foglalt csavart virágdísz (46.5) díszíti.

A gerincen négy dupla borda van, egyébként a gerinc újrakötött. Kapcsok és veregek hiányoznak, a táblák kopottak, karcoltak, hiányosak.

Nehéz dolgunk van ezzel a kötéstáblával. Nincsenek bélyegzőegyezések, ill. bizonytalanok. A csavart virágdísz (46.5) csak mása az előzőnek (45.6), nem ugyanaz a bélyegző, a (46.5) valamivel kisebb. A rozetta (46.3) és a gót ruta-inda (46.1) úgy tűnik egyezik a Staindorffer-félével (ld. Kyriss Tf 133/3 és Tf 133/1 ill. 2, minthogy a ruta-inda kétféle fejbélyegzőből adódik). A gót ruta-indában lévő virágtő (46.1) és a pálcán áthurkolódó inda (46.4) azonban sem a jelen munkában vizsgált kötésekben, sem Kyriss táblázatain, sőt Schmidtnél sem szerepelnek. Nyilván ritkán használt bélyegzők, s talán kevésbé sikerült utánmetszések. Lehet, hogy éppen Staindorffer-féle bélyegzők utánmetszésével állunk szemben, hiszen a fentiekben még bizonyos bélyegzőegyezésekre is utaltunk. Azonkívül már a csoport legelső kötéstáblájánál is (OSZK 4 pars 1) említettük, hogy ott is az V. csoportban tárgyalt Staindorffer-féle virágtőhöz hasonló növényi dísz látható. Valóban, a VII. csoport fejbélyegzőből nyert gót ruta-indája, virágtöve és griff bélyegzője (a három leglényegesebb) nagyon emlékeztet Staindorffer ugyanilyen bélyegzőire. Tehát az V. csoportnak nemcsak a VI-hoz, hanem a VII-hez is van valami kapcsolata.

Visszatérve az OSZK 147 jelzetű kötéséhez: nem tudjuk egy bizonyos könyvkötőhöz, egy bizonyos csoporthoz kötni. Lehet, hogy több joggal szerepelhetne az V. csoportban. A lényeg az, hogy felépítése, a bélyegzők rokoníthatósága és a nyomtatvány Koberger-volta alapján feltétlenül nürnberginek és Kobergerrel kapcsolatba hozhatónak, sőt Koberger-féle kiadói kötésnek tartjuk. Schmidtnél ugyan is a III. sorszám alatt tárgyalt kötés, bár ettől kissé eltér, hasonló Koberger-kötés, a mű viszont ugyanaz a Koberger-nyomtatvány, Gratianus: Decretum, Nürnberg 1483. febr. 28.

VIII. CSOPORT

Egyetlen kötéstábla tartozik ide. Az ősnymtatvány:

47. MTAK 805

JOHANNES de Bromyard: Summa praedicantium.

Nürnberg, Anton Koberger, 1485. jún. 29.

CIH 1884

Méret: 412 x 263

Az előtáblán a felirat "Sūm predicantiū" fölött egymásba kapcsolódó ívek (47.2) alkotnak sordíszit. Alul és a hosszabb oldalakon nagyméretű szabad rozetták (47.3) és pálcán áthurkolódó gótikus indák (47.4) sorakoznak. A második, belső keret rombuszba foglalt kisméretű virágtöves bélyegzőkből (47.6) áll össze. A tükörben ugyancsak egyesbélyegzőből nyert gót ruta-inda látható, benne articsóka (47.1) és apró aranyozott levélke (47.7). Már itt megjegyezzük, hogy Kyriss 227. táblázatán láthatunk hasonló articsókát, az MTAK 805 kötésének bélyegzői azonban nem ebből a műhelyből származnak.

A háttáblán is két keret veszi körül a tükröt. A külső keret három oldalán articsóka bélyegzők sorakoznak, alul, a rövidebb oldalon rombuszba foglalt griffek (47.5). A belső keret szabad rozetták (47.3) füzére. A tükörben nincsenek átlók. Fölül és alul három-három griff (47.5) díszíti. A gerincen négy dupla borda van, a gerincmezőkben nagyméretű rozetták (47.3). A vasalások és kapcsok eredetiek és többségükben megvannak.

Az MTAK 805 kötéstábláján az egyesbélyegzőkből alkotott gót ruta-inda, az ívdíszítmény, a rozetta, a griff és nem utolsó sorban a rombuszos kis virágtő nagyon hasonló az előző, VII. csoportban megismert ilyen bélyegzőkhöz, de nem ugyanaz egyik sem. Kicsit gondosabb összehasonlítás, valamint a körzővel vett méretek azonnal kiderítik a kisebb-nagyobb eltéréseket. Kyrissnél sem találkozzunk olyan nürnbergi műhellyel, amelynek bélyegzőivel az MTAK 805 bélyegzői egyeznének.

Schmidt cikkében az V. sorszám alatt azonban egy Lyra kommentálta Biblia első részének (GW 4288) olyan kötéséről olvashatunk, amelynek valamennyi bélyegzője megvan az MTAK 805 kötésén: Schmidt 2=47.5, Schmidt 11=47.3, Schmidt 33=47.6, Schmidt 35=47.7, Schmidt 40=47.4, Schmidt 51,62=47.1. A két kötéstábla azonos műhelyből származása nem is szorul további bizonyításra. Ahogyan Schmidt Koberger-féle kiadói kötésnek tartja a fenti Biblia első részének ezt a kötését, úgy mi is a Summa praedicantiumét.

Állításunk igazolására további döntő érvként hozzuk fel, hogy az MTAK 805 kötéstáblájából Koberger nyomtatvány makulatúrája került elő. Az előtáblában Antoninus Florentinus: Summa theologica. Pars 2. Nürnberg, Anton Koberger,

IX. CSOPORT

Az e csoportba tartozó tizennégy kötetet két alcsoportba soroltuk. Az a, -ban kilenc, a b, alcsoportban öt kötéstábla van. A kötések 1484-1498 között megjelent ősnymtatványokat borítanak.

- a, 48. OSZK 390 b
HEROLT, Johannes: Sermones discipuli
de tempore et de sanctis.
Nürnberg, Anton Koberger, 1492.
CIH 1665 Méret: 313 x kb 200
49. EK 217
ANTONINUS Florentinus: Summa theologica. P.1.
Cum tabula Johannis Molitoris.
Nürnberg, Anton Koberger, 1486-1487.
CIH 253 Méret: 420 x 275
50. EK 219 P. 3.
Ld. a 49. sorszám alatt
CIH 253 Méret: 415 x 273
51. MTAK 750
GUIDO de Cauliaco: Chirurgia. Cum aliis
aliorum tractatibus.
Venezia, Bonetus Locatellus, 1498. nov. 21.
CIH 1531 Méret: 335 x 210
52. MTAK 118/4
BIBLIA. Cum postillis Nicolai de Lyra. P. 1-4.
Nürnberg, Anton Koberger, 1485. máj. 7.
CIH 666 Méret: 324 x 218
53. OSZK 1221 (I)
[PETRUS de Palude]: Sermones Thesauri novi
de tempore et de sanctis.
Nürnberg, Anton Koberger, 1487. febr. 20.
CIH 2675 Méret: 325 x 210
54. OSZK 4 (pars 2)
ANTONINUS Florentinus: Chronicon. Pars 2.
Nürnberg, Anton Koberger, 1484. júl. 31.
CIH 225 Méret: 423 x 285

55. MTAK 118/1

Ld. az 52. sorszám alatt

CIH 666

Méret: 322 x 214

56. MTAK 717

REFORMATION der Stadt Nürnberg.

Nürnberg, Anton Koberger, 1484. jún. 5.

CIH 2908

Méret: 322 x 200

A fenti kötések mindegyikén van felirat, kivéve a velencei nyomtatványt (51).

Az OSZK 390 b kötése nagyon rossz állapotban van, hiányos is. A mű, amit tartalmaz, nagyon kedvelt volt a maga korában, Anton Koberger kilencszer adta ki, az itt szóban forgó 1492-es kiadás már a hatodik.

Az előtáblán fölül a felirat: "Discipuli". Alatta a keret következik, amely a tükröt veszi körül. Ez a keret nagyméretű, körbe foglalt rozettából (48.2) és pálcán áthurkolódó gótikus indából (48.3) áll. Ez a rozetta Kyriss 235. táblázatán látható körbe foglalt rozettával azonos: 48.2=Kyriss Tf 235/6. Megemlíjtük még, hogy az esztergomi Simor Könyvtár 8117-es jelzetű ősnymtatványának (CIH 3261) kötésén, az elő- és háttáblán is ugyanez a körbe foglalt rozetta és pálcán áthurkolódó inda alkotja a keretet. Egyébként az OSZK 390 b valamennyi bélyegzője megtalálható a Simor Könyvtár e kötésén. Ez a kötés nagyban segített az OSZK 390 b bélyegzőinek biztos meghatározásában.

Az OSZK 390 b előtábláján a tükröt lemezbélyegzős gót ruta-inda tölti ki, a ruta-indában nagyon szép metszésű gránátalmavirág (48.1) van.

A hátsó táblán, úgy tűnik, a keret ugyanaz (nagyon hiányos a hátsó tábla), mint az előtáblán. A középmező két átló osztja meg, a háromszögekben egy-egy rombuszba foglalt griff (48.4) látható. A gerincen három dupla borda van. A veretek, kapcsok hiányoznak.

Az EK 217-nek csak az előtáblája van meg. A feliratról csupán annyi látszik, hogy "Pma ps...". Alul griff bélyegzők (49.2) és rombuszba foglalt virágtó (49.4) alkot váltakozva sordíszot. A hosszabb oldalakon ugyanez a két bélyegző látható, de még két-két négyszirmú virágot (49.3) is közbeiktatott a könyvkötő. A második keretben nagyméretű szabad rozetta (49.6) és pálcán áthurkolódó gótikus inda (49.5) látható. A középmező díszé itt is a lemezbélyegzős, gránátalmavirágos gót ruta-inda (49.1). A gerincen négy dupla borda van.

Az EK 219 előtábláján a felirat "Tertia ps Sūme anthonini". Alul három-három rombuszos virágtó (50.3) között egy griffet (50.4) láthatunk. A hosszabb oldalakon, kicsit hasonlóan az előző kötéshez, a rombuszos virágtó és a griff bélyegző egymásutánosságát megszakítva virágot, éspedig egy-egy hatszirmú rozettát (50.2) iktatott közbe a mester. A második keret nagyméretű szabad rozettából (50.5) és pálcán áthurkolódó gótikus indából (50.6) áll. A tükröt az előző két kötésen már látott lemezbélyegzős, gránátalmavirágos gót ruta-inda (50.1) díszíti.

A háttáblán egyetlen keret van, ugyanaz mint az előtáblán a második. A középmező két átló bontja meg, az így nyert háromszögekben egy-egy ill. két-két griff bélyegző (50.4) látható. A gerincen négy dupla borda van, a gerincmezőkben nagyméretű, szabad rozetták (50.5). Kapcsok, veretek nyoma látható.

Itt emlékeztetünk arra, hogy Antoninus Florentinus Summa theologica c. művének második és negyedik részét (EK 218 és EK 248) a VI. csoportban tárgyaltuk, minthogy a négy kötet két különböző nürnbergi polgári könyvkötőműhelyben készült. A IV. csoportban az első rész dupluma van, ott figyelmeztetünk a megtevesztő jelzetre is.

Az MTAK 750 nem Koberger nyomtatványt takar, de kötése kétségtelenül nürnbergi, sőt — véleményünk szerint — Koberger-féle kiadói kötés. Felirata nincs. A felső és alsó sorban nyíllal átlótt szívek (51.5) sorakoznak. Ezután keret következik, melyet szabad rozetta (51.2) és pálcán áthurkolódó gótikus inda (51.3) egymásutáni bőrbe nyomásával alkotott a könyvkötő. A középmezőt gránátalmás, gót ruta-indás lemezbélyegzővel (51.1) díszítették. A háttáblán a keret ugyanaz mint az előtáblán. A tükröt két átló osztja meg és négy griff (51.4) díszíti. A gerincen négy dupla borda van.

A IX. csoportban eddig tárgyalt négy kötés bélyegzői nagyrészt egyeznek egymással és Kyriss 235. táblázata bélyegzőivel:

- Kyriss Tf 235/1=51.5
- Kyriss Tf 235/2=48.3, 49.5, 50.6, 51.3
- Kyriss Tf 235/3=49.6, 50.5, 51.2
- Kyriss Tf 235/4=48.4, 49.2, 50.4, 51.4
- Kyriss Tf 235/5=49.3
- Kyriss Tf 235/6=48.2
- Kyriss Tf 235/7=48.1, 49.1, 50.1, 51.1
- Kyriss Tf 235/a=49.4, 50.3

A négy kötetstábla egy műhelyből származását ezek az egyezések tehát bizonyítják. A fentiekből az is kiderül, hogy a négy kötetstábla mindegyikén a szükséges legalább három egymás közötti bélyegzőegyezés megvan.

A következő kötetstábla bélyegzői közül öt egyezés van Kyriss 235. táblázatán láthatóakkal, pedig első pillantásra az MTAK 118/4 kötése igencsak különbözni látszik az előző négy kötetstáblától. Ennek fő oka a középmezőt kitöltő gránátalmavirág elütő formája.

Az előtáblán a felirat "Quarta ps lire" aranyozott. Alul nagyméretű, szabad rozetta (52.4) és pálcán áthurkolódó gótikus inda (52.7) váltakoznak. A fölötté levő sorban rombuszba foglalt kis virágtő (52.6) bélyegzői sorakoznak. A hosszabb oldalakon is kettős sordísz van. A külsőkben a rombuszos virágtő (52.6) négyszirmú virággal (52.9), a belsőkben kisméretű, szabad rozetta (52.5) kisméretű, pálcán áthurkolódó gótikus indával (52.8) látható. (Szokatlan, hogy egy táblán belül kétféle méretű, de majdnem teljesen azonos rajzolatú rozettát és gótikus inda bélyegzőt használt a mester!) A középmezőt két részből alkotott gót ruta-inda díszíti, benne gránátalmavirág (52.1). A fél rutákban levéldísz (52.2). A háttáblán a keret nagyméretű, szabad rozettákból (52.4) és nagyméretű, gótikus indából (52.7) adódik. A középmezőt három-három átló tagolja, az így kapott négy nagy rombuszban egy-egy griff bélyegző (52.3), a nyolc háromszögben négyszirmú virág bélyegző (52.9) található. A gerincen négy dupla borda, a gerincmezőkben nagyméretű rozetta és négyszirmú virág van.

Az MTAK 118/4 bélyegzői közül az 52.6=Kyriss Tf 235/a, 52.7=Kyriss Tf 235/2, 52.4=Kyriss Tf 235/3, 52.3=Kyriss Tf 235/4, 52.9=Kyriss Tf 235/5 egyezik. Az öt bélyegzőegyezés alapján az MTAK 118/4 kötésének is ebben a csoportban a helye.

Az OSZK 1221 kötése nagyon rossz állapotban van. Felirata bizonytalanul olvasható. Alul három griff (53.5) sorakozik. A tükröt az ismert rozettából (53.3) és gótikus, pálcán áthurkolódó indából (53.4) álló keret veszi körül. A tükrőben az előző kötéstáblán megismert gránátalmavirágos gót ruta-inda (53.1) és levéldísz (53.2) látható.

A háttábla keretdísz megegyezik az előtábláéval. Az átlók osztotta középmezőbe egy-egy griff bélyegzőt (53.5) nyomott a könyvkötő. A gerincen három dupla borda van, de a bőr hiányzik. A vasalások és kapsok részben vannak meg.

Az OSZK 1221 kötésének valamennyi bélyegzője megtalálható az MTAK 118/4 kötésén.

A következő kötés az OSZK 4 (pars 2). Ennek kötésén kilenc bélyegző szerepel, s ebből öt egyezik Kyriss 235. táblázatán láthatóakkal. Az előtáblán felül a következő felirat olvasható: "Scda ps ... antho". A két hosszabb oldalon és alul pálcán áthurkolódó gótikus inda (54.3) fut körbe rozettával (54.2) váltakozva. A második, belső keret rövidebb oldalain rombuszba foglalt kis virágtó bélyegzők (54.9), a hosszanti oldalakon griff bélyegzők (54.4) sorakoznak. A tükröt virágtóves gót ruta-inda (54.1) és levéldísz (54.8) tölti ki.

A háttáblán két keret van. A külsőben rozetta (54.2) váltakozik gótikus indával (54.3), a belsőben griffek (54.4) vannak. Mielőtt a középmezőhöz jutnánk, a rövidebb oldalakon egy-egy sor orrszarvú bélyegzőt (54.5) láthatunk. Az átlók osztotta középmező négy háromszögébe egy-egy griff bélyegző (54.4) került. A gerincen öt dupla borda van, a gerincmezőkben négyszirmú virág (54.7) és rombuszos lilium bélyegzők (54.6). Az e csoportban tárgyalt eddigi kötésekhez képest az OSZK 4 (pars 2) kötésén a ruta-indában lévő virágtó (54.1), az orrszarvú (54.5) és a rombuszos lilium bélyegző (54.6) új. A többi hat bélyegzőt már meghatároztuk.

Az MTAK 118/1 elő- és háttábla felépítése teljesen egyezik, csupán az előtáblán lévő felirat "Prfa ps lire" a különbség. Egyetlen keret van, ebben a jól ismert nagyméretű, szabad rozetta (55.2) és pálcán áthurkolódó gótikus inda (55.3) fut körbe. A tükröt lemezbélyegzős, gránátalmavirágos gót ruta-inda (55.1) díszíti. A gerincen négy dupla borda, a mezőkben nagyméretű rozetta (55.2) és nyíllal átlótt szívek (55.4) láthatók. Az MTAK 118/1 kötésén négyféle bélyegző látható. Ebből a négyből három megvan Kyriss 235. táblázatán: Kyriss Tf 235/1=55.4, Kyriss Tf 235/2=55.3, Kyriss Tf 235/3=55.2.

A IX. csoportban tárgyalt eddigi kötések bélyegzőit mind Kyriss 235. táblázatán látható bélyegzőkkel vetettük egybe, az egyezések alapján megállapítottuk nürnbergi eredetüket. Az MTAK 118/1 kötésében azt is figyelembe kell venni, hogy ugyanebben a csoportban az 52. sorszám alatt tárgyaltuk az MTAK 118/4 kötését is, ami csak erősíti, hogy az 55. kötés (az MTAK 118/1) is ide tartozik.

Az MTAK 717 kötésének a bélyegzői megtalálhatók az előző, MTAK 118/1 táblán. Itt is teljesen egyezik az elő- és háttábla. A felirat: "Reformation". Az

egyetlen keret pálcán áthurkolódó gótikus indából (56.2) áll. A tükörben lemezbélyegzős gót ruta-inda, ebben gránátalmavirág (56.1) van. A gerincen négy dupla borda látható, egyébként a gerinc újrakötött.

A IX/a csoport kötéseinek bélyegzőit egymással és Kyriss bélyegzőivel vetettük egybe. Kyriss a 235. táblázaton látható bélyegzőket egy nürnbergi, polgári könyvkötőnek tulajdonítja. A fentebb kimutatott bélyegzőegyezések alapján a IX/a csoport kötéseit ugyanehhez a műhelyhez kapcsoljuk. Sőt, minthogy a csoport egy kivételével mind Koberger nyomtatványt tartalmaz, Koberger-kötésnek tartjuk.

További bizonyításul felhozzuk, hogy Schmidtnél, a IV. sorszám alatt leírt ősnymtatvány kötésén lévő 9 bélyegzőből 8 szerepel a most elemzett IX/a csoport bélyegzői között. A IX/a csoportban a kilenc kötésen tizenhét féle bélyegző fordult elő, ezek között van kétféle lemez (48.1, 49.1, 50.1, 51.1, valamint 55.1, 56.1). Schmidtnél a IV. alatt tárgyalt ősnymtatványok is (H 3613 és H 5435) — a két kolligátum egybe van kötve — Koberger nyomdájából kerültek ki. Schmidt a IV. kötetet Koberger-féle kiadói kötésnek tartja. Megjegyezzük még, hogy a H 3613 és H 5435 kolligátumok nálunk a III. csoportban 18. sorszám alatt szerepelnek, ugyancsak egybekötve és Koberger-féle kiadói kötésben. Ez a kötés azonban egy másik, Kobergernek — vagy neki is — dolgozó nürnbergi könyvkötő műhelyéből való.

Schmidtnek a Koberger-féle kiadói kötés melletti érvelését az is alátámasztja, hogy cikkében a IV. szám alatt tárgyalt kötésben Koberger nyomdájából, 1485-ből származó makulatúrát (H 3879) talált. A könyvkötő kapcsolatát a kiadóval pedig mi sem bizonyítja ékebben!

Ennek a polgári könyvkötőműhelynek a bélyegzőivel találkozott Helwig [175] is. Cikkében négy kötetet tárgyal, s ebből három Schedel Világkrónikája. Vagyis egy mű három példányának ugyanannál a könyvkötőnél készült kötéseiről van szó.

Valószínűnek tartjuk, hogy a kiadók Koberger műhelyében köttették be a Világkrónika több példányát, s ebből mutat be Helwig hármat. A Világkrónika 1509-es végelszámolásából [176] kitűnik, hogy a még eladásra nem került 571 példányból 37 kötve volt. Így korabeli adat bizonyítja, hogy még eladás előtt a példányok egy részét bekötötték. A végelszámolásból az is kiderül, hogy a Világkrónika egy példánya kötetlenül 2 rajnai forintba, bekötve legalább 3-ba, a színezett és bekötött példány több mint 6 forintba került.

A Helwig cikkében látható hat bélyegző közül négy — éppen a leggyakoribbak: szabad rozetta, a pálcán áthurkolódó inda, a griff és a nyíllal átlótt szív — megvan a mi IX/a csoportunkban is. Úgy gondoljuk, hogy ezek után Koberger-kötésnek vehetjük a IX/a kötéseit.

A b. alcsoport ősnymtatványai a következők:

57. MTAK 881

ANGELUS de Clavasio: Summa angelica de casibus conscientiae.

Nürnberg, Anton Koberger, 1492. febr. 10.

CIH 200

Méret: 310 x 215

58. Prága Univ. 42 F 34
 BOETHIUS, Anicius M. T. S.: De consolatione
 philosophiae.
 Strassburg, [Johann Prüss], 1491. márc. 6.
 GW 4551 Félbőr kötés
59. OSZK 1073 b
 PIUS, II. papa: Epistolae familiares. Ed.
 Nicolaus de Vuile.
 Nürnberg, Anton Koberger, 1486. júl. 17.
 CIH 2744 Méret: kb 240 x 150
60. EK 215 a
 Ld. az 59. sorszám alatt
 CIH 2744 Méret: 240 x 175
61. Strahov Inc. DM IV 8
 Ld. az 59. sorszám alatt
 HC 154=CIH 2744

A félbőr kötést (58) kivéve, mindegyiken van felirat.

Az MTAK 881 kötése elég kopott sajnos. A Summa angelica-t, amit a kötés borít, Koberger háromszor adta ki. Az 1492-es már a második kiadás. Mindez a mű kelendőségét mutatja, s hogy a kiadó a példányok egy hányadát be is köttette, csak erősíti ezt.

Az előtáblán felül felirat volt. Ez ma már olvashatatlan. Alatta keret fut körbe, mely az előző alcsoportból már ismert szabad rozettából (57.2) és pálcán áthurkolódó gótikus indából (57.3) áll. A középmeszőt lemezbélyegzős gót ruta-in-da tölti ki, benne nagyra szép virágtó (57.1).

A háttábla kerete megegyezik az előtábláéval. A tükröt átlók bontják meg, a négy háromszögbe egy-egy szabad rozetta (57.2) került. A gerincen négy dupla bor-da van.

A Prága Univ. 42 F 34 félbőr kötés. Az elő- és háttábla megegyezik. Fölül és alul egy-egy sávot hagyott a könyvkötő, ahol "maria" irásszalagok (58.3) között nyíllal átlótt szív (58.2) látható. Ugyanígy láttunk az a, alcsoportban is: 51.5, 55.4. A két sáv között az előző táblán megismert virágtöves lemezbélyegzőből (58.1) három sorakozik egymás alatt. Ez a kötés nem Koberger nyomtatványt takar. Mint emlékezünk, Koberger, nyomdája megindításakor, az elsők között kiadta Boethius híres művét, a későbbiek során pedig még további négy kiadás követte ezt. Itt is arra kell utalnunk, hogy piacra termelt a nyomda, a nyomdász-kiadók, akik könyvkereskedéssel is foglalkoztak, más nyomdák termékeit is piacra dobták. Nürnberg is piac volt. Koberger a helyben eladott könyveket – saját nyomdája és más nyomdák termékeit is – valószínűleg jobbára bekötve adta el.

Az OSZK 1073 b kötéséből kevés maradt. Csak az előtábláról lehe-tett látható levonatot készíteni. A felirat "Epistole enee". A keret kisméretű szabad gránátalmavirágból (59.3) és pálcán áthurkolódó gótikus indából (59.2)

áll. A meghatározásban az esztergomi Simor Könyvtár 7832 jelzetű ősnymtatványa (CIH 2646) segített. Ennek kötésén ugyanez a pálcán áthurkolódó gót inda és gránátalmavirág bélyegzőből álló keret van. Az előtábla középmezője is ugyanolyan díszítésű, mint az OSZK 1073 b előtáblája: 59.1.

Az OSZK 1073 b háttábláján a keret megegyezik az előtábláéval. A középmezőt két átló osztja háromszögekre, amelyekben egy-egy szabad gránátalmavirág van. A gerincen három dupla borda van.

A következő két kötés is ebbe a csoportba tartozik. A mű, amelyet mindkettő tartalmaz, azonos az előzővel, Aeneas Sylvius, azaz II. Pius levelei. Az EK 215 a és a Strahov Inc. DM IV 8 kötése majdnem teljesen megegyezik egymással. Mindenesetre a két kötésen ugyanazok a bélyegzők szerepelnek. Mindkettő felirata: "Epistole enee".

Az EK 215 a előtábláján a keret a szokványos: szabad rozetta és pálcán áthurkolódó inda (60.4 ill. 60.3) bélyegzőiből áll össze. A tükörben két részből alkotott gót ruta-indát láthatunk, benne virágtő (60.1). A fél rutában levéldísz (60.5) van.

A háttáblán a keret ugyanaz, a középmezőben átlók, az így nyert háromszögben szabad virágtő (60.2).

A Strahov Inc. DM IV 8 kötése csak annyiban tér el a fenti kötéstől, hogy az előtáblán csupán pálcán áthurkolódó inda (61.3) fut körbe a tükör körül. Egyébként a két tükör díszítése és felépítése teljesen egyezik.

A háttábla keretében szabad rozetta (61.4) és pálcán áthurkolódó inda (61.3) alkot keretet. A középmező átlók osztotta háromszögeiben egy-egy virágtő (61.2) látható.

A b, alcsoportban tárgyalt kötésekben általában kevés bélyegzőt használt a könyvkötő, mindössze tízfélét, s ebből négy: a szabad rozetta, a pálcán áthurkolódó inda, a nyíllal átlótt szív és a levéldísz szerepel az a, alcsoportban is. Ez tehát amellet szól, hogy b, alcsoport kötései is Koberger kötések. Ezt bizonyítja az is, hogy az 59, 60 és 61. ősnymtatvány Koberger azonos kiadványa, s ezek majdnem azonos kötésben vannak. Ezek a kötések csakis egy ember megrendelésére készülhettek, s ez a valaki a kiadó lehetett. Magánszemély miért vette volna meg és köttette volna be három példányban csaknem egyformán!

X. CSOPORT

Hét kötéstáblát soroltunk a X. csoportba. Ebből az a, alcsoportba kettő tartozik, időhatáruk 1484-1488, a b, alcsoport kötéstábláinak száma öt, az összes nyomtatványok megjelenési időhatára: 1494-1498.

a, 62. OSZK 518

REFORMATION der Stadt Nürnberg.
Nürnberg, Anton Koberger, 1484. jún. 5.
CIH 2908 Méret: 310 x 215

63. OSZK 260 b

BAPTISTA de Salis: Summa casuum
conscientiae. -
SIXTUS, IV. papa: Bulla (Etsi dominici
grecis).
Nürnberg, Anton Koberger, 1488. ápr. 14.
CIH 487 Méret: 317 x 206

Mindkét kötéstáblán vaknyomásos felirat olvasható.

Az OSZK 518 felirata: "Reformation". A felirat alatt nyíllal átlított szívek (62.2) sorakoznak, közöttük apró rozetták láthatók. Alul és a hosszabb oldalakon szabad rozetta (62.3) váltakozik pálcán áthurkolódó gótikus indával (62.4). A középmező, mely ezután következik, egyesbélyegzőből alkotott gót ruta-inda tölti ki, benne gránátalmavirág (62.1). A fél rutákban levéldísz (62.8) van.

A háttáblán a keret szabad rozettából (62.3) és pálcán áthurkolódó gótikus indából (62.4) áll. A tükröt két átló osztja négy háromszögre. A felsőben és alsóban a griff bélyegzőt (62.5) díszes fejbélyegzők (62.6) fogják közre, a két oldalsó háromszögben a griff bélyegző négy sarkán egy-egy négyszirmú virág (62.7) látható. A gerincen négy dupla borda, a gerincmezőkben szív bélyegző, valamint nagy és apró rozetta található. A veretek és kapcsok már nincsenek meg.

A 62. táblán látható nyolc bélyegzőből három az előző, IX. csoport bélyegzői között is szerepelt már, s ezeket Kyriss 235. táblázatán lévőekkel azonosítottuk: 62.2=Kyriss Tf 235/1, 62.3=Kyriss Tf 235/3, 62.7=Kyriss Tf 235/5. Ugyanabban a IX. csoportban az 56. sorszám alatt szintén a Reformation der Stadt Nürnberg egy példánya van bekötve, mint ahogyan a 62. kötetben is. A 62. kötéstábla uralkodó bélyegzői azonban, a gót ruta-inda, a benne lévő gránátalmavirág, a griff bélyegző és a félrutákban lévő levéldísz, már Kyriss következő táblázatán látható bélyegzőkkel, s nálunk is a most

sorra kerülő X. csoport bélyegzőivel egyeznek. 62.1=Kyriss Tf 237/1, 62.5=Kyriss Tf 237/3, 62.8=Kyriss Tf 238 (levéldísz).

A 62. kötéstábla tehát átmenet a IX. és X. csoport között. Műhelyileg ezt csak bizonyos együttműködéssel tudjuk magyarázni, amint az eddig tárgyalt csoportoknál sem tudunk éles határt húzni a különböző könyvkötők között. De erre az összefoglalásban még kitérünk.

A következő kötéstábla már határozottan mutatja a X. csoport jellemző bélyegzőit, s természetesen vannak egyezések az előző tábla bélyegzőivel is.

Az OSZK 260 b felirata kicsit hiányos: "[Ba]ptistiniana". A felirat fölött egymásba kapcsolódó ívek (63.2) láthatók, alul pedig griffek (63.5). A két hosszabb oldalon szabad rozetta (63.3) és pálcán áthurkolódó inda (63.4) bélyegzői helyezkednek el egymás alatt. A tükörben egyesbélyegzőkből alkotott gót ruta-inda, benne a már megismert gránátalmavirág, valamint kicsi ötszirmú virág van (63.1). A háttáblán a keret ugyanaz, mint az előtábla hosszabb oldalain. A középmezőt két átló tagolja, a háromszögekben egy-egy griff (63.5). A gerincen három dupla borda, a mezőkben ívdíszítmény (63.6) látható. Érdekes megjegyezni, hogy a 63.4-es pálcán áthurkolódó inda szintén az előző, IX. csoportra utal vissza, vö. 63.4=61.3.

Bélyegzőegyezések: 63.1 gránátalmavirág = Kyriss Tf 237/1, 63.1 ötszirmú virág=Kyriss Tf 237/9, 63.2=Kyriss Tf 237/6, 63.5=Kyriss Tf 237/3, 63.6=Kyriss Tf 237/8. Az öt bélyegzőegyezés alapján az OSZK 260 b kötését biztosan kapcsoljuk ehhez a nürnbergi, polgári könyvkötőhöz.

A b, alsocsoport kötéseiben szereplő bélyegzők mindegyike — egy kivételével — megtalálható Kyriss 237. táblázatán.

b, 64. EK 637/I

BIBLIA. Cum postillis Nicolai de Lyra.

P.2.

Nürnberg, Anton Koberger, 1497. szept. 6.

CIH 671 Méret: 345 x 232

65. OSZK 402

HOLKOT. Robertus: Super sapientiam

Salomonis.

Hagenau. [Heinrich Gran,] 1494.

CIH 1713 Méret: 315 x 210

66. OSZK 1224

[SCHEDEL, Hartmann]: Liber chronicarum.

Augsburg, Johann Schönsperger,

1497. febr. 1.

CIH 3040 Méret: 325 x 210

67. Prága Univ. 41 A 4
 GREGORIUS, IX. papa: Decretales. Cum
 apparatu Bernardi Parmensis et glossa
 Hieronymi Clarii.
 Venezia, Baptista de Tortis,
 1496. okt. 10.
 HC 8035
68. MTAK Ráth 1052
 PELBARTUS de Themeswar: Sermones Pomerii
 de tempore.
 Hagenau, Heinrich Gran, 1498. júl. 27.
 CIH 2556 Méret: 223 x 120

Mind az öt kötéstáblán van felirat. Az ötből négy nem Koberger nyomtatvány!

Az EK 637/I előtábláján a felirat, "Seda ps lire" alatt egymásba kapcsolódó ívek (64.2) láthatók. Alul griffek (64.5), a hosszabb oldalakon szabad rozetta (64.3) és pálcán áthurkolódó gótikus inda (64.4) helyezkedik el váltakozva. A tükröt két részből alkotott gót ruta-inda tölti ki, benne gránátalmavirág és ötszirmú virág van (64.1).

A háttábla kerete rozettákból (64.3) és pálcán áthurkolódó gótikus indából áll (64.4). Az átlók osztotta tükrő négy háromszögében egy vagy több griff bélyegzőt (64.5) láthatunk. A gerincen három dupla borda van, veretek és kapsok nyoma.

Az EK 637/I bélyegzőegyezései: 64.1 gránátalmavirág=Kyriss Tf 237/1, 64.1 ruta-inda=Kyriss Tf 237/5, 64.1 ötszirmú virág=Kyriss Tf 237/9, 64.2=Kyriss Tf 237/6, 64.3=Kyriss Tf 237/4, 64.4=Kyriss Tf 237/2, 64.5=Kyriss Tf 237/3. Tehát mindegyik egyezik!

A X. csoport eddig tárgyalt három kötése (X. a, alcsoportban kettő, X. b-ben egy) Koberger-nyomtatványt borít. A 62. Nürnberg város új "törvénykönyve", nem szorul különösebb bizonyításra, hogy kiadója főleg helyben számított megvételére. Ez már önmagában erős érv mellett, hogy kötése is nürnbergi. Hogy Koberger-féle kötés, azt az e csoportba tartozó többi kötésen látható bélyegzőegyezésekkel igyekeztünk bizonyítani. A 64. kötés Koberger immár negyedik kiadásban megjelent Lyra kommentálta Bibliáját borítja. Fontos, hogy a 64. kötés csak az EK 637/I-t borítja, a 637/II-ről a 14. sor-szám alatt, a II. csoportban adtunk számot. Az EK 637/I és az EK 637/II kötését is Koberger-féle kiadói kötésnek tartjuk. Éspedig éppen, mert a kötetek különböző kötésben vannak, hiszük, hogy Koberger köttette be őket eladás előtt. A tulajdonos ugyanannál az egy könyvkötőnél köttette volna! Kobergernek pedig több könyvkötő dolgozott, és akinek éppen szabad kapacitása volt, az kötötte a soron következő kötetet. Hisz az eddigiek során nem ez az egyetlen példa arra, hogy a több kötetes mű egyes darabjai különböző kötésekben vannak.

A X. csoport hátralévő négy kötetét az előbb meghatározott 64-vel fogjuk már csak egybevetni.

Az OSZK 402 előtábláján a felirat "Roptus holkot". Alatta egymásba kapcsolódó ívek (65.2) láthatók. A hosszabb oldalakon és alul pálcán áthurkolódó gótikus inda (65.4) és szabad rozetták (65.3) sorakoznak váltakozva. A tükröt gót ruta-inda és gránátalmavirág tölti ki (65.1).

A háttábla kerete egyezik az előtábláéval. Az átlók osztotta középmezőben griff bélyegzők (65.5) vannak. A gerincen három dupla borda. Bélyegzőegyezések: 64.1=65.1, 64.2=65.2, 64.3=65.3, 64.4=65.4, 64.5=65.5.

Az OSZK 1224 kötése nagyon-nagyon rossz állapotban van. A felirat valószínűleg "Liber cronicarū cū figuris". Nem lehetett levonatolni az előtábla keretét sem. A tükröt az ebben a csoportban megismert gót ruta-índás gránátalmavirág (66.1) tölti ki.

A háttábla kerete szabad rozettából (66.2) és pálcán áthurkolódó gótikus indából (66.3) áll. A középmező négy háromszögében egy-egy griff (66.4) látszik. A gerincen három dupla borda van, egyébként semmi vasalás és kapocs nincs már meg. Az OSZK 1224 kötésének mind a négy bélyegzője egyezik az előző kettőével, a 64. és 65-ken látható bélyegzőkkel.

A Prága Univ. 41 A 4 felirata "Decretales". Bélyegzői a gót ruta-índás virágtő (67.1), az egymásba kapcsolódó ívek (67.2), a nagyméretű szabad rozetta (67.3), a pálcán áthurkolódó gótikus inda (67.4), a griff (67.5) és a kicsi rozetta (67.6) megtalálhatók az eddig tárgyalt kötésekben. Egyedül a 67.7-es tulipános bélyegző új, s mivel ritka, nem szerepel Kyrissnél sem.

Annál érdekesebb viszont, hogy az MTAK Ráth 1052 kötésén viszont látjuk. A felirat "Pomerii". Az előtábla keretét ez a tulipános bélyegző (68.2) adja. A tükrében gót ruta-índás gránátalmavirág (68.1) látható. A háttáblán pálcán áthurkolódó gótikus inda (68.3) alkot keretet. A középmezőben a két átló négy háromszöget teremtett, ezekbe egy-egy griff bélyegzőt (68.4) nyomott a mester.

68.1=64.1, 65.1, 66.1, 67.1

68.2=67.7

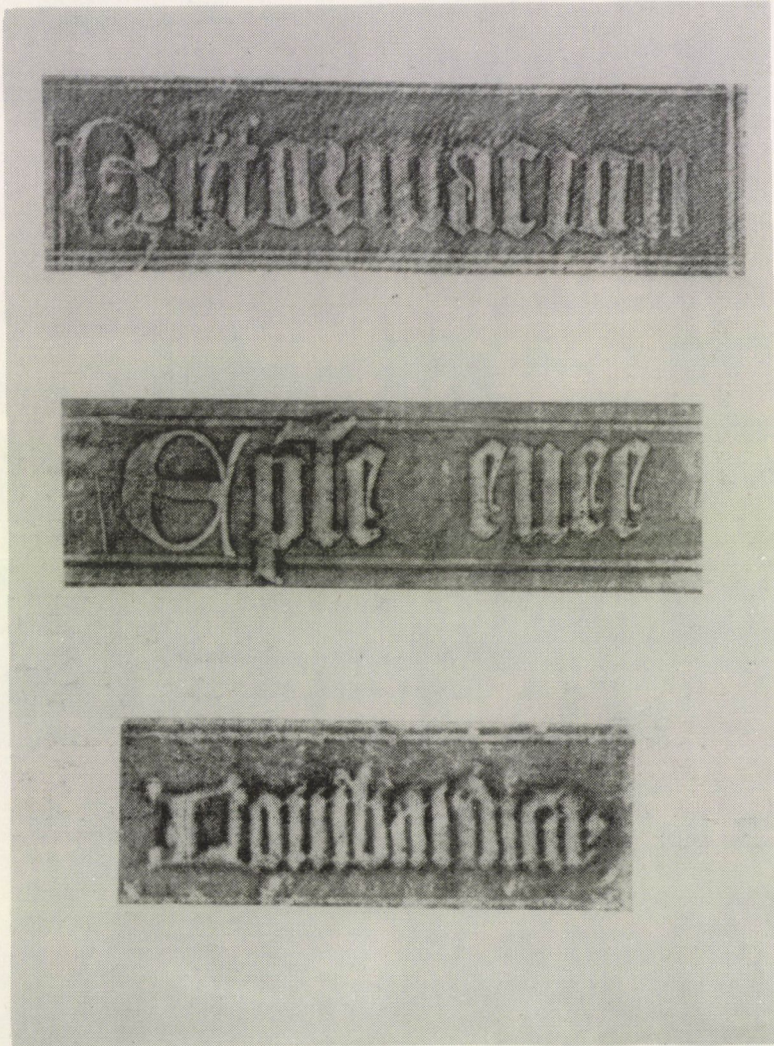
68.3=64.4, 65.4, 66.3, 67.4

68.4=64.5, 65.5, 66.4, 67.5

A fenti bélyegzőegyezés a b, alcsoport kötészeti összetartozását mutatja. A b, alcsoportban csak az első, a 64. tartalmaz Koberger-nyomtatványt, a másik négy különböző városokból származik. Az a tény, hogy négy különböző mű, négy különböző évből, három különböző városból gyakorlatilag ugyanolyan kötésben van, csak azzal magyarázható, hogy ugyanaz a könyvkereskedő vette meg és köttette is be. Ha pedig ez a négy kötés Koberger három nyomtatványának kötésével egyezik, s a könyvkereskedő Kobergernek tudunk hagenai, augsburgi és velencei kapcsolatáról, akkor inkább az a valószínű, hogy ezeket a nyomtatványokat Koberger köttette be eladás céljára, mint az, hogy véletlenül a négy mű tulajdonosai ugyanahhoz a könyvkötőhöz fordultak.

A fentiekhez még egy érdekes figyelemreméltó dolgot kell hozzátennünk. A X/b alcsoportban tárgyaltuk az EK 637/I kötését (ld. 64.). Ott említettük, hogy a 637/II 14. sorszám alatt a II. csoportba került. A X/b alcsoporton belül megismétlődik ez az eset annyiban, hogy a 65. sorszám alatt tárgyalt Robertus Holkot-

féle ősnyomtatvány egy másik példánya 16. sorszám alatt ugyancsak a II. csoportban került vizsgálatra. Tehát Koberger több példányát vásárolta meg a Super sapientiamnak, ami egyébként természetes, és ebből többet, ha nem is mind, bekötetett. Az ugyanis megint nem valószínű, hogy csak kettőt, s éppen az a kettő ma Magyarországon van. A fentiek összhangban vannak azzal, hogy mind a II. mind a X. csoport kötéseit Kobergerrel hozzuk kapcsolatba.

XI. CSOPORT

Öt kötéstábla tartozik ide. Az ősnymtatványok megjelenési határideje: 1483-1496.

69. OSZK 147 b
 GRATIANUS: Decretum.
 Nürnberg, Anton Koberger, 1483. febr. 28.
 CIH 1450 Méret: 345 x 225
70. OSZK 558 b (II)
 PETRUS Lombardus: Sententiarum libri IV.
 Comm. S. Bonaventura. Ed. Johannes Beckenhub.
 Nürnberg, Anton Koberger, [1491. márc. 2. után]
 CIH 2646 Méret: 315 x 215
71. OSZK 558 b (III)
 Ld. a 70. sorszám alatt
 CIH 2646 Méret: 315 x 215
72. OSZK 221
 [ALPHONSUS de Spina]: Fortalitium fidei.
 Nürnberg, Anton Koberger, 1494. febr. 25.
 CIH 156 Méret: 240 x kb 160
73. MTAK 826
 PIUS, II. papa: Epistolae familiares. Ed.
 Nicolaus de Vuille.
 Nürnberg, Anton Koberger, 1496. máj. 17.
 CIH 2745 Méret: 223 x 123

Mind az öt kötéstáblán van felirat.

Az OSZK 147 b előtábláján a felirat "Decretum" fölött "ihesus" (69.2) bélyegzőkből alkotott a könyvkötő sordísz. A felirat alatt nyílal átlótt szívek (69.3) sorakoznak. A hosszabb oldalakon nagyméretű szabad rozetta (69.4) és pálcán áthurkolódó gótikus inda (69.5). Az előtábla alján griff bélyegzők (69.6) láthatók. A középmezőt egyesbélyegzőkből alkotott gót ruta-inda tölti ki, benne gránátalmavirág (69.1).

A háttábla kerete egyezik az előtábla hosszmenti oldalain lévő díszítéssel. A tükröt két átló tagolja, az így nyert háromszögekből kettőbe egy-egy, kettőbe három-három griff bélyegző (69.6) került. A gerincen négy dupla borda van, a gerincmezőkben nagyméretű rozetta nyomai. A veretek zöme megvan, a kapcsok azonban hiányosak.

Az OSZK 147 b gót ruta-indás gránátalmavirága nagyon hasonló az előző csoportban szereplő 63.1-hez. A 69.1 és a 63.1 mérete teljesen megegyezik, a rajzolatuk is azonos. Más bélyegzőegyezés azonban nincsen a két kötéstábla között. Kyriss csoport-összeállításában sem találkoztunk az OSZK 147 b, sőt az egész XI. csoport többi bélyegzőjével.

A XI. csoport legjellemzőbb bélyegzője az "ihesus". Ennek előfordulása és a vele együtt szereplő bélyegzők teszik lehetővé, hogy a XI. csoport kötéseit egymással hasonlítsuk össze, ill. az MTAK 826-tal, amelyet cikkünkben [177] már Koberger-kötésnek határoztunk meg. De nemcsak a hamarosan sorra kerülő MTAK 826 készletet arra, hogy a XI. csoport kötéseit is Koberger-kötéseknek tartjuk, hanem az OSZK 558 b (II) is.

Az OSZK 558 b (II) felirata "Scda ps bonavēture" fölött ívdíszítmény (70.5) látható, alatta pedig "ihesus" bélyegzők (70.2). A tükröt három oldalon kis, körbe foglalt rozetták (70.3) és pálcán áthurkolódó gótikus inda (70.4) keretezi. A tükrőben két részből alkotott gót ruta-inda látható, benne gránátalmavirág (70.1). A háttábla keretét nagyméretű, szabad rozetták (70.6) és pálcán áthurkolódó gótikus inda bélyegzők (70.4) adják. A tükröt két átló tagolja, az így nyert háromszögekben egy-egy ill. három-három griff bélyegző (70.7) látható.

Az OSZK 558 b (III) felirata "Tertia ps bonavēture" fölött nincs ívdíszítmény mint az OSZK 558 b (II) kötésén, de ezen kívül az összes bélyegző egyezik a II. és III. rész tábláin. A felépítésük is ugyanaz.

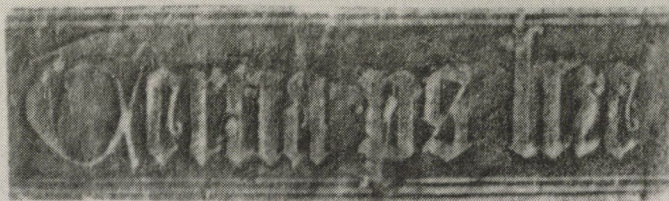
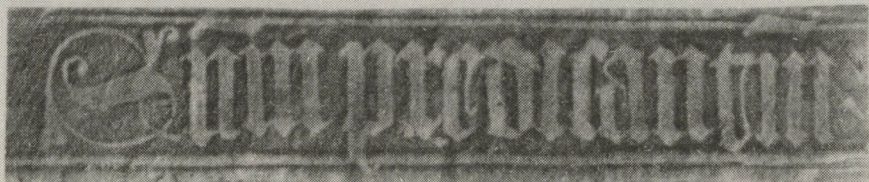
Az 558 b I és IV. kötete az I/b csoportban 5. és 6. sorszám alatt került tárgyalásra. Ott meghatároztuk, hogy az a két kötéstábla (gyakorlatilag egyformák) Koberger-féle kiadói kötés. Megint azzal az esettel állunk szemben, hogy több kötetes mű két-három könyvkötőnél, méghozzá Kobergernek dolgozó mesternél készült. Hiszen a vásárló egy könyvkötőhöz fordult volna, ha kötetés előtt vásárolja meg Petrus Lombardus művének négy kötetét.

Az OSZK 221 felirata "fortalitium". Az előtábla két rövidebb oldalán galambok (72.2), a hosszabb oldalon egyszarvúak (72.3) sorakoznak. A tükrő felületét a már előbb megismert gót ruta-indás gránátalmavirág (72.1) tölti be. A háttábla kerete nagyméretű, szabad rozettákból (72.4) és pálcán áthurkolódó gótikus indából (72.5) áll. A középmézót a két átló négy háromszögre bontja, ezekben egy-egy egyszarvú bélyegzőt (72.3) láthatunk. A gerincen három dupla borda van, a gerinc egyébként újrakötött, kapcsok, veretek is hiányoznak.

Az MTAK 826 felirata "Epistole enee". Koberger nyomdájában ez már a mű harmadik kiadása. A tükröt az "ihesus" bélyegzők (73.2) keretezik, abban pedig az ismert gót ruta-indás gránátalmavirág (73.1) látható. A háttáblán nagyméretű szabad rozetta (73.3) és pálcán áthurkolódó gótikus inda (73.4) fut körbe. A középmező négy háromszögébe egy-egy egyszarvú bélyegzőt (73.5) nyomott a könyvkötő. A gerinc restaurált, az új bőr a táblák belső hosszmenti díszítését is takarja. Három dupla bordája van. A vereteknek és kapcsoknak csak nyoma látszik.

Ha az egyedi bélyegzőket nem vesszük figyelembe, a XI. csoport kötéseinek következő bélyegzőegyezéseit láthatjuk:

"ihesus" bélyegző	=	69.2, 70.2, 71.2, 73.2
nagy rozetta (I.)	=	69.4, 70.6, 71.5
nagy rozetta (II.)	=	72.4, 73.3
pálcán áthurkolódó inda	=	70.4, 71.4, 72.5, 73.4
gót ruta-inda	=	70.1, 71.1, 72.1
gránátalmavirág	=	70.1, 71.1, 72.1, 73.1
egyszarvú	=	72.3, 73.5

XII. CSOPORT

Mindössze két ósnyomtatvány kötése tartozik ebbe a csoportba.

74. EK 272

BIBLIA. Cum postillis Nicolai de Lyra. P.2.
Nürnberg, Anton Koberger, 1485. máj. 7.
CIH 666 Méret: 310 x 210

75. Strahov Inc. DN IV 7

TUDESCHIS, Nicolaus de: Lectura in Decretales.
Basel, Johann Amerbach, 1487-1488.
HC 12315

Az EK 272 felirata "Seda ps lire". A felirat fölött egymásba kapcsolódó ívek (74.2) láthatók. A középmezőt kis téglalapba foglalt szeder és szedervirág bélyegzők (74.3) keretezik. A középmezőben két részből alkotott gót ruta-indás gránátalmavirágot (74.1) találunk. Ez jobban látszik a 75. táblázaton. A háttábla keretének hosszabb oldalait egy más rajzolatú, szabad gránátalmavirág (74.4) díszíti, a rövidebb oldalakat griffek (74.6). Az átlók osztotta középmező háromszögeiben egy-egy kétféjű sas (74.5) van.

Az EK 272 hat bélyegzőjéből négy egyezik Kyriss 241. táblázatán láthatóakkal: 74.1=Kyriss Tf 241/1 és 2, 74.3=Kyriss Tf 241/3, 74.4=Kyriss Tf 241/7, 74.5=Kyriss Tf 241/5.

Kyriss a fenti csoport bélyegzőit egy nürnbergi, polgári könyvkötőnek tulajdonítja. Schmidt pedig egy hasonló kötést, cikke III. sorszáma alatt, Koberger-féle kiadói kötésnek mond. A mű, amely Schmidtnél szerepel, Gratianus Decretuma (HC 7899). Azon a kötéstáblán öt bélyegző szerepel, ebből négy megegyezik a miénkkel: 74.1=Schmidt 49/60, 74.3=Schmidt 24, 74.4=Schmidt 71, 74.6=Schmidt 2. A Gratianus kötet fedelében Schmidt Koberger makulatúrát talált: H 3879, így biztosra vehető, hogy ennek kötése Kobergernél, (saját műhelyben), vagy Koberger megrendelésére (más műhelyben) készült. Minthogy pedig ezzel a Gratianus kötettel a mi Bibliánk négy bélyegzőben egyezik, az EK 272 kötését mi is Koberger-kötésnek tartjuk.

A Strahov Inc. DN IV 7 előtáblájának rövidebb oldalain szedervirágos bélyegzők (75.2), a hosszabb oldalakon körbe foglalt, pajzson látható oroszlános bélyegzők (75.3) sorakoznak. A középmezőt gót ruta-indás gránátalmavirág (75.1) tölti ki.

A háttábla keretét szabad gránátalmavirágok (75.5) díszítik. A középmező háromszögeiben kétféjű sasok (75.4) vannak. A gerincmezőkben nagyméretű rozetta (75.6) látható.

Az előző kötéstáblával a bélyegzőegyezések a következők: 75.1=74.1, 75.2=74.3, 75.4=74.5, 75.5=74.4. E négy bélyegzőegyezés alapján a Strahov Inc. DN IV 7 kötését is Koberger-kötésnek tartjuk. Erősíti állításunkat, hogy a 74. kötéstáblát Kyriss-szel is és Schmidttel is egybevetettük. Schmidtnél még egy Koberger makulatúra is hozzájárult a bizonyításhoz. További érdekességként megemlíjtjük, hogy Hartmann Schedel Világkrónikájának latin nyelvű szerzői példányán (Bayerische Staatsbibliothek, München) a bőrkötés bélyegzői ugyanebbe a csoportba tartoznak.

A Strahov Inc. DN IV 7 kötése azért figyelemre méltó, mert nem Koberger nyomtatványt tartalmaz. Ezzel gyarapodott azoknak a Koberger-kötéseknek a száma, amelyek Koberger kereskedelmi kapcsolatait hivatottak kézzelfoghatóan bizonyítani. Koberger a bázeli Amerbachhal nagyon szoros üzleti kapcsolatban állott, de kiterjedt levelezése inkább az 1490-es évektől maradt ránk. Ezzel a prágai példánnyal egy aránylag korai kereskedelmi dokumentum került a kezünkbe.

5. EREDMÉNYEK ÉS KÖVETKEZTETÉSEK. TOVÁBBI FELADATOK

I.

A tizenkét csoport között ugyanúgy nem lehet éles határt húzni, ahogyan Kyriss csoportjai között sem.

Elsőként utalunk a III. csoportra. E csoport hat kötéstábláját Kyriss két táblázatán (Tf 229 és Tf 239) lévő bélyegzőkkel tudtuk azonosítani. Az egyik műhely 1462-1485, a másik 1481-1498 között működött. Kötéstábláink vizsgálata során arra a következtetésre jutottunk, hogy a későbbi műhely átvette vagy megvette a korábbi szerszámainak nagy részét.

Részletesen tárgyaltuk az V. és VI. csoport közötti átmenetet. Az V. csoport hét kötése Francz Staindorffernél készült. Ezeket a kötések Kyriss táblázatos kötetei közül az elsővel (Tf 133), a VI. csoport köteteit a másodikkal (Tf 231) vetettük egybe. Kyriss e két táblázata között jelentős bélyegzőegyezésekre derült fény, mint ahogyan az V. és VI. csoport kötése között is. Staindorffer, Kyriss szerint, 1486-ig dolgozott Kobergernek. A mi V. csoportunk kötése is ennek megfelelő adatot szolgáltatnak: a vizsgált kötések két időhatára 1475-1485. A VI. csoport bélyegzői sokkal tovább, 1492-ig, sőt inkább 1497-ig működő műhely, ill. Kobergernek dolgozó könyvkötő léteire mutatnak. Feltevésünk szerint a bélyegzők, amelyeket Staindorffer használt, Koberger tulajdonában állottak, s amikor Staindorffer kivált Koberger üzeméből, a bélyegzők maradtak, s Kobergerék továbbra is használták őket.

A IX. és X. csoport közötti átmenetet a 62. sorszám alatt tárgyalt kötés mutatja. A X. csoport 62. táblájának nyolc bélyegzőjéből három az előző, IX. csoportban is szerepelt. Figyelemreméltó, hogy éppen ez a kötéstábla a Reformation der Stadt Nürnberg című, híres városi jogszabálykönyvet borítja. A IX. csoportban, az 56. sorszám alatt a Reformation der Stadt Nürnberg egy másik példányának kötését tárgyaltuk. Tehát a két, kapcsolatot mutató csoport egyikében is, másikában is megtalálható Kobergernek ugyanaz a nyomtatványa. Vagyis egy mű két példányának rokonítható kötéstáblájával állunk szemben. Sajnos az 56. számú kötéstáblán mindössze két bélyegző szerepel, az elő- és háttáblája teljesen egyforma, a gerinc viszont, ahol további bélyegzők lehettek, újrakötött. Így a bizonyítás sokkal nehezebb. A két kötés "Reformation" feliratos lemeze azonban azonosnak látszik. Nagyon valószínű, hogy Koberger megrendelésére készült a két kötés.

II.

Vizsgálatainkra támaszkodva a Koberger-kötések elnevezés jogosságára döntő bizonyítékul hozzuk fel, ha (1) azonos mű több példánya azonos, vagy majdnem egyforma kötésben található.

Az eddigiek során több példát láttunk arra, hogy ugyanannak a műnek két- vagy több példánya közel egyforma kötésben van: ALEXANDER DE HALES Summa universae theologiae c. művének két példánya: a 24-25. és a 26-27. kötésben; Koberger 1485-ben kiadott BIBLIÁjának két harmadik kötete: 28. és 29. kötéstábla; II. PIUS leveleinek két példánya: 60. és 61. kötés; továbbá a REFORMATION DER STADT NÜRNBERG két rokonítható kötése: 56. és 62.

Az irodalomban még SCHEDEL Világkrónikája több példányának azonos kötéseiről olvashatunk, [178] Alexander de Hales Summa-jának is ismerjük az irodalomból egy harmadik, ugyanúgy bekötött példányát, mint nálunk a 24-27. kötéstáblák. E mű két kötetét (II. és IV.) ugyanis Schwenke [179] és Schmidt [180] a pelplini Szemináriumi könyvtárban ugyancsak Staindorffer kötésben találta, rajta van a könyvkötő neve. Ő egyébként az egyetlen név szerint ismert nürnbergi könyvkötő, aki valószínűleg mint könyvkötőlegény Koberger szolgálatában állott. A pelplini példány egyik kötetének előtáblájából Koberger-makulatúra (H 9550) is került elő, ami a fentieket mind csak erősíti.

A Koberger-féle kiadói kötések létének – szerintünk – másik bizonyítéka (2) a több kötetes művek két-három könyvkötőnél készült kötése. Hiszen miért kötette volna a vevő több könyvkötőnél a több kötetes munkát? Az a valószínű, hogy a vevő egy könyvkötőnél kötteti ezeket. Kobergernek viszont egyszerre több könyvkötő dolgozott, ezeket lehetett párhuzamosan foglalkoztatni.

PETRUS LOMBARDUS Sententiarum libri c. művének tárgyalt négy kötete közül az I. és IV. készült az egyik könyvkötőnél (5. és 6. kötés), a másik kettő (II. és III. rész) egy másik könyvkötőnél (70. és 71. kötés). ANTONINUS FLORENTINUS Summa theologica-jának négy kötete ugyancsak két könyvkötő keze alól került ki. Emlékeztetünk itt a 31-32. illetve a 49-50. kötésekre. Hasonló példa Koberger 1497-es BIBLIÁjának két kötete: a III. rész a 14. szám alatt, a II. rész a 64. szám alatt tárgyalt kötésben látható.

Három könyvkötőnél készült ANTONINUS FLORENTINUS Chronicon c. munkájának három kötete. A kötések a 17, 41. és 54. szám alatt, vagyis a III, VII. és IXa csoportokban tárgyaltuk. Ez három teljesen más könyvkötőmestert jelent. Ugyanez a helyzet az 1485-ben kiadott BIBLIÁval. A négy kötetet három különböző könyvkötőnek tulajdonítjuk: az I. és IV. rész készült ugyanannál (ld. az 52. és 55. táblát), a II. rész (18) egy másik, a III. rész (29) egy harmadik könyvkötőnél.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon ezek a kötések eredetileg összetartoztak-e, vagy csak az idők folyamán sorolták őket egy helyre, s talán csak ez az oka a kötések különbözőségének. A posszessor bejegyzések megnyugtatóan bizonyítják, hogy ezek a kötetek eredetileg is így tartoztak össze.[181]

(3) Schmidt tanulmányáról szólva, a 3.5-ös fejezetben említettük, hogy többek között hat olyan kötet is vizsgált, amelyekben Koberger-makulatúrát

talált. A IX a alcsoport bélyegzői közül nyolc egyezik Schmidt IV. sorszám alatt leírt Bonifacius, VIII.: Liber VI decretalium, ill. Kelemen, V.: Constitutiones c. kolligátumainak kötéstáblájával, amelyből Koberger 1485-ben megjelent Breviariumának makulatúrája (H 3879) került elő.

A XII. csoportban a 74. kötés hat bélyegzője közül négy megegyezik Schmidt III. sorszám alatt leírt kötésével, amelyből ugyancsak Koberger-makulatúra (H 3879) került elő. A bélyegzőegyezések alapján nem kétséges, hogy a két kötés ugyanattól a könyvkötőtől származik. Éppen a makulatúra léte a harmadik bizonyítékunk a kiadói kötések mellett.

Az általunk vizsgált kötések közül az 5. kötéstáblából a HC 10399, a 6-ból GW 1105, a 47. táblából a GW 2189 Koberger-makulatúra került elő. Bővebben külön cikkben számoltunk be ezekről. [182] A makulatúralapok szinte biztos dátumát adják a kötéstábla készítési idejének.

(4) A Koberger-kötések fogalmának létjogosultságára negyedik érvként a Xb alcsoportot hozzuk fel. Ebben a csoportban öt kötéstáblát elemeztünk. Az öt kötéstábla ötféle művet borít, és ezekből csak egy (64.) a Koberger-nyomtatvány. A 65. és 68. nyomtatvány Hagenauban készült Heinrich Grannál, a 66. Augsburgban Johann Schönspergernél, a 67. a velencei Baptista de Tortisnál. Ha megnézzük ezt az öt táblát (64-68.), meggyőződhetünk arról, hogy csaknem teljesen egyforma kötések vannak szemünk előtt. Az öt ősnymtatvány megjelenési ideje: 1497, 1494, 1497, 1496, 1498. Majdnem egyidejűek, és a kötésük is közel egyidőben, az 1490-es évek végén készülhetett. Nem hiszünk a véletlenben, hogy ezt az öt művet, négy különböző városból, öt különböző vevő ugyanahhoz a nürnbergi könyvkötőhöz vitte, inkább hiszünk a hangenauai, augsburgi és velencei kapcsolatokkal rendelkező Koberger saját könyvkötőműhelyének valószínűségében. Vagyis, hogy ezeket a műveket Koberger vette meg, ill. hozatta Nürnbergbe és ő is köttette be, s így hozta forgalomba. Biztos, hogy ezeket a műveket sem egy-egy példányban hozatta meg és köttette be. További bizonyításként utalunk Holkot Super sapientiam c. Heinrich Grannál megjelent művére, aminek egy másik példánya a 16. sorszám alatt látható Koberger-kötésben van.

III.

Ez már átvezet a nem Koberger nyomtatványok Koberger-kötésének kérdéséhez. Schmidt azt írja: "Meg vagyok győződve arról, hogy ha a könyvtárakban Koberger-kötések után kutatunk, találunk majd néhány nem Koberger nyomtatványt is hasonló kötésben. [183] Teljesen igaza volt. Nem egy későbbi cikk tanúsíthatja. [184]"

Tizenhárom nem Koberger nyomtatvány Koberger-kötését tárgyaltuk: 11, 16, 20, 21, 22, 30, 51, 58, 65, 66, 67, 68, 75. Ezek a következő városokból származnak: Augsburg, Bamberg, Bazel, Hagenau, Strassburg, Velence és Würzburg. Bazelban, Hagenauban és Strassburgban nyomtattak Kobergernek. Augsburggal és Velencével kereskedelmi kapcsolatai voltak, Bamberg és Würzburg Nürnberg körzetében van.

Ezek a Koberger-kötések a nagy nyomdász-kiadó kereskedelmi kapcsolatainak ékes bizonyítékai. A fennmaradt Koberger-féle könyvreklámokon Koberger más nyomdák termékeit is hirdette. Tudtunk tehát erről, de most a kötések nyújtottak ehhez a tényhez újabb támpontot.

Az sem lehet véletlen, hogy a sorra vettem nem Koberger nyomtatványok közül többet Koberger később maga is kiadott. Feltehető, hogy a bevált üzlet készítette Kobergert arra, hogy saját nyomdájában is kinyomtassa 1494-ben például a würzburgi pszaltériumot, amelynek Reyser sajtója alól kikerült példányát a 11. kötésben láttuk; vagy a strassburgi Rusch kiadásában megjelent II. Pius leveleket a 30. kötésben. Koberger többször megjelentette Boethius híres filozófiai művét. Az 58. kötésben mégis a strassburgi Prüss 1491-es kiadványa van bekötve. Valószínűleg ez bátorította Kobergert, hogy ő maga ötödszörre is kiadja a *De consolatione philosophiae*-t, hiszen még mindig volt iránta kereslet.

Az irodalomban olvashatunk még lyoni és párizsi nyomtatványok Koberger-féle kötéseiről. [185] Ezek annál is érdekesebbek, mivel több kötésben nürnbergi possesszor bejegyzés van. Ez a tulajdonos pedig nem más mint Koberger egyik veje, Wolf Haller. Kézenfekvő, hogy Haller apósa könyvkötőműhelyében köttette be a Lyonból és Párizsból magával hozott könyveket. Wolf Haller maga is járt Lyonban, bizonyítja ezt egyik, feleségének szóló, Lyonból írt levele. Bizonyára többször is megfordult ott, mert 1489-ben apjának írt Lyonból. Feltehető, hogy már Ursula Kobergerrel kötött házassága előtt dolgozott Kobergernek.

A Hallerek a Buda és Nürnberg közötti élénk kereskedelemben fontos szerepet töltöttek be. [186] Wolf Haller Budán képviselte apósát. Az is feladata lett volna, hogy országon belül az üzlet érdekében többfelé utazzon. Ezt bizonyítja, hogy Koberger felajánlotta vejének, hogy 500 rajnai arany váltságdíjat fizet érte, ha — ismerve a kereskedőkre mindenütt leselkedő veszélyeket — Magyarországon elfognák. Koberger külföldi képviseleteinél ugyanis nem egyszerűen arról volt szó, hogy egy meghatározott helyen üzletet tartson fenn, hanem hogy egy nagy város, vagy kereskedelmi központ (mint például Buda) kiindulópontja legyen egy egész ország rész könyvkereskedelmének.

Sajnos Budán nincs nyoma Wolf Haller ittlétének. Lehet, hogy azért, mert nem a saját neve alatt tevékenykedett, hanem valamelyik Haller unokatestvér vagy nagybácsi nevéén. [187] Utalunk itt a könyvkereskedelemtől frottakra, miszerint a helybeli polgárjoggal rendelkező kereskedőt nem adóztatták úgy meg. Bizonyára nem véletlen, hogy Koberger éppen egy Hallert küldött Budára. Kéznél voltak a Haller-rokonok. Lehet azonban, hogy csak azért nincs Wolf Hallernek budai nyoma, mert rövid ideig volt itt. Ugyanis nem felelt meg apósa várakozásának: [188] elhordálta a rábízott pénzt, elhagyta családját, végül perre került sor. A periratokból tudunk Wolf Haller és Anton Koberger üzleti szerződéséről is. [189]

Koberger megfelelő piacnak találta Budát, és egyáltalán Magyarországot könyveladásra. Ezért, amikor vejével kapcsolatos számításai nem váltak be, más lehetőség után nézett. Valószínűleg ezért vette fel a kapcsolatot Theobald Fegerrel.

IV.

Hátra van még, hogy hogyan és mikor kerültek ezek a könyvek hozzánk. A kötések nürnbergiek, s ez azt bizonyítja, hogy jóval később, évszázadokkal megjelenésük után kerültek Magyarországra, minthogy a XV-XVI. században nem szállítottak kötve könyveket. Az Akadémia Könyvtárát 1826-ban, az Országos Széchényi Könyvtárat 1802-ben alapították. Korábbi az Egyetemi Könyvtár, amely a nagyszombati kollégiumi könyvtárból ténylegesen 1774-ben vált Egyetemi Könyvtárrá, anyagában azonban a jezsuiták első nagyszombati letelepedési idejéből, már az 1560-as évekből találunk könyveket. Könyvvásárlási szempontból egyébként az ősnyomtatványkorszaktól ez is messze esik.

Az Országos Széchényi Könyvtár és az Akadémia Könyvtárának ősnyomtatvány-állománya XIX. és XX. századi vásárlásokból, főleg bécsi, müncheni, római aukciókból ered. [190] Így a németországi kötések, köztük a Koberger-félék, a múlt századi és e század eleji külföldi vásárlásokkal kerültek az országba.

Az Egyetemi Könyvtár könyvállományában sem igen volt ősnyomtatvány a könyvtár korai korszakában. "A nagyszombati jezsuita könyvtár jellegzetesen tanulmányi könyvtárként működött", a "ritkaságok beszerzését ... nem tekintették célnak, erre nem áldoztak pénzt." [191]

Egy-egy kivételtől (mint az OSZK 558 b) [192] eltekintve, tehát e könyvek és kötések csak aránylag nem régen váltak magyar kincsekké.

V.

További feladat lenne a Koberger-nyomtatványok korabeli, de nem nürnbergi eredetű kötéseit megvizsgálni, és ezek közül kiszűrni a feltehetően magyarországi kötések. Koberger budai könyvkereskedelmi kapcsolatainak ezek lennének a kézzelfogható bizonyítékai. Így például a Schedel-féle Világkrónika Feger által forgalmazott példányainak korabeli kötései. Ezek a magyarországi példányok csakis itt kerülhettek bekötésre: Koroknaynak a magyar reneszánsz könyvkötéseket tárgyaló könyvében huszonhárom Koberger-nyomtatvány szerepel. Különösen figyelemreméltóak a lövöldi karthauzi kolostor kötéseiben látható Koberger-nyomtatványok. [193] Ezekről a kötésekről biztos megállapítást nyert, hogy magyarországi műhelyben készültek.

*

Kobergerrel olyan széleslátókörű és bátor vállalkozó lépett színré a XV. században, aki évtizedekre meghatározta a nürnbergi könyvnyomtatás arculatát, és aki az egész európai könyvkereskedelemnek kétségkívül egyik legnagyobb alakja. A könyvillusztrálás is sokat köszönhet kiváló szervezői kezdeményezésének. Nem volt üstökös, mint Hase vélte, mégis, ha csupán az akkori, kevéssé fejlett szállítási viszonyokat tekintjük, Koberger nyomdászai, kiadói és könyvkereskedői tevékenységét méltán becsülték nagyra, és nagyra kell értékelni ma is. [194]

Koberger személye magyar könyvtörténeti vonatkozásban sem elhanyagolható. Részeit a XV. század végi, XVI. század eleji magyar könyvkereskedelemben betöltött szerepe miatt, főleg pedig a hozzá kapcsolódó, Magyarországon található, nagyszámú Koberger-kötés miatt. Ezen a téren egy ősnymodász sem versenyezhet vele.

Dungaria que aultrae friderici parte cetermia est in oriente vergit principiu narrationis sitabit. Hanc
 pronincia nonnulli pannonia vocantur bugarum panoniorum loco successerit. veru neq; bugarum panonie

IRODALOM, JEGYZETEK

Az idézett művek teljes bibliográfiai adatait első előfordulásukkor adjuk meg, a későbbi előfordulás helyén sorszámokkal [] utalunk erre.

Die vollständigen bibliographischen Daten der angeführten Werke geben wir bei ihrem ersten Vorkommen an, am Ort späterer Vorkommen weisen wir auf diese mit laufender Nummer hin.

- [1] SZ. KOROKNAY Éva: Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek. Bp. 1973. Akadémia. = Művészettörténeti füzetek 6. 34. p.
- [2] CSAPODI Csaba: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának ősnymtatvány-gyűjteménye. Bp. 1967. = A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 53. 21. p.
- [3] ROZSONDAI Marianne: Über die "Koberger-Einbände" = Gutenberg-Jahrbuch 1974. 311-323. p.
- [4] HAIN, Ludovicus: Repertorium bibliographicum. 1-4. vol. Stuttgart-Paris, 1826-1838. Cotta-Renouard.
Például Coburger ill. Koburger: 1242, 3069, 3370, 3398, 4076, 4123; Coberger ill. Koberger: 1331, 3056, 13017 stb.
- [5] HASE, Oscar: Die Koberger. Eine Darstellung des buchhändlerischen Geschäftsbetriebes in der Zeit des Überganges vom Mittelalter zur Neuzeit. 2. neugearb. Aufl. Leipzig, 1885. Breitkopf-Härtel. 17-30. p.
Hase könyve ma is alapvető munka, a helyenkénti túlzott lelkesedés miatt azonban kritikával kell forgatni.
GRIMM, Heinrich: Die Buchführer des deutschen Kulturbereichs und ihre Niederlassungsorte in der Zeitspanne 1490 bis um 1550. = Archiv für Geschichte des Buchwesens. 7 (1966) 1194-1196. hasáb.
GELDNER, Ferdinand: Die deutschen Inkunabeldrucker. 1-2. Bd. Stuttgart, 1968. Hiersemann. 1. köt. 162-167.p.
KUNZE, Horst: Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das XV. Jahrhundert. 1-2. Bd. Leipzig, 1975. Insel-Vrl. 1. köt. 226-230. p.
- [6] SCHULTHEISS, Werner: Albrecht Dürers Beziehungen zum Recht. = Albrecht Dürers Umwelt. Nürnberger Forschungen 15. Nürnberg, 1971. 220. p.

- WILSON, Adrian: The making of the Nuremberg Chronicle. Intr. Peter Zahn. Amsterdam, 1976. Israel. 15-23. p.
- [7] SZŰCS Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. Művelt Nép. 43. p.
- [8] AMMAN, Hektor: Die wirtschaftliche Stellung der Reichsstadt Nürnberg im Spätmittelalter. = Nürnberger Forschungen 13. Nürnberg, 1970. 86. p.
- VARGA Nándor Lajos: Vízjegyek. Bp. 1970. Szerző saját kiad. 17-18. p.
- KUNZE, Horst i. m. 74. p. [5]
- [9] AMMAN, Hektor i. m. 86. p. [8]
- [10] SCHEDEL, Hartmann: Liber Chronicarum. Das Buch der Chroniken. Trad. Georg Alt. Nürnberg, 1493. Koberger. (H 14510) C fol. verso
- [11] NEUDÖRFER, Johann: Des — Nachrichten von Künstlern und Werkleuten daselbst aus dem Jahre 1547. Nebst der Fortsetzung des Andreas Gulden. Hrsg. von G.W.K. Lochner. Wien, 1875. Braumüller. = Quellenschriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters und der Renaissance 10.
- [12] "Pfeifer und Trommler". Köln, Wallraf-Richartz-Museum (WRM 369)
- [13] SCHULTHEISS, Werner i. m. 220. p. [6]
- [14] REICKE, Emil: Nürnbergs Geschichte. Berlin-Friedenau, 1927. Deutscher Kommunal-Vrl. = Monographien deutscher Städte 23. 14-16. p.
- KUNZE, Horst i. m. 223-233. p. [5]
- [15] Albrecht Dürer 1471-1971. Ausstellung des Germanischen Nationalmuseums, Nürnberg 21. Mai bis 1. August 1971. München, 1971. Prestel Vrl. 129. p.
- [16] STROMER, Wolfgang: Nürnbergs wirtschaftliche Lage im Zeitalter der Fugger. = Albrecht Dürers Umwelt. Nürnberger Forschungen 15. Nürnberg, 1971. 10. p.
- HALLER von HALLERSTEIN, Helmuth: Grösse und Quellen des Vermögens von hundert Nürnberger Bürgern um 1500. = Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs. Bd. 1. Nürnberg, 1967. 172. p.
- [17] [PIUS, II. papa]: Germania Eneae Silvii. Argentinae, 1515. Beck. 57. fej. Nürnberggról: "... Quot ibi civium aedes invenias regibus dignas. Cuperent tam egregie Scotorum reges quam mediocres Nürnbergae cives habitare."
- Igaz, ez csak a város anyagi gazdagságáról ad hírt. Pirckheimer később, 1527-ben így panaszkodik: "Magis apud nos regnat mercurius, calcularius quem litterarius."

- [18] ROSENPLUET, Hans: "Nürnberg ein Morgenstern ob den ganzen Remischen Reich." München, Bayerische Staatsbibliothek, Kézirattár Cgm 466, 110-115. lev.
- [19] FŐGEL Sándor: Celtis Konrád és a magyarországi humanisták. Bp. 1916. Hornyánszky. 12, 20, 38. p.
- [20] IRENICUS, Franciscus: Germaniae exegeseos volumina 12. — CELTES, Conradus: Urbis Norimbergae descriptio. Hagenoae, 1518. Anshelmus. VI. fej.
- [21] HIRSCHMANN, Gerhard: Albrecht Dürers Abstammung und Familienkreis. = Albrecht Dürers Umwelt. Nürnberger Forschungen 15. Nürnberg, 1971. 35-36. p.
- [22] LEDER, Klaus: Nürnbergs Schulwesen an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. = Albrecht Dürers Umwelt. Nürnberger Forschungen 15. Nürnberg, 1971. 29. p.
- [23] SCHNELBÖGL, Fritz: Das Nürnberg Albrecht Dürers. = Albrecht Dürers Umwelt. Nürnberger Forschungen 15. Nürnberg, 1971. 73-75. p.
- [24] Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. Hrsg. Bayerische Akad. der Wissenschaften in München. 3. Bd. 3. Th. Bearb. Paul Ruf. München, 1939. Beck. 802-803. p.
- [25] Dürer's schriftlicher Nachlass. Hrsg. von Hans Rupprich. 1-3. Bd. Berlin, 1956-1969. Deutscher Vrl. f. Kunstwissenschaft. 1. köt. 30. p.
- [26] LANG, Lothar: Die Malerei und Graphik der Renaissance in Deutschland. Dresden, 1958. Vrl. d. Kunst. 14. p.
KUNZE, Horst i. m. 232. p. [5]
- [27] LANG, Lothar i. m. 12. p. [26]
- [28] Albrecht Dürer 1471-1971. Ausstellung ... 405. p. [15]
HUBAY Ilona: Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek. Bp. 1938. = Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 5. 11. p.
- [29] WILCKENS, Leonie: Begegnungen: Nürnberg. = Albrecht Dürer 1471-1971. Ausstellung ... 60. p. [15]
PANOVSKY, Erwin: Albrecht Dürer. Vol. 1-2. Princeton, 1948. Princeton Univ. Press. 2. köt. 52. p. (Book illustrations 435/b)
- [30] DÜRER, Albrecht: Die Apokalypse. Faksimile der deutschen Urausgabe von 1498 "Die heimliche Offenbarung Johannis". Hrsg. von Ludwig Grote. München, 1971. Prestel-Vrl.
- [31] BOGENG, Gustav Adolf Erich: Geschichte der Buchdruckerkunst. 1-2. Bd. Dresden, 1930. Demeter. 1. köt. 323. p.

- [32] Erre Ludwig GROTE hívja fel a figyelmet Dürer: Die Apokalypse c. faksimile kiadásának bevezetőjében. [30]
- [33] SCHIEDLAUSKY, Günther: Das Werk: Dürer als Entwerfer für Goldschmiedekunst. = Albrecht Dürer 1471-1971. Ausstellung... 364-365. p. [15]
- [34] HIRSCHMANN, Gerhard i.m. 49. p. [21]
- [35] MUMMENDEY, Richard: Von Büchern und Bibliotheken. Bonn, 1950. Vrl. der Buchgemeinde. 76. p.
KUNZE, Horst i.m. 229. p. [5]
- [36] HASE, Oscar i.m. 51. p. [5]
- [37] NOVÁK László: A nyomdászat története. 1. könyv: XV. század. Bp. 1927. Világosság. 53, 82. p.
BOHATTA, Hanns: Einführung in die Buchkunde. 2. Aufl. Wien, 1928. Gilhofer-Ranschburg. 52. p.
GELDNER, Ferdinand i.m. 44-45. p. [5]
- [38] HASE, Oscar i.m. 51. p. [5]
- [39] KYRISS, Ernst: Nürnberger Klostereinbände der Jahre 1433 bis 1525. Dissertation. Erlangen, 1940. 12-20. p.
- [40] HUSUNG, Max Joseph — SCHMIDT-KÜNSEMÜLLER, Friedrich Adolf: Geschichte des Bucheinbandes. = Handbuch der Bibliothekswissenschaft. Begr. von Fritz Milkau. Hrsg. von Georg Leyh. 2. verm. u. verb. Aufl. 1. Bd. Wiesbaden, 1952. Harrassowitz. 876. p.
- [41] HASE, Oscar i.m. 76. p. [5]
- [42] NEUDÖRFER, Johann i.m. 173. p. [11]
- [43] FITZ József: Hess András, a budai ősnymodász. Bp. 1932. Magyar Bibliophil T. 103. p.
- [44] VARJAS Béla: A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok. Bp. 1969. Akadémia.= Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. 86. p.
- [45] VARJAS Béla i.m. 87. p. [44]
- [46] HARTMANN, Alfred: Die Amerbachkorrespondenz. 1. Bd. Die Briefe aus der Zeit Johann Amerbachs 1481-1513. Basel, 1942. Vrl. d. Universitätsbibl.
HASE, Oscar i.m. függeléke: Briefbuch der Koberger. Ld. 2, 17, 25, 30, 32, 35, 48. leveleket [5]

- [47] HASE, Oscar i.m. Briefbuch 35. levél [5]
- [48] NEUDÖRFER, Johann i.m. 186. p. [11]
- [49] HARTMANN, Alfred i.m. 1. p. [46]
- [50] HASE, Oscar i.m. 62-73, 307. p. [5]
- [51] BRIQUET, Charles Moise: Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu' en 1600, Paris-London etc. 1907.: 15155, 15172, 4950, 4959, 814, 6502, 5670, 5671.
- [52] HASE, Oscar i.m. 64. p. [5]
- [53] FITZ József: A magyar könyv története 1711-ig. Bp. 1959. Helikon. 48, 50. p.
- [54] MARX, Karl: A tőke. I. köt. 1. könyv. Bp. 1949. Szikra. 383. p.
- [55] MARX, Karl i.m. 368, 371. p. [54]
- [56] FITZ József: A magyar könyv ... 51. p. [53]
- [57] NEUDÖRFER, Johann i.m. 173. p. [11]
- [58] LÜLFING, Hans: A korai könyvnyomtatás fejlődési problémái. = Magyar Könyvszemle 83 (1967) 3. sz. 224. p.
- [59] KISS István: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat története és szerepe a magyar művelődésben. Kandidátusi értekezés. Bp. 1970. 12-13. p.
- [60] LÜLFING, Hans i.m. 224. p. [58]
- [61] PANZER, Georg Wolfgang: Geschichte der Nürnbergischen Ausgaben der Bibel von Erfindung der Buchdruckerkunst an bis auf unsere Zeiten. Nürnberg, 1778. Raspe. 14. p.
- [62] WILL, Georg Andreas: Nürnbergisches Gelehrten-Lexicon, oder Beschreibung aller Nürnbergischen Gelehrten beyderley Geschlechtes nach ihrem Leben. 1-4. Th. Nürnberg-Altendorf, 1755-1758. 1. rész 201-202. p.
- [63] Ennek nincs komoly alapja. Valószínű, hogy Koberger latinul csak felületesen tudott, az ún. kereskedelmi latin (Krämerlatein), magyarul "konyha latin" birtokában volt. Érdekes, hogy a németben is él ez a kifejezés (Küchenlatein), de ezt a barátok rossz latinságának megbélyegzésére használták. A "Krämerlatein" kifejezés a kereskedelem élénkségét és fejlettségét mutatja annyira, hogy ez abban az időben saját nyelvet teremtett magának.
- [64] BOHATTA, Hanns i.m. 54. p. [37]
- PANZER, Georg Wolfgang: Aelteste Buchdruckergeschichte Nürnbergs. Nürnberg, 1789. Grattenauer. 5. sztl. lev. verso

- [65] Az epistola dedicatoria dátuma: Bázél, 1498. okt. 29. A kézirat fogalmazvány megtalálható a bázeli Egyetemi Könyvtárban G II 13 a, 9. jelzeten. Ennek dátuma 1498. szept. 28. Szövege kicsit eltér a nyomtatott szövegétől. Ez utóbbiból idézünk néhány sort:

"Si mihi tua singularis virtus et excellens honestas, ex mutua consuetudine clarissimisque morum et vitae tuae argumentis perspecta non esset: potuissem ex accuratissimis praestantissimorum voluminum impressionibus introspicere probitatem animi tui: et certo cognoscere te virum bonum esse, virum integrum, virum iustum et gravem, ac christianae reipublicae maximum amatorem. Imprimis enim crebro libros non saeculares aut obscenos, sed divinos et castos: non mendosos, sed tersos et emendatos..."

- [66] HASE, Oscar i. m. 84-85. p. [5]
SCHMIDT, Carl: Zur Geschichte der ältesten Bibliotheken und der ersten Buchdrucker zu Strassburg. Strassburg, 1882. Schmidt, 158. p. Nr. 7. Rusch levele Amerbachhoz.
- [67] HASE, Oscar i. m. 83-84. p. [5]
- [68] PANZER, Georg Wolfgang: Aelteste Buchdruckergeschichte ... 113. p. [64]
- [69] HASE, Oscar i. m. Briefbuch 19. levél [5]
"Siquidem cum sis librarium facile princeps: et inter fideles atque honestos mercatores: non inferiori loco positus: nihil principatu tuo dignius censeam: quam hos tantos heroes in regales istos thalamos: omnis honestatis ac probitatis nimirum penetralia: benignissime suscipere."
- [70] FITZ József: A magyar könyv ... 63. p. [53]
KUHNER, Ernst — WIDMANN, Hans: Geschichte des Buchhandels. = Handbuch der Bibliothekswissenschaft. Begr. von Fritz Milkau. Hrsg. von Georg Leyh. 2. verm. u. verb. Aufl. 1. Bd. Wiesbaden, 1952. Harrassowitz. 880. p.
- [71] BURGER, Konrad: Buchhändleranzeigen des XV. Jahrhunderts. Leipzig, 1907. Hierseman. 10. p. Nr. 22.
- [72] BOGENG, Gustav Adolf Erich: Die grossen Bibliophilen. Geschichte der Büchersammler und ihrer Sammlungen. 1-3. Bd. Leipzig, 1922. Seemann. 1. köt. 234-235. p., 3. köt. 111. p.
- [73] BURGER, Konrad i. m. 14. p. Nr. 30. [71]
- [74] BURGER, Konrad i. m. Nr. 2, Nr. 3. [71]
- [75] BURGER, Konrad i. m. Nr. 12, Nr. 15, Nr. 18. [71]
- [76] HASE, Oscar i. m. 305. p. [5]

- [77] HASE, Oscar i.m. 313. p. [5]
- [78] HASE, Oscar i.m. Briefbuch 15, 16, 18, 20, 21, 28, 94. levél [5]
- [79] HASE, Oscar i.m. 320-321. p. [5]
- [80] HASE, Oscar i.m. Briefbuch 92. levél [5]
- [81] NEUDÖRFER, Johann i.m. 173. p. [11]
- [82] A "das Gewölbe" szót "bolt"-nak fordítottuk. Magyar "bolt" szavunk valószínűleg olasz eredetű. Ott is és a többi indoeurópai nyelvben is jelentése: ív, bolthajtás. A németben is a Gewölbe szó eredetileg bolthajtást jelent, s ebből alakult ki fokozatosan a bolthelyiség, üzletház jelentés.
Vö.: A magyar nyelv történelmi-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Lóránd. 1. köt. A-Gy. Bp. 1967. Akadémia. 335. p.
- [83] KUHNERT, Ernst – WIDMANN, Hans i.m. 877. p. [70]
- [84] HASE, Oscar i.m. 274-284. p. [5]
- [85] HASE, Oscar i.m. Briefbuch 35, 39, 51, 53, 54, 66, 71, 84. levél [5]
- [86] HASE, Oscar i.m. Briefbuch 43. levél [5]
- [87] KUHNERT, Ernst – WIDMANN, Hans i.m. 877. p. [70]
- [88] HASE, Oscar i.m. Briefbuch 87. levél [5]
Hase e levél dátumát 1505. január 9-ére teszi, Alfred Hartmann viszont január 8-ára.
- [89] HASE, Oscar i.m. Briefbuch 84, 85, 86. levél [5]
- [90] HUBAY Ilona: Mátyás király törvénykönyve. = Magyar Könyvszemle 63 (1939) 3. sz. 242. p.
- [91] KUBINYI András: A magyarországi városhálózat XIV-XV. századi fejlődésének néhány kérdése. Bp. 1972. = Tanulmányok Budapest múltjából 19. 49. p.
- [92] MÁLYUSZ Elemér: Zsigmond király központosító törekvései Magyarországon. = Történelmi Szemle 3 (1960) 171-172. p.
- [93] FITZ József: A magyar könyv ... 62. p. [53]
B[OLDOGRÉTI] V[IG] L[ászló]: Magyarországi könyvtárak a XV. század végéből és a XVI. század kezdetéből. = Tudományos Gyűjtemény 6 (1817) 67-83. p.
KEMÉNY József: Magyar és erdélyi nyomdászok külföldön és a budai könyvtárak. = Új Magyar Múzeum 7 (1857) 116, 286. p.
BORSA Gedeon: Adalékok a középkori budai könyvkereskedők történetéhez. = Magyar Könyvszemle 71 (1955) 4. sz. 296-298. p.

- GRIMM, Heinrich i.m. 1743-1747. hasáb. [5]
- [94] HUBAY Ilona i.m. 242. p. [90]
- [95] GÜMBEL, A.: Die Verträge über Illustrierung und den Druck der Schedel'schen Weltchronik. = Repertorium für Kunstwissenschaft 25 (1902) 430-437. p.
- [96] VÉGH Gyula: Budai könyvárások jelvényei 1488-1525. Bp. 1923. Magyar Bibliophil T. 7. p.
- [97] VARJAS Béla i.m. 91. p. [44]
- [98] HASE, Oscar i.m. Briefbuch 32, 75. levél [5]
- [99] PETZ, Josef: Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Bücherei des Nürnberger Rates 1429-1538. = Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 6 (1886) 123-174. p.
- [100] PANZER, Georg Wolfgang: Aelteste Buchdruckergeschichte ... 119. p. [64]
- [101] HASE, Oscar i.m. 270-271. p. [5]
- [102] HASE, Oscar i.m. Briefbuch 52, 63, 97. levél [5]
- [103] HELWIG, Hellmuth: Einführung in die Einbandkunde. Stuttgart, 1970. Hierseman. 11. p.
- [104] FITZ József: A magyar könyv ... 9. p. [53]
- [105] [Nürnberg. Germanisches Museum.] Katalog der im — vorhandenen interessanten Bucheinbände und Teile von solchen. Nürnberg, 1889. Germ. Museum. 102 p. 4 t.
- [London. British Museum.] Catalogue of British and American book plates, bequeated ... by A.W. Franks. By E.R.J. Gambier Howe. Vol. 1-3. London, 1903-1904. Longmans. 3 db-ban
- [Wien. Nationalbibliothek.] K[aiserliche und] K[önigliche] Hofbibliothek. Katalog der Ausstellung von Einbänden. Anordnung und Beschreibung von T. Gottlieb. Wien, 1904. Selbstvlg. 6, 197 p.
- [Paris. Bibliotheque Nationale.] Les plus belles reliures de la réunion des bibliotheques nationales. Catalogue de l' exposition 1929. Paris, 1929. Van Oest. 12, 83 p. 16 t.
- The history of bookbindings 525-1950. AD. An exhibition held at the Baltimore Museum of Art Nov. 12, 1957 — Jan. 12, 1958. Baltimore, 1957. The Trustees of the Walters Art Gallery. 11, 275 p. 106 t.
- [Bruxelles.] Bibliotheque Royale de Belgique. Exposition de reliures. 1-2. tom. Bruxelles, 1930-1931. Leherte — Cortin. 2 db-ban

- Fine bindings from Oxford libraries 1500-1700. Catalogue of an exhibition. Oxford, 1968. Bodleian Library. 10, 144 p. 52 t.
- [Budapest.] Iparművészeti Múzeum. Magyar reneszánsz könyvkötő műhelyek 1470-1520. A kiállítást rendezte, a katalógust írta: Sz. Koroknay Éva. Bp. 1966-1967. Múz. soksz. 61 p. 12 t.
- [106] BRASSINGTON, W. Salt: A history of the art of bookbindings. London, 1894. Stock. 16, 277 p.
- GRUEL, Léon: Manuel historique et bibliographique de l' amateur de reliures. Paris, 1887-1905. Gruel-Engelmann-Leclerc. 1-2 köt.
- SZIMONI, Pavel: Opüt szbornika szvedenij po isztorii i tehnikе knigoperepletnego hudozsesztva na Ruszi. Szanktpeterburg, 1903. Imp. Obscs. Ljubít. Drevnej Pisz'm. i Iszkuszsztva. 14, 307 p. 73 t.
- LOUBIER, Jean: Der Bucheinband in alter und neuer Zeit. Berlin, 1904. Seemann. 184 p. = Monographien des Kunstgewerbes 10.
- WEALE, James — TAYLOR, Lawrence: Early stamped bookbindings in the British Museum. London, 1922. 4, 171 p. 32 t.
- GOLDSCHMIDT, Ernst Philipp: Gothic and renaissance bookbindings. Exemplified and ill. from the author's collection. 2. ed. Nieuwkoop-Amsterdam, 1967. Degraaf-Israel. 1-2. köt.
- BOGENG, Gustav Adolf Erich: Der Bucheinband. Ein Handbuch für Buchbinder und Bücherfreunde. 2. veränderte Aufl. Halle, 1940. Knapp. 8, 196 p.
- HELWIG, Hellmuth: Handbuch der Einbandkunde. Hamburg, 1953-1955. Maximilian-Gesellschaft. 1-3. köt.
- GELDNER, Ferdinand: Bucheinbände aus elf Jahrhunderten. [Hrsg. von der] Bayerischen Staatsbibliothek. München, 1958. Bruckmann. 46 p. 108 t.
- HAMANOVÁ, Pavlína: Z dějin knižni vazby od najstaršich dob do konce XIX. stol. Praha, 1959. Orbis. 275 p. 160 t.
- MARINIS, Tammara de: La legatura artistica in Italia nei secoli XV e XVI. Notizie ed elenchi. Firenze, 1960. Alinari. 1-3. köt.
- MAZAL, Otto: Europäische Einbandkunst aus Mittelalter und Neuzeit. Graz, 1970. Akad. Verl. 94 p. 270 t.
- VEKENE, Emil van der: Bemerkenswerte Einbände in der Nationalbibliothek zu Luxemburg. Luxemburg, 1972. Nat. Bibl. 142 p.
- LAUCEVIČIUS, Edmundas: XV-XVIII a. knygu įrišimai Lietuvos bibliotekose. Vilnius, 1976. Leidykla "Mokslas". 125 p. 598 ábra.

Fontosabb bibliográfiák:

- MEJER, Wolfgang: Bibliographie der Buchbinderei-Literatur. Leipzig, 1925. Hiersemann. 208 p.
- HERBST, Hermann: Bibliographie der Buchbinderei-Literatur 1924-1932. Leipzig, 1933. Hiersemann. 8, 169 p.
(Ergänzungsband)
- SCHMIDT-KÜNSEMÜLLER, Friedrich Adolf: Zwanzig Jahre Einbandforschung — eine Bibliographie. = Archiv für Geschichte des Buchwesens 8 (1967) 1097-1144. hasáb; 18 (1977) 731-798. hasáb.
- [107] HUSUNG, Max Joseph — SCHMIDT-KÜNSEMÜLLER, Friedrich Adolf i. m. 785. p. [40]
- [108] BOHATTA, Hanns: i. m. 271. p. [37]
- WATTENBACH, W[ilhelm]: Das Schriftwesen im Mittelalter. 3. verm. Aufl. Leipzig, 1896. Hirzel.
387-388, 393. p.
- [109] BOGENG, Gustav Adolf Erich: Der Bucheinband in seiner Entstehung und Fortbildung. = Archiv für Geschichte des Buchwesens 1 (1956) 1-37. p.
- [110] SCHREIBER, Heinrich: Einbandkunde als Wissenschaft. = Forschungen und Fortschritte 8 (1932) Nr. 16 214. p.
- [111] SCHUNKE, Ilse: Von der Bedeutung der Einbandwissenschaft für den Bibliothekar. = Zentralblatt für Bibliothekswesen 82 (1968) 522. p.
- [112] BLOCH, Marc: A történelem védelmében. Válogatott művek. Ford. Kosáry D., Makkai L., Pataki P. Bp. 1974. Gondolat. 303. p.
- [113] SCHUNKE, Ilse i. m. 524. p. [111]
- [114] RÓMER Flóris: Régiebb könyvtábláinkról. = Archeológiai Értesítő 6 (1872) 69. p.
- [115] OSZK Fol. Hung. 1110/1
- [116] Könyvkiállítási emlék. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. Bp. 1882. (Ráth György bevezetőjében)
- [117] RÁTH György: Magyarországi könyvtáblák a történelmi kiállításon. Bp. 1897. Klny. "Az iparművészet 1896-ban" c. műből.
- [118] Az iparművészet könyve. Szerk. Ráth György — Divald Kornél. 1-3. köt. Bp. 1902-1912. Athenaeum. 3. köt. 381. p.
- [119] FRAKNÓI Vilmos — FÓGEL József — GULYÁS Pál — HOFFMANN Edith: Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára. Bp. 1927. Szent István Akadémia. 53-56. p.

- [120] VÉGH Gyula: Régi magyar könyvkötések — színes rajzaiban. Bp. 1936. OSZK — Magyar Bibliophil T. 40 p. 8 t.
- [121] HUNYADY József: A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig. Bp. 1937. Attila ny. 111 p. 24 t.
- [122] ROMHÁNYI Károly: A magyar könyvkötés művészete a XVIII-XIX. században. Bp. 1937. Turul. 340 p. 20 t.
- [123] ROMHÁNYI Károly i.m. 5. p. [122]
- [124] SZ. KOROKNAY Éva i.m. [1]
- [125] Ld. a [105] hivatkozás utolsó tételét
- [126] HUNYADY József i.m. 3. p. [121]
- [127] BOHATTA, Hanns i.m. 275-276. p. [37]
- [128] SZ. KOROKNAY Éva i.m. 35-36. p. [1]
- [129] HUSUNG, Max Joseph: Zwei Blätter von Dürer als Bucheinband-Plattenstempel. = Zeitschrift für Bücherfreunde N.F. 20 (1928) 101-103. p.
- [130] HELWIG, Hellmuth: Einführung ... 64, 86. p. [103]
- [131] HELWIG, Hellmuth: Einführung ... 59. p. [103]
- [132] RHEIN, Adolf: Nürnberger Pressendruck um 1500. = Archiv für Buchbinderei 34 (1934) 78-80, 87-88. p.
- [133] SZIGETI József: Bevezetés a marxista-leninista esztétikába. 2. bőv. kiad. Bp. 1971. Kossuth. 414. p.
- [134] HELWIG, Hellmuth: Einführung ... 83-84. p. [103]
- [135] OVIDIUS Naso, Publius: Metamorphoses. 5. könyv 535-538. sorok
- [136] A korabeli és a XVI. századi herbáriumokból és füveskönyvekből sem hiányzik a ruta. Csak magyar forrást említve utalunk MELIUS JUHÁSZ Péter: Herbarium. Colosvárat, 1578. Heltai. c. művének 132. levéltől kezdődő oldalaira és BEYTE András: Füveskönyv. Nymet Vivaratt, 1595. Manlius. 76. levéltől kezdődő oldalaira.
- Szimbolikus jelentésére SHAKESPEARE Hamletjéből hozunk példát. A IV. felvonás V. színben Ophelia kezében más virágok mellett ruta is van. VERITY, A. W. magyarázata szerint a ruta Opheliánál az atyja miatti szomorúság jelképe, Gertrud királynénál pedig a bűnbánás jele. Ld. SHAKESPEARE, William: Hamlet. Ed. by A. W. Verity. Cambridge, 1966. Univ. Press. 196-197. p.
- [137] Tartotta magát a hagyomány, hogy a griff a nyomdászok címerállata. NOVÁK László i.m. 106. p. [37]

- FUGGER, Johann Jacob: Spiegel der Ehren des ... Erzhauses Oesterreich ... erweitert durch Sigmund von Birken. Nürnberg, 1668. Endter. 529. p.
Ez a feltevés azonban alaptalannak bizonyult:
- FAULMANN, Karl: Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst. Wien-Pest-Leipzig, 1882. Hartleben. 412-416. p.
- [138] A griffet is, a pelikánt is a XVI. század folyamán nyomdász jelvényként gyakran láthatjuk. A mainzi Franz Behem nyomtatványában a kicsinyeit tápláló pelikánról látunk képet az alábbi szöveggel:
Exemplum veri Pellicanum cernis amoris
Qui reficit pullos ipse cruore suos.
Sic amore est Christi, qui nobis sanguine fuso
Restituit vitam, ac in cruce regna dedit.
- [139] BRASSINGTON, W. Salt i.m. 128. p. [106]
- [140] SCHWENKE, Paul: Zur Erforschung der deutschen Bucheinbände des XV. und XVI. Jahrhunderts. = Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 10. Leipzig, 1898. 115. p.
- [141] GOLDSCHMIDT, Ernst Philipp i.m. 37. p. [106]
- [142] GOLDSCHMIDT, Ernst Philipp i.m. 41. p. [106]
- [143] ENDRES, Heinrich: Die Einbandforschung in Franken. Ihr Werdegang und ihre wichtigsten Probleme. = Jahrbuch der Einbandkunst 1 (1927) 30. p.
- [144] HAEBLER, Konrad: Der Rollenstempel und seine Initialen. = Nordisk Tidskrift för Bok-och Biblioteksväsen 11 (1924) 32. p.
- [145] RHEIN, Adolf: Wann und wie begann der Pressenblinddruck? = Archiv für Buchbinderei 31 (1931) 90. p.
- [146] HELWIG, Hellmuth: Über Einbände zu Schedels "Liber chronicarum" von 1493. = Archiv für Buchbinderei 37 (1937) 17. p.
- [147] HELWIG, Hellmuth: Verlegereinbände im XV. und XVI. Jahrhundert. = Archiv für Buchbinderei 38 (1938) 81-85, 93-95. p.
- [148] GOLDSCHMIDT, Ernst Philipp: Prinzipien zur Lokalisierung und Datierung alter Einbände. = Jahrbuch der Einbandkunst 2 (1928) 3-13. p.
- [149] BRÄUNINGER, Friedrich: Verlegereinbände bei Aldus. = Jahrbuch der Einbandkunst 3-4 (1931) 54-60. p.
- [150] KNAUS, Hermann: Über Verlegereinbände bei Schöffer. = Gutenberg-Jahrbuch 1938. 97-108. p.
SACK, Vera: Über Verlegereinbände und Buchhandel Peter Schöffers. = Archiv für Geschichte des Buchwesens 13 (1973) 249-288. hasáb.
- [151] KYRISS, Ernst: Nürnberger Klostereinbände ... 7. p. [39]

- KYRISS, Ernst: Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet. 1-4. Bd. Stuttgart, 1951-1958. Hettler. 2. Tafelband 21. p.
- [152] KIRCHNER, Joachim: Lexikon des Buchwesens. Hrsg. von —. 1-4. Bd. Stuttgart, 1952-1956. Hiersemann. 2. köt. 834. p.
- [153] HELWIG, Hellmuth: Handbuch ... 1. köt. 58. p. [106]
- [154] KUNZE, Horst i.m. 136. p. [5]
- [155] KYRISS, Ernst: Verzierte gotische Einbände ... [151]
- [156] SCHMIDT, Adolf: Verlegereinbände Anton Kobergers zu Nürnberg in der Landesbibliothek zu Darmstadt. = Archiv für Schreib- und Buchwesen 2 (1928) 113-129. p.
- [157] SAJÓ Géza — SOLTÉSZ Erzsébet: Catalogus incunabulorum quae in Bibliothecis publicis Hungariae asservantur. Ed. —. 1-2. vol. Bp. 1970. Acad.
- [158] KYRISS, Ernst: Verzierte gotische Einbände ... 2. Tafelband [151]
- [159] KYRISS, Ernst: Verzierte gotische Einbände ... Textband 90-92. p. [151]
- [160] KYRISS, Ernst: Verzierte gotische Einbände ... 1. Tafelband 7.p. [151]
- [161] SCHMIDT, Adolf i.m. [156]
- [162] ROZSONDAI Marianne: Beiträge zu den "Koberger-Einbänden". = Acta Musei Nationalis Pragae, Series C. Historia Litterarum, Vol. XX. (1975) Nr. 1. 21-26. p.
- [163] ROZSONDAI Marianne: Über die Koberger-Einbände ... [3]
- [164] KYRISS, Ernst: Verzierte gotische Einbände ... Textband 22. p. [151]
- [165] KYRISS, Ernst: Verzierte gotische Einbände ... 1. Tafelband 39. tábla [151]
- [166] KYRISS, Ernst: Nürnberger Klostereinbände ... 30, 58, 73. p. [39]
- [167] KYRISS, Ernst: Nürnberger Klostereinbände ... 58. p. [39]
- [168] SCHWENKE, Paul i.m. 115. p. [140]
- [169] PETZ, Josef i.m. 154. p. [99]
- [170] SCHMIDT, Adolf i.m. 117. p. [156]
- [171] KIRCHHOF, Albrecht: Die Sortiments- und Kleinbuchhändler Leipzigs bis zum Jahre 1600, bez. 1650. = Archiv für die Geschichte des deutschen Buchhandels 13 (1890) 16. p.
- [172] CAPELLI, Adriano: Dizionario di abbreviature latine ed italiane. 6. corr. ed. Milano, 1967. Hoepli. 137. p.

- [173] ROZSONDAI Marianne: Drei Kobergersche Makulaturblätter. = Gutenberg-Jahrbuch 1977. 345-347. p.
- [174] KYRISS, Ernst: Verzierte gotische Einbände ... Textband 90. p. [151]
- [175] HELWIG, Hellmuth: Über Einbände zu Schedels ... 17-21. p. [146]
- [176] SLADECZEK, Leonhard: Albrecht Dürer und die Illustrationen zur Schedel-chronik. Neue Fragen um den jungen Dürer. Baden-Baden, 1965. Heitz. 103 p. = Studien zur deutschen Kunstgeschichte 342. 71, 85-91. p.
- WILSON, Adrian i.m. 229-237. p. [6]
Wilson adatai kicsit eltérnek Sladeczekéitől.
- [177] ROZSONDAI Marianne: Über die Koberger-Einbände ... 316. p. [3]
- [178] HELWIG, Hellmuth: Über Einbände zu Schedels ... [146]
- [179] SCHWENKE, Paul i.m. 115. p. [140]
- [180] SCHMIDT, Adolf i.m. 117. p. [156]
- [181] ROZSONDAI Marianne: Anton Koberger és a XV. századi kiadói kötések. = Magyar Könyvszemle 93 (1977) 2.sz. 101-110. p.
- [182] ROZSONDAI Marianne: Drei Kobergersche Makulaturblätter ... [173]
- [183] SCHMIDT, Adolf i.m. 120. p. [156]
- [184] HELWIG, Hellmuth: Neue Beiträge zu dem Stempelmaterial des "Meisters der sogenannten Koberger-Einbände". = Archiv für Buchbinderei 35 (1935) 81-84, 93-94. p.
- LESKIEN, Elfriede: Nürnberger Einbände vom Ende des XV. Jahrhunderts. = Gutenberg-Jahrbuch 1964. 370-372. p.
- ROZSONDAI Marianne: Über die "Koberger-Einbände" ... [3]
- [185] HELWIG, Hellmuth: Neue Beiträge ... [184]
- [186] KUBINYI András: Die Nürnberger Haller in Ofen. = Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg. Bd. 52. Nürnberg, 1963-1964. 80-128. p.
- [187] A nürnbergiek nagyon számon tartották a budai kapcsolatokat. Ld. például: TH[ALLÓCZY] L[a]jos: Középkori gazdaságtörténeti adatok Nürnberg levéltáraiból. = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 7 (1900) 76-81. p.
- [188] HASE, Oscar i.m. 298-299. p. [5]
- [189] LOCHNER, G.W.K. jegyzetei = NEUDÖRFER, Johann i.m. 175. p. [11]
- [190] SOLTÉSZ Zoltánné: Az Országos Széchényi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteménye. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. Bp. 1963-1964. 109-128. p.

CSAPODI Csaba i. m. [2]

- [191] VÉRTESY Miklós: Az Egyetemi Könyvtár ósnyomtatvány-gyűjteményének története. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 2. Bp. 1964. 109-126. p. 111, 112-113. p.
- [192] ROZSONDAI Marianne: Anton Koberger és a XV. századi ... [181]
- [193] SZ. KOROKNAY Éva i. m. Jegyzék 102, 137. [1]
SZ. KOROKNAY Éva: A lövöldi karthauzi kolostor kötéseiről. = Annales Strigoniense. Esztergom Évlapjai. Az Esztergomi Múzeumok Évkönyve 1. Bp. 1960. 25-32. p. A Jegyzék 5. kötése
- [194] KUNZE, Horst i. m. 228-229. p. [5]

ZUSAMMENFASSUNG

DIE TÄTIGKEIT ANTON KOBERGERS UND DAS PROBLEM DER KOBERGER-EINBÄNDE

Vorliegende Arbeit ist eine umgearbeitete, vor allem umkonstruierte Variante der im Jahre 1976 verteidigten Inauguraldissertation zur Erlangung der philosophischen Doktorwürde ("Anton Koberger, a nyomdász, kiadó és könyvkereskedő a kőtés kutatás tükrében". Anton Koberger, der Drucker, Verleger und Buchhändler im Spiegel der Einbandforschung. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.) Im folgenden wollen wir versuchen einen Inhaltsauszug der einzelnen Kapitel zu bieten. Den die Ergebnisse umfassenden 5. Teil wiedergeben wir einschliesslich der Literaturangaben im vollen Umfang.

1. Einleitung

In der Sammlung alter Bücher der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften begannen wir im Jahre 1969 die Bestandsaufnahme der historischen Einbände. Über die Einbände des Wiegendruck-Bestands und der Antiqua-Sammlung (letztere umfasst die zwischen 1500 und 1550 erschienenen Bücher) wurde der Einbandkatalog fertiggestellt. Die Katalogzettel enthalten ausser den Angaben des Buches und einer Beschreibung der Einbanddeckel auch den Abzug der am Einband ersichtlichen Verzierungen: Stempel, Rollen und Platten.

In dem über die Wiegendrucke der Bibliothek der Akademie angefertigten Einbandkatalog entstanden aufgrund der übereinstimmenden Stempel fast von selbst die Einbandgruppen. Eine dieser interessanten und umfangreichen Gruppen konnte auf Nürnberg lokalisiert werden. Besonders beachtenswert war, dass ein Grossteil dieser Einbände Kobergersche Wiegendrucke enthielt. In der Bibliothek der Akademie ist der mit den meisten Wiegendrucken vertretene Drucker Anton Koberger aus Nürnberg. Die Koberger-Einbände dieser Bibliothek haben wir vor einigen Jahren bestimmt und das Ergebnis im Gutenberg-Jahrbuch 1974 veröffentlicht.

Der Begriff der Koberger-Einbände wurde jedoch nicht zufriedenstellend geklärt. Es erwies sich die Notwendigkeit einer weiteren Untersuchung der Einbände. Dies wies schon über den Rahmen der Bibliothek der Akademie hinaus.

Der überwiegende Teil der in Ungarn befindlichen etwa siebentausend Wiegendrucke, an die viertausend, werden in den drei Budapester Grossbibliotheken: in der Nationalbibliothek Széchényi, in der Bibliothek der Eötvös-Loránd-Universität

und in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften verwahrt. (Deren ungarische Abkürzungen lauten: OSZK, EK, MTAK.) Wir waren der Ansicht, dass ausser einer Bearbeitung der Wiegendrucke der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften eine Durchsicht und Auswahl der "Koberger-Einbände" aus den künstlerischen Einbanddeckeln des Wiegendruckbestands der Nationalbibliothek Széchényi und der Universitätsbibliothek, sowie deren eingehende Prüfung zur Klärung der Frage beitragen werden.

Über die Koberger-Einbände der drei Budapester Grossbibliotheken hinausgehend bezogen wir auch zehn Prager, im Strahov und in der Prager Universitätsbibliothek untersuchte Koberger-Einbände ein. Dies erschien dadurch begründet, dass sechs von den zehn Einbänden keine Koberger-Drucke enthalten, somit die Zahl jener Einbände vermehren, die berufen sind, die Handelsbeziehungen Kobergers nachzuweisen. Die übrigen vier gelangten deshalb hierher, weil sie eine entscheidende Beziehung zwischen den besprochenen Einbänden bzw. Einbandgruppen schaffen.

Die Untersuchung der komplizierten Problematik der Koberger-Einbände führte naturgemäss zur Ausdehnung der Forschungen: zur Prüfung der gesamten Tätigkeit Kobergers, seiner in der Gesellschaft, im wirtschaftlichen und kulturellen Leben des damaligen Nürnbergs eingenommenen Stellung.

2. Koberger, der Drucker, Verleger und Buchhändler

Der zweite Teil befasst sich mit Anton Koberger. Vorerst fassen wir das Wissenswerte von seinem Leben und seinen verwandtschaftlichen Beziehungen zusammen (2.1), sodann sprechen wir über das zeitgenössische Nürnberg (2.2). Nürnberg war im 15. Jahrhundert ein wichtiges Gewerbe- und Handelszentrum. Das vielseitige Gewerbe versorgte in erster Linie die Stadt und ihre Umgebung, einzelne Waren gelangten jedoch weit über dieses Gebiet hinaus. Hier wollen wir vor allem auf den Buchhandel hinweisen. Die einstige Reichsstadt erwarb sich durch ihren wirtschaftlichen Aufstieg auch die moralische Anerkennung. Ausgezeichnete Handwerker, weltberühmte Humanisten und Künstler wohnten zwischen den Mauern dieser Stadt. Ein besonderes Augenmerk wandten wir den Handels- und Geistesbeziehungen zwischen Nürnberg und Buda zu.

Koberger bewegte sich dank seiner vornehmen Verwandtschaft in den obersten Kreisen Nürnbergs. Als hervorragendstes Mitglied seiner Verwandtschaft müssen wir zweifellos Albrecht Dürer d.J. hervorheben. Dennoch wollten wir das Kapitel 2.3 nicht der Person Dürers, sondern den Beziehungen zwischen ihnen beiden und den in der Buchillustration in Erscheinung tretenden Ergebnissen widmen. Die Initiativbereitschaft Kobergers gelangte auch auf diesem Gebiet zum Ausdruck. Es ist unsere Überzeugung, dass er es war, der Dürers Aufmerksamkeit den Holzschnitten zugewendet hat, die in der Buchillustration zu einer so grossen Rolle kamen.

Die Kapitel 2.4 und 2.5 des zweiten Teils erörtern Kobergers Tätigkeit als Drucker, Verleger und Buchhändler. Koberger, der sich anfangs vermutlich als Goldschmied betätigt hat, erkannte sehr bald die in der Buchdruckerei ver-

borgenen neuen und fast grenzenlosen Möglichkeiten. Wir nehmen an, dass er von einem der Leute Gutenbergs, die schon früher nach Nürnberg geflüchtet waren, von Heinrich Kefer oder vielleicht eher von Konrad Zeninger gelernt hat.

Aufgrund der zahlreichen von Koberger verlegten Werke stimmen wir den Angaben Neudörfers hinsichtlich der Druckerei Kobergers bei. Kobergers Betrieb war ein kapitalistisches Unternehmen, in seiner Druckerei ging eine präkapitalistische Grossbetriebsproduktion vor sich. Wir berufen uns vielfach auf die ausgedehnte Korrespondenz Kobergers.

Die Darstellung seiner Verlegertätigkeit beginnen wir mit der Analyse seiner ersten zehn, zwischen 1470 und 1473 ohne Kolophon erschienenen Verlagswerke. Koberger verlegte in erster Linie aus dem Bereich der Theologie, Philosophie, Rechtswissenschaft sowie von den Werken der Kirchenväter. Seine Verlagswerke sind zum Grossteil lateinisch. Die Anzahl seiner Verlagswerke in deutscher Sprache ist im Verhältnis zu sämtlichen gering, jedoch verleihen diesen die Holzschnitt-Illustrationen eine sehr grosse Bedeutung.

Koberger suchte in jeder erdenklichen Weise den Weg des Buches zum Leser, und fand diesen auch. Im Kapitel 2.5 befassen wir uns der Reihe nach mit diesen Möglichkeiten. Vor allem sprechen wir über den Wanderhandel, wobei wir zwei erhalten gebliebene Buchreklamen Kobergers analysieren. Sodann gehen wir auf die Märkte: Strassburg [Strasbourg], Leipzig, Frankfurt und auf die Form des Sortimentbuchhandels über. Koberger unterhielt in einzelnen Städten (Paris, Lyon, Passau, Leipzig, Venedig [Venezia], Wien, Ofen [Buda], Krakau [Kraków] usw.) ständige Vertretungen.

3. Über die Einbandforschung im allgemeinen. Die Koberger-Einbände

Im dritten Teil beschäftigen wir uns mit der Bedeutung der Einbandforschung, ihres Standes in Ungarn, sodann überblicken wir kurz die stilgeschichtlichen Epochen der Einbanddekoration bis zur Zeit der Renaissance. Das Kapitel 3.4 widmeten wir den technisch-historischen Fragen und dem Motivenschatz der gotischen Einbände.

Ein besonderes Kapitel behandelt den Begriff der Verlegereinbände und deren Rolle im 15. Jahrhundert. Wir betrachten der Reihe nach die Ansichten, die sich in der Fachliteratur über die Koberger-Einbände ausgestaltet haben: die Studien von Brassington, Schwenke, Goldschmidt, Endres, Loubier, Schmidt, Helwig und Kyriss, setzen uns mit den Ansichten Goldschmidts und Kyriss' auseinander und führen Argumente in bezug auf die Berechtigung der Bezeichnung "Koberger-Einbände" an.

Schliesslich besprechen wir die einzelnen Schritte der Prüfungsmethoden: die Anfertigung der Abreibungen, den Vergleich der Stempel, die Zusammenstellung von Tabellen und die Einreihung der Einbände in Gruppen.

4. Beschreibung der Einbandgruppen, Analyse der Einbände

Am Anfang jeder der zwölf Einbandgruppen geben wir an, wie viele Einbände wir in die betreffende Gruppe eingereiht haben bzw. wieviel Untergruppen es gibt und welche Zeitspanne das Erscheinungsjahr der Wiegendrucke, die die Einbände enthalten, umfasst. Wir wissen, dass diese mit der Zeitgrenze der Einbände nicht übereinstimmt, da es sich jedoch um eine Nürnberger Druckerei und um Nürnberger Einbände handelt, dürfen wir annehmen, dass zwischen dem Zeitpunkt des Erscheinens und jenem des Einbandes ein grosser Unterschied nicht — oder nur in Ausnahmefällen — besteht.

Einer verkürzten Aufnahme der Werke folgt die Beschreibung der Einbanddeckel. Hernach legen wir die Übereinstimmungen der Stempel zwischen den ähnlichen Deckeln dar und vergleichen sie mit den entsprechenden von den Tafeln Kyriss' (Ernst Kyriss: Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet. 1-4. Bd. Stuttgart 1951-1958), oder mit jenen von Adolf Schmidt (Verlegereinbände Anton Kobergers zu Nürnberg in der Landesbibliothek zu Darmstadt. = Archiv f. Schreib- u. Buchwesen 2 (1928) S. 113-129). In anderen Fällen ist es zweckmässiger, einen Einbanddeckel — in der Regel den ersten der Gruppe — mit einem in der Literatur bereits bestimmten Einband zu vergleichen, und diesen den übrigen Mitgliedern der Gruppe gegenüberzustellen.

5. Ergebnisse und Folgerungen. Weitere Aufgaben

I

Zwischen den zwölf Gruppen kann man ebensowenig eine scharfe Grenze ziehen wie zwischen den Gruppen Kyriss'.

Zuerst weisen wir auf die III. Gruppe hin. Sechs Einbanddeckel dieser Gruppe vermochten wir mit den auf zwei Tafeln von Kyriss befindlichen Stempeln zu identifizieren. Die eine Werkstatt war 1462-1485 (Tf 229), die andere (Tf 239) 1481-1498 in Betrieb. Im Verlauf der Prüfung unserer Einbanddeckel gelangten wir zu der Schlussfolgerung, dass die spätere Werkstatt einen Grossteil der Werkzeuge von der früheren übernommen oder erworben hat.

Wir erörterten eingehend den Übergang von der V. zur VI. Gruppe. Sieben Einbände der V. Gruppe wurden bei Franz Staindorffer hergestellt. Diese verglichen wir mit Kyriss' Tafelband 1. Tf 133, die Bände der VI. Gruppe mit Tafelband 2. Tf 231. Zwischen diesen beiden Tafeln Kyriss' konnten bedeutende Stempelübereinstimmungen festgestellt werden, genauso wie auch zwischen den Einbänden der V. und VI. Gruppe. Kyriss zufolge hat Staindorffer bis 1486 für Koberger gearbeitet. Auch die Einbände unserer Gruppe V. liefern dementsprechende Angaben: die beiden Zeitgrenzen der geprüften Einbände sind 1475-1485. Die Stempel der VI. Gruppe weisen auf eine wesentlich länger, etwa bis 1492 oder eher bis 1497 betriebene Werkstatt bzw. auf die Existenz eines für Koberger arbeitenden Buchbinders hin. Wir

nehmen an, dass die Stempel, die Staindorffer benutzt hat, das Eigentum Kobergers waren, und als Staindorffer aus dem Betrieb Kobergers ausschied, die Stempel dort blieben und bei Koberger weiter verwendet wurden.

Den Übergang von der IX. zur X. Gruppe stellt der unter Nr. 62 besprochene Einband dar. Von den acht Stempeln auf Tafel 62 der X. Gruppe kommen drei auch in der früheren, IX. Gruppe vor. Es ist bemerkenswert, dass gerade dieser Einbanddeckel das berühmte städtische Rechtsnormenbuch Reformation der Stadt Nürnberg deckt. In der IX. Gruppe besprachen wir unter Nr. 56 den Einband eines anderen Exemplars der Reformation der Stadt Nürnberg. Es ist demnach sowohl in der einen wie auch in der anderen der beiden Gruppen, die eine Verbindung miteinander aufweisen, der gleiche Druck Kobergers anzutreffen. Das heisst, dass wir es mit den Einbanddeckeln von zwei Exemplaren des gleichen Werkes zu tun haben, die miteinander eine Verwandtschaft aufweisen. Leider befinden sich auf dem Einbanddeckel Nr. 56 bloss drei Stempel, Vorder- und Hinterdeckel sind völlig gleich, der Rücken hingegen, wo sich weitere Stempel befunden haben dürften, ist neugebunden. Daher ist der Nachweis um vieles schwieriger. Die Platte mit Inschrift "Reformation" scheint aber auf beiden Einbänden identisch zu sein. Es ist sehr wahrscheinlich, dass die beiden Einbände im Auftrag Kobergers angefertigt wurden.

II

Gestützt auf unsere Untersuchungen wollen wir zwecks Beweis dessen, dass die Bezeichnung Koberger-Einbände berechtigt ist, folgende Fälle anführen:

1. mehrere Exemplare des gleichen Werkes in gleichem oder fast identischem Einband,
2. aus zwei bis drei verschiedenen Buchbinderwerkstätten stammende Einbände von Werken, die aus mehreren Bänden bestehen,
3. Vorkommen von Koberger-Makulaturen in Bänden, die mit Koberger verknüpft sind,
4. fast gleiche Einbände von verschiedenen Werken, die aus verschiedenen Städten, aber aus annähernd gleicher Zeit stammen.

Im bisherigen sahen wir mehrere Beispiele dafür, dass sich zwei oder mehrere Exemplare des gleichen Werkes in annähernd dem selben Einband befinden: zwei Exemplare des Werkes von Alexander de Hales Summa universae theologiae in Einbänden 24-25 und 26-27; zwei dritte Bände der von Koberger 1485 verlegten Bibel in Einbanddeckeln 28 und 29; zwei Exemplare der Briefe des Papstes Pius II. in Einbänden 60 und 61; ferner das Werk Reformation der Stadt Nürnberg in den Einbänden 56 und 62, die eine Verwandtschaft aufweisen.

In der Literatur können wir auch über den gleichen Einband mehrerer Exemplare von Schedels Weltchronik lesen. [178] Auch von der Summa Alexander de Hales' kennen wir aus der Literatur ein drittes, genauso eingebundenes Exemplar wie bei uns die Einbanddeckel 24-27. Zwei Bände dieses Werkes (II. und IV.) fanden nämlich Schwenke [179] und Schmidt [180] in der Bibliothek des

Seminars zu Pelplin gleichfalls in Staindorffer-Einbänden, der Name des Buchbinders ist am Einband vermerkt. Übrigens ist er der einzige unter den dem Namen nach bekannten Nürnberger Buchbindern, der wahrscheinlich als Buchbinder-geselle im Dienste Kobergers stand. Aus dem Vorderdeckel eines Bandes des Pelpliner Exemplars kam auch eine Koberger-Makulatur (H 9550) zum Vorschein, was das obige ebenfalls bekräftigt.

Ein weiterer Beweis des Daseins der Kobergerschen Verlegereinbände ist — unseres Erachtens — die bei zwei oder drei Buchbindern hergestellte Einbände von Werken in mehreren Bänden. Weshalb hätte der Käufer das aus mehreren Bänden bestehende Werk bei mehreren Buchbindern binden lassen? Die Wahrscheinlichkeit spricht dafür, dass der Käufer diese bei einem Buchbinder binden lässt. Bei Koberger arbeiteten hingegen gleichzeitig mehrere Buchbinder, die parallel beschäftigt werden konnten.

Von dem vierbändigen Werk *Sententiarum libri* von Petrus Lombardus wurden zwei Bände (I. und IV. Teil) bei einem Buchbinder (Einbände 5 und 6), die beiden anderen (II. und III. Teil) bei einem anderen Buchbinder gebunden (Einbände 70 und 71). Die vier Bände des Werkes *Summa theologica* von Antoninus Florentinus wurden ebenfalls von zwei verschiedenen Buchbindern gebunden. Wir wollen hier an die Einbände 31-32 beziehungsweise 49-50 erinnern. Ein ähnliches Beispiel sind die beiden Bände der Bibel Kobergers aus dem Jahre 1497: der III. Teil ist in dem unter Nr. 14 besprochenen Einband, der II. Teil in dem unter Nr. 64 besprochenen Einband zu sehen.

Die drei Bände des Werkes *Chronicon* von Antoninus Florentinus wurden bei drei Buchbindern angefertigt. Die Einbände haben wir unter Nr. 17, 41 und 54, das heisst in den Gruppen III, VII und IX/a erörtert. Dies bedeutet drei völlig verschiedene Buchbindermeister. Ähnlich verhält es sich mit der Bibel aus dem Jahre 1485. Die vier Bände schreiben wir drei verschiedenen Buchbindern zu: der I. und IV. Teil wurden bei dem selben (s. Tafel 52 und 55), der II. Teil (18) bei einem anderen und der III. Teil (29) bei einem dritten Buchbinder hergestellt.

Es mag sich die Frage ergeben, ob diese Einbände wohl ursprünglich zusammengehörten, oder nur im Laufe der Zeit an eine Stelle eingereiht wurden, und vielleicht bloss das die Ursache der Unterschiedlichkeit der Einbände sein könnte. Die Possessor-Eintragungen beweisen es zufriedenstellend, dass diese Bände auch früher so zusammengehörten. [181]

Gelegentlich der Besprechung von Schmidts Studie erwähnten wir im Kapitel 3, 5, dass er unter anderen auch sechs solche Einbände untersucht hat, in denen er Koberger-Makulaturen fand. Von den Stempeln der Untergruppe IX/a stimmen acht mit dem von Schmidt unter Nummer IV beschriebenen Einbanddeckel der zusammengebundenen Werke Bonifacius, VIII. Papa, *Liber VI decretalium*, bzw. Clemens, V. Papa, *Constitutiones* überein, aus dem die Makulatur des 1485 erschienenen *Breviariums* von Koberger (H 3879) hervorkam.

In der XII. Gruppe stimmen sechs Stempel des Einbandes 74 mit dem seitens Schmidt unter Nr. III beschriebenen Einband überein, aus dem ebenfalls eine Koberger-Makulatur zum Vorschein kam (H 3879). Aufgrund der Überein-

stimmung der Stempel besteht kein Zweifel darüber, dass die beiden Einbände von dem gleichen Buchbinder stammen. Das Vorkommen von Makulaturen ist gerade unser dritter Beweis für die Verlegereinbände.

Von den unsererseits geprüften Einbänden kamen aus dem 5. die HC 10399, aus dem 6. die GW 1105 und aus dem Deckel 47 die Koberger-Makulatur GW 2189 zum Vorschein. Ausführlicher berichten wir über diese in einem besonderen Artikel. [182] Die Makulaturblätter liefern ein fast sicheres Datum der Herstellung des Einbanddeckels.

Als viertes Argument für die Daseinsberechtigung des Begriffs der Koberger-Einbände erwähnen wir die Untergruppe X/b. In dieser Gruppe haben wir fünf Einbanddeckel analysiert. Die fünf Einbanddeckel decken fünferlei Werke, und von diesen ist nur eines ein Koberger-Druck (64). Die Drucke 65 und 68 wurden in Hagenau bei Heinrich Gran, der Druck 66 in Augsburg bei Johann Schönsperger, der Druck 67 in Venedig bei Baptista de Tortis hergestellt. Bei Betrachtung der fünf Deckel (64-68) können wir uns davon überzeugen, dass wir fast völlig gleiche Einbände vor uns haben. Die Erscheinungsjahre der fünf Wiegendrucke sind 1497, 1494, 1497, 1496, 1498. Sie stammen von fast gleicher Zeit, und auch ihr Einband dürfte annähernd zur gleichen Zeit, gegen Ende der 1490er Jahre, gefertigt worden sein. Wir glauben an keinen Zufall, dass nämlich diese fünf Werke fünf verschiedene Käufer aus vier verschiedenen Städten zu dem gleichen Nürnberger Buchbinder brachten, wir glauben vielmehr an die Wahrscheinlichkeit der eigenen Buchbinderwerkstatt Kobergers, der Beziehungen zu Hagenau, Augsburg und Venedig hatte. Das heisst, dass diese Werke Koberger erworben hat, bzw. nach Nürnberg bringen, sie binden liess, und so in den Verkehr gebracht hat. Gewiss hat er diese nicht in je einem Exemplar bringen und binden lassen. Als weiterer Beweis sei das Werk Holkots *Super sapientiam* genannt, das von Heinrich Gran verlegt wurde, und von dem ein anderes Exemplar im Koberger-Einband Nr. 16 zu sehen ist.

III

Damit gelangen wir schon zur Frage der Koberger-Einbände von nicht Kobergerschen Drucken. Schmidt schreibt: "Ich bin überzeugt, dass bei Durchforschung der Bibliotheken nach Koberger-Einbänden sich noch manches Werk anderer Drucker in einem solchen Einband finden wird." [183] Er hatte vollauf recht. Dafür zeugen eine Anzahl späterer Artikel. [184]

Wir besprechen den Koberger-Einband von dreizehn nicht Kobergerschen Drucken: 11, 16, 20, 21, 22, 30, 51, 58, 65, 66, 67, 68 und 75. Diese stammen aus folgenden Städten: Augsburg, Bamberg, Basel, Hagenau, Strassburg, Venedig, Würzburg.

In Basel, Hagenau und Strassburg wurde für Koberger gedruckt. Mit Augsburg und Venedig unterhielt er Handelsbeziehungen, Bamberg und Würzburg sind in der Nähe Nürnbergs gelegen.

Diese Koberger-Einbände sind beredte Beweise der Handelsbeziehungen des grossen Buchdruckers und Verlegers. Auf den erhalten gebliebenen Kober-

gerschen Buchreklamen warb Koberger auch für die Erzeugnisse anderer Druckereien. Dies war uns demnach bekannt, doch nun lieferten uns die Einbände neuere Stützpunkte für diese Tatsache.

Auch das kann kein Zufall sein, dass mehrere von den aufgezählten nicht Kobergerschen Drucken später auch Koberger selbst verlegt hat. Es ist anzunehmen, dass Koberger durch das sich bewährte Geschäft dazu bewogen wurde, beispielsweise das Würzburger Psalterium, dessen bei Reyser gedrucktes Exemplar wir im Einband 11 gesehen haben, im Jahre 1494 auch in seiner eigenen Druckerei drucken zu lassen; oder die im Rusch-Verlag zu Strassburg erschienenen Briefe des Papstes Pius II. im Einband 30. Koberger verlegte wiederholt das berühmte philosophische Werk von Boethius. Im Einband 58 ist trotzdem die Ausgabe des Strassburger Prüss vom Jahre 1491 gebunden. Wahrscheinlich ermutigte dies Koberger, das Werk *De consolatione philosophiae* auch zum fünften Mal selbst zu verlegen, bestand doch immer noch eine Nachfrage dafür.

In der Literatur können wir auch von Lyoner und Pariser Drucken in Koberger-Einbänden lesen. [185] Diese sind um so interessanter, weil in mehreren Einbänden Nürnberger Possessoreneintragungen anzutreffen sind. Dieser Eigentümer ist kein anderer wie ein Schwiegersohn Kobergers namens Wolf Haller. Es ist naheliegend, dass Haller die aus Lyon und Paris mitgebrachten Bücher in der Buchbinderei seines Schwiegervaters binden liess. Wolf Haller war selbst in Lyon, wie dies aus seinen Briefen hervorgeht, die er an seine Frau und seinen Vater geschrieben hat. Es kann angenommen werden, dass er schon vor seiner Eheschliessung mit Ursula Koberger für Koberger arbeitete.

Die Hallers spielten in den regen Handelsbeziehungen zwischen Buda und Nürnberg eine bedeutende Rolle. [186] Wolf Haller war der Vertreter seines Schwiegervaters in Buda. Es wäre auch seine Aufgabe gewesen, im Interesse des Geschäftes innerhalb des Landes verschiedentlich zu reisen. Dies bestätigt die Tatsache, dass Koberger seinem Schwiegersohn angeboten hat, für ihn 500 rheinische Gulden Lösegeld zu zahlen, falls er — in Kenntnis der Gefahren, welche die Kaufleute überall bedrohten — in Ungarn gefangengenommen würde. Bei den ausländischen Vertretungen Kobergers handelte es sich nämlich nicht einfach darum, dass er an einem bestimmten Ort ein Geschäft unterhalten wollte, sondern dass eine grosse Stadt oder ein Handelszentrum (wie beispielsweise Buda) der Ausgangspunkt des Buchhandels eines ganzen Landesteils sei.

Leider ist in Buda keine Spur vom hiesigen Aufenthalt Wolf Hallers zu finden. Vielleicht deshalb, weil er sich nicht unter seinem eigenen Namen betätigte, sondern unter dem eines seiner Vettern oder Onkel. [187] Wir weisen hier darauf hin, was wir vom Buchhandel schrieben, nämlich dass ortsansässige, über das Bürgerrecht verfügende Geschäftsleute mässiger besteuert wurden. Es ist gewiss kein Zufall, dass Koberger gerade einen Haller nach Buda gesandt hat. Hier waren die Verwandten Hallers zu Hand. Es ist aber auch möglich, dass Wolf Haller einfach darum keine Spuren in Buda hinterliess, weil er sich hier nur kurze Zeit aufgehalten hat. Er vermochte nämlich den Erwartungen seines Schwiegervaters nicht zu genügen: [188] er vergeudete das ihm anvertraute Geld, verliess seine Familie und schliesslich kam es zu einem Prozess. Aus den

Prozessakten verschafften wir uns auch Kenntnis von dem zwischen Wolf Haller und Anton Koberger abgeschlossenen Geschäftsvertrag. [189]

Koberger betrachtete Buda, und im allgemeinen Ungarn, für einen günstigen Markt des Buchhandels. Darum schaute er sich auch, als sich seine Berechnungen in Verbindung mit seinem Schwiegersohn für unrichtig erwiesen, nach einer anderen Möglichkeit um. Wahrscheinlich nahm er die Verbindung mit Theobald Feger aus diesem Grunde auf.

IV

Es bleibt nun noch die Frage übrig, wie und wann diese Bücher in die drei untersuchten Bibliotheken gelangt sind. Die Einbände stammen aus Nürnberg, und das ist ein Beweis dessen, dass sie um vieles später, Jahrhunderte nach ihrem Erscheinen nach Ungarn gerieten, da im 15-16. Jahrhundert Bücher meistens ungebunden transportiert wurden. Die Bibliothek der Akademie wurde 1826, die Nationalbibliothek Széchényi 1802 gegründet. Älter ist die Universitätsbibliothek, die aus der Kollegiumsbibliothek zu Nagyszombat (Tyrnau, Trnava) hervorging und tatsächlich im Jahre 1774 zur Universitätsbibliothek wurde, in ihrem Bestand finden wir jedoch auch Bücher aus der Zeit der ersten Ansiedelung der Jesuiten in Nagyszombat, schon aus den 1560er Jahren. Hinsichtlich des Bücherkaufs ist übrigens auch das von der Wiegendruckperiode weit entfernt.

Der Wiegendruckbestand der Nationalbibliothek Széchényi und der Bibliothek der Akademie stammt aus Käufen im 19. und 20. Jahrhundert, namentlich aus Auktionen in Wien, München und Rom. [190] Somit gelangten die deutschen Einbände, darunter die Kobergerschen, Ende des vorigen und zu Beginn unseres Jahrhunderts anhand ausländischer Käufe nach Ungarn.

Auch im Bücherbestand der Universitätsbibliothek befand sich in der Frühzeit der Bibliothek kaum ein Wiegendruck. "Die Jesuitenbibliothek zu Nagyszombat galt als charakteristische Studienbibliothek", die "Beschaffung von Raritäten ... betrachteten sie nicht für ihr Ziel, dafür opferten sie kein Geld." [191]

Abgesehen von wenigen Ausnahmen — wie der Wiegendruck OSZK 558 b [192] — wurden demnach diese Bücher und Einbände vor relativ nicht langer Zeit zu ungarischen Schätzen.

V

Eine weitere Aufgabe wäre die zeitgenössischen, aber nicht aus Nürnberg stammenden Einbände von Koberger-Drucken zu prüfen und von diesen die vermutlich ungarischen Einbände auszusieben. Diese wären die greifbaren Beweise der Budaer Buchhandelsbeziehungen Kobergers, so zum Beispiel die zeitgenössischen Einbände der durch Theobald Feger in Verkehr gebrachten Exemplare der Schedelschen Weltchronik. Diese Exemplare konnten ausschliesslich in Ungarn gebunden worden sein!

Im Buch von Éva Sz. Koroknay über die ungarischen Renaissance-Einbände werden dreiundzwanzig Koberger-Drucke erwähnt. Besonders beachtenswert sind

die Koberger-Drucke in den Einbänden des Klosters der Kartäuser zu Lövöld (heute Városlőd, bei Veszprém).[193] Von diesen Einbänden konnte festgestellt werden, dass sie zweifellos in einer Werkstatt Ungarns angefertigt wurden.

Mit Koberger erschien im 15. Jahrhundert ein so weitblickender und mutiger Unternehmer, der das Angesicht des Nürnberger Buchdrucks für Jahrzehnte bestimmt hat, und der zweifellos eine der grössten Gestalten des gesamteuropäischen Buchhandels war. Auch die Buchillustration kann seiner hervorragenden organisatorischen Initiative viel verdanken. Er war kein Komet — wie dies Hase meint —, doch immerhin, wenn wir bloss die wenig entwickelten Transportmöglichkeiten jener Zeit in Betracht ziehen, wurde die Tätigkeit Kobergers als Drucker, Verleger und Buchhändler mit Recht hochgeschätzt und muss auch heute hoch eingeschätzt werden.[194]

Kobergers Person darf auch hinsichtlich der ungarischen Buchgeschichte nicht übersehen werden: teils wegen seiner Rolle, die er im ungarischen Buchhandel Ende des 15. und zu Beginn des 16. Jahrhunderts eingenommen hat, hauptsächlich aber wegen der sich in Ungarn befindlichen zahlreichen Koberger-Einbände, die mit ihm verknüpft sind. Auf diesem Gebiet kann mit ihm kein anderer Erzeuger von Wiegendruckten die Wette aufnehmen.

übersetzt von
Henrik PRÖHLE

A BEKÖTÖTT MŰVEK JEGYZÉKE

Koberger nyomtatványokKobergersche Drucke

[ALEXANDER Carpentarius]: <i>Destructorium vitiorum.</i> Nürnberg, 1496.	15
ALEXANDER de Hales: <i>Summa universae theologiae.</i> Pars 1-4. Nürnberg, 1481-1482.	24-27, 45
[ALPHONSUS de Spina]: <i>Fortalitium fidei.</i> Nürnberg, 1494.	72
ANGELUS de Clavasio: <i>Summa angelica de casibus</i> <i>conscientiae.</i> Nürnberg, 1488.	13
— 1492	57
ANTONINUS Florentinus: <i>Chronicon.</i> Pars 1-3. Nürnberg, 1484.	17, 41, 54
ANTONINUS Florentinus: <i>Summa theologica.</i> Pars 1-4. <i>Cum Tabula Johannis Molitoris.</i> Nürnberg, 1486-1487.	23, 31-32, 49-50
BAPTISTA de Salis: <i>Summa casuum conscientiae.</i> - SIXTUS, IV. papa: <i>Bulla ...</i> 30. Dec. 1479. Nürnberg, 1488.	63
BECKENHAUB, Johannes: <i>Tabula in scripta Bonaven-</i> <i>turae super libros Sententiarum.</i> [Nürnberg, c. 1500.]	9
BIBLIA. [Germ.] Nürnberg, 1483.	42
— [Lat.] Nürnberg, 1485.	18, 28, 29, 52, 55, 74
— 1487	7, 33-35, 38
— 1497	10, 14, 64
BONIFACIUS, VIII. papa: <i>Liber sextus Decretalium.</i> <i>Cum glossa Johannis Andreae.</i> Nürnberg, 1486.	1, 19

CLEMENS, V. papa: Constitutiones. Cum glossa Johannis Andreae. Nürnberg, 1486.	19
CORPUS iuris civilis. Digesta Iustiniani. Dige- stum vetus. Nürnberg, 1482.	36, 43
DURANTI, Guillelmus: Speculum iudiciale. Ed. Franciscus Moneliensis. Nürnberg, 1486.	12
FICINUS, Marsilius: Epistolae. [Nürnberg], 1497.	40
GRATIANUS: Decretum. Nürnberg, 1483.	46, 69
HEROLT, Johannes: Sermones discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum, et de miraculis BMV. Nürnberg, 1492.	48
HIERONYMUS, (S.): Epistolae. Nürnberg, 1495.	2
INSTITORIS, Henricus: Tractatus varii cum sermo- nibus contra errores adversus eucharistiam exor- tos. Nürnberg, 1496.	4
JACOBUS de Voragine: Legenda aurea sanctorum. Nürnberg, 1492.	39
JOHANNES de Bromyard: Summa praedicatorum. Nürnberg, 1485.	47
PETRUS Lombardus: Sententiarum libri IV. Comm. S. Bonaventura. Nürnberg, 1491.	5-6, 8, 37, 70-71
— 1500	3
[PETRUS de Palude]: Sermones Thesauri novi de tempore et de sanctis. Nürnberg, 1487.	53
PIUS, II. papa: Epistolae familiares. Ed. Nico- laus de Vuile. Nürnberg, 1481.	44
— 1486	59, 60, 61
— 1496	73
REFORMATION der Stadt Nürnberg. Nürnberg, 1484.	56, 62

Nem Koberger nyomtatványokNicht Kobergersche Drucke

BOETHIUS, A.M.T.S.: De consolatione philosophiae. Strassburg, 1491, [Johann Prüss].	58
BREVIARIUM Ratisponense. Bamberg, 1495, Johann Pfeil.	21
GERSON, Johannes: Opera. Pars 1-3. [Strassburg], 1488, [Johann Grüninger ?].	20
GREGORIUS, IX. papa: Decretales. Venezia, 1496, Baptista de Tortis.	67
GUIDO de Cauliaco: Chirurgia. Cum aliis aliorum tractatibus. Venezia, 1498, Bonetus Locatellus.	51
HOLKOT, Robertus: Super sapientiam Salomonis. Hagenau, 1494, [Heinrich Gran].	16, 65
PELBARTUS de Themeswar: Sermones Pomerii de tempore. Hagenau, 1498, Heinrich Gran.	68
PIUS, II. papa: Epistolae familiares. Ed. Nicolaus de Vuile. [Strassburg, c. 1470/75, typogr. "R" (=Adolf Rusch)].	30
PSALTERIUM. [Lat.] Comm. Bruno, episcopus Herbipolensis. [Würzburg, 1485, Georg Reyser.]	11
[SCHEDEL, Hartmann]: Liber chronicarum. Augsburg, 1497, Johann Schönsperger.	66
THOMAS de Aquino: Summa contra gentiles. [Strassburg, c. 1472, Georg Reyser ?].	22
TUDESCHIS, Nicolaus de: Lectura in Decretales. Basel, 1487-1488, Johann Amerbach.	75

KONKORDANCIAJEGYZÉK

Országos Széchényi Könyvtár

OSzK	1 (pars 2) =	24
"	1 (pars 4) =	25
"	1b (pars 1) =	26
"	1b (pars 2) =	27
"	4 (pars 1) =	41
"	4 (pars 2) =	54
"	4 (pars 3) =	17
"	22b (I-II) =	42
"	136 (1) =	1
"	142 =	43
"	147 =	46
"	147b =	69
"	221 =	72
"	226 =	13
"	260b =	63
"	282 (III) =	28

OSzK	283b (III) =	7
"	283c (III) =	38
"	390b =	48
"	402 =	65
"	435 =	39
"	518 =	62
"	558b (I) =	5
"	558b (II) =	70
"	558b (III) =	71
"	558b (IV) =	6
"	558f =	8
"	562 =	9
"	581b =	44
"	857 =	40
"	1073b =	59
"	1221 (I) =	53
"	1224 =	66

Ötvös Loránd Tudományegyetem
Könyvtára

EK	215 a =	60
"	216 =	23
"	217 =	49
"	218 =	31
"	219 =	50
"	248 =	32
"	263 =	33
"	264 =	34
"	265 =	35
"	272 =	74
"	424 =	37
"	547 =	2
"	637/I =	64
"	637/II =	14
"	737 =	3

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára

MTAK	118/1 =	55
"	118/2 =	18
"	118/3 =	29
"	118/4 =	52
"	195 =	22
"	717 =	56
"	732 =	16
"	750 =	51
"	776 =	4
"	791 =	19
"	798/1 =	12
"	805 =	47
"	826 =	73
"	881 =	57
"	903 =	36
"Ráth	1052 =	68
"Ráth F	1518 =	30

PRÁGA

Strahov Inc.	DN	III	1-3	=	10
"	Inc.	DM	IV	8	= 61
"	Inc.	DO	III	20	= 20
"	Inc.	DN	IV	7	= 75
Prága Univ.	44	F	1	=	11
"	43	C	27	=	15
"	40	A	3	=	45
"	42	B	1	=	21
"	42	F	34	=	58
"	41	A	4	=	67

A KÖTÉSTÁBLÁK CSOPORTONKÉNTI MEGOSZLÁSA

I. csoport:	a,	1-4
	b,	5-6
	c,	7-9
	d,	10-13
II. csoport:		14-16
III. csoport:		17-22
IV. csoport:		23
V. csoport:		24-30
VI. csoport:	a,	31-35
	b,	36-39
	c,	40
VII. csoport:		41-46
VIII. csoport:		47
IX. csoport:	a,	48-56
	b,	57-61
X. csoport:	a,	62-63
	b,	64-68
XI. csoport:		69-73
XII. csoport:		74-75

AZ ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE

Anton Koberger levele Hans Amerbachhoz. Nürnberg, 1499. máj. 18.	10
Kirké és Odüsszeusz. (Valószínűleg Dürertől) Schedel, Hartmann: Liber chronicarum. Nürnberg, 1493. A.Koberger. XLI. fol. recto	20
Missale Strigoniense. [Kolofon.] Nürnberg, 1484, A. Koberger.	27
Koberger könyvreklámja (BMC II 417)	33
Nürnbergi sarokveretek	38
Csat és középveret	40
Könyvdíszítő szerszámok	42
Kötéstábla felépítési típusok	48
Makulatúralap (GW 2189 K ₂ recto)	87
Kötéstábla feliratok (OSZK 518, 581/b, 435.)	99
Kötéstábla feliratok (MTAK 805, 118/3, 903.)	102
Magyarország ábrázolása. (Nem hiteles) Schedel, Hartmann: Liber chronicarum. Nürnberg, 1493, A. Koberger. CCLXVIII. fol. verso	112

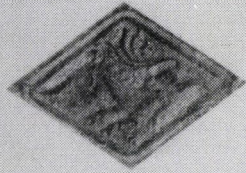

TÁBLÁK

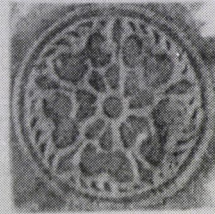
1

1

3

4

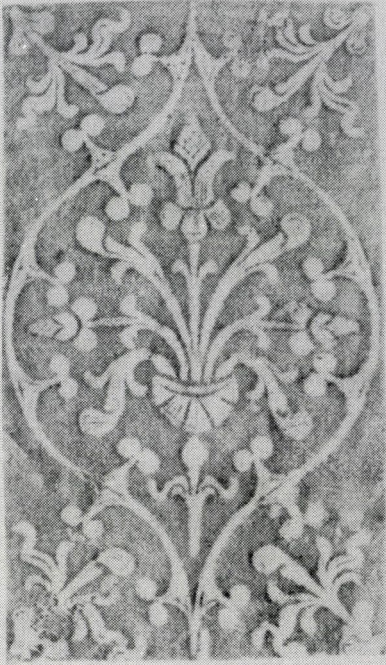
2

5

OSZK 136 (1)

2

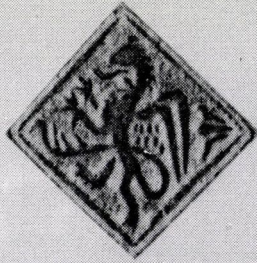
1

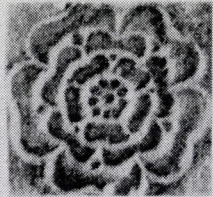
2

3

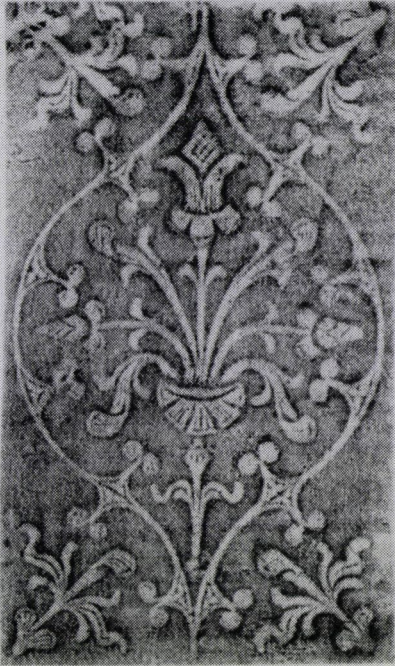
4

5

EK 547

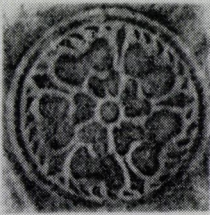
3

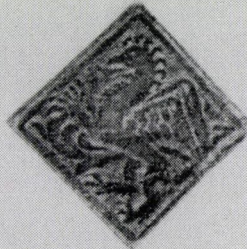
1

2

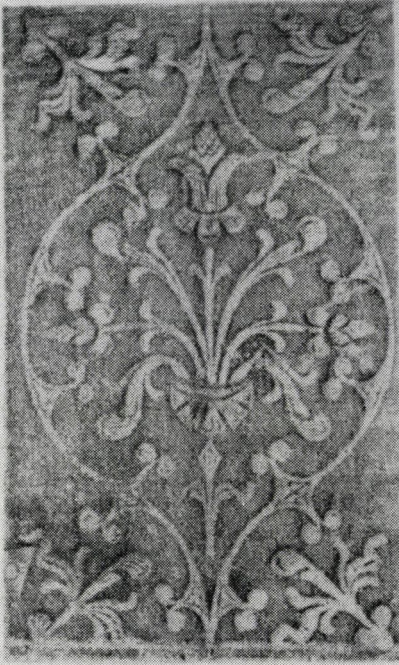
3

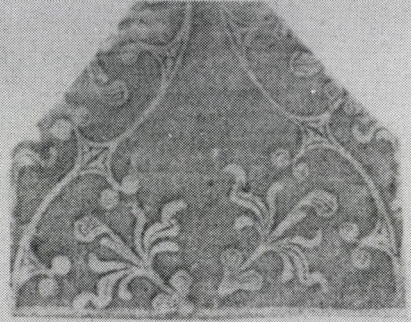
4

EK 737

4

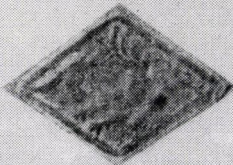
1

2

3

4

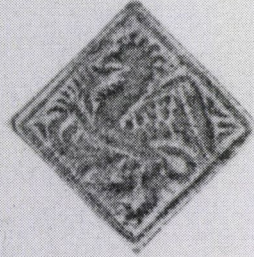
5

MTAK 776

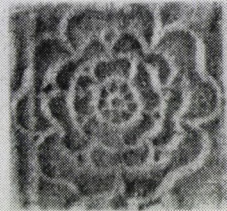
5

1

2

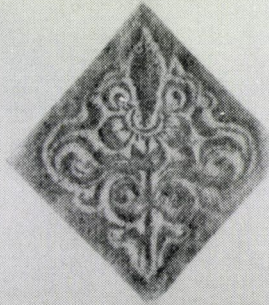
3

4

5

6

OSZK 558 b (I)

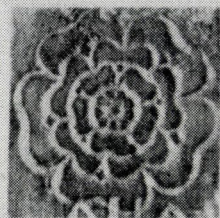
6

1

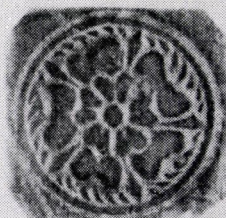
2

3

4

5

6

OSZK 558 b (IV)

7

1

2

3

4

5

6

OSZK 283 b (III)

1

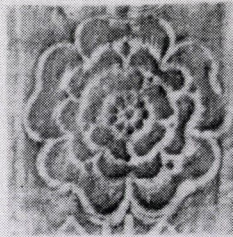
3

4

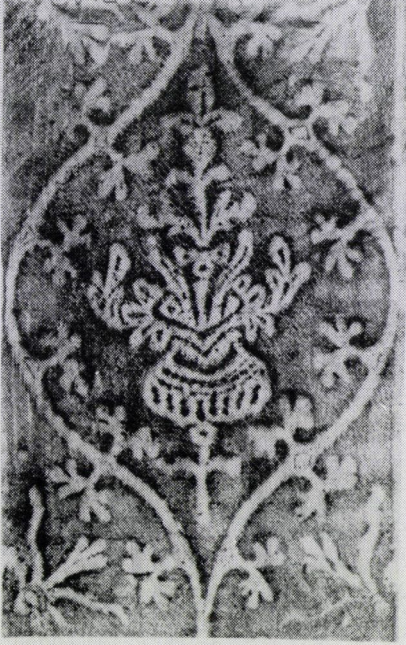
2

5

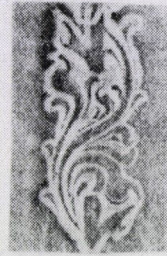
6

1

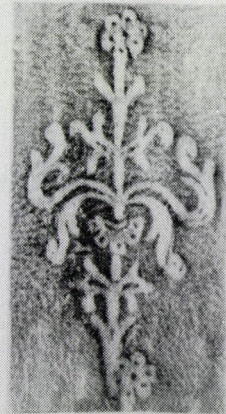
2

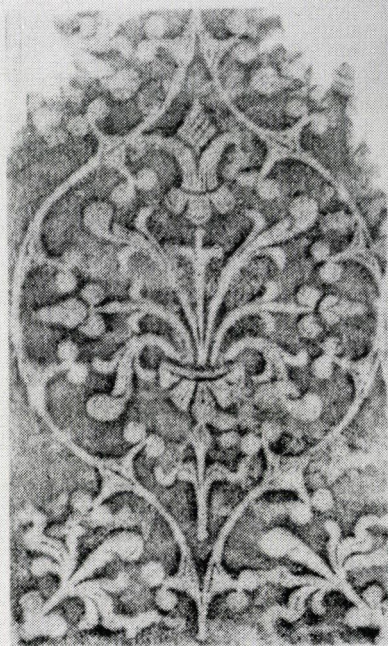
3

5

4

1

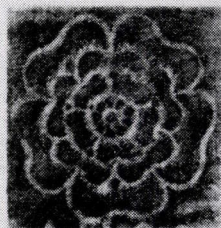
2

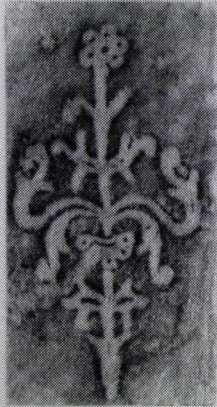
3

4

5

6

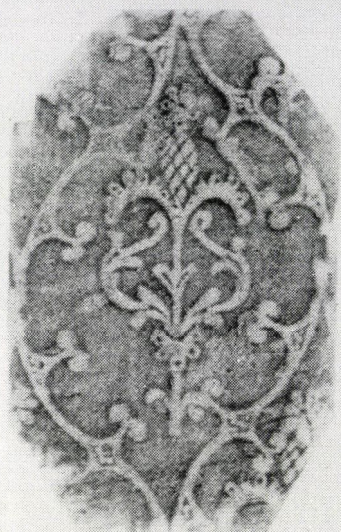
8

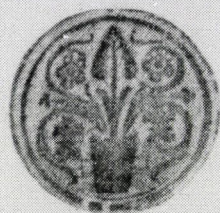
7

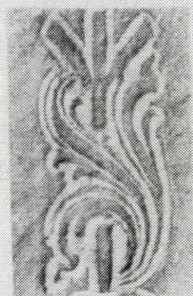
9

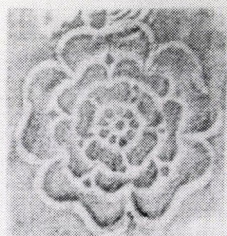
1

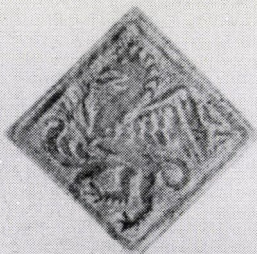
2

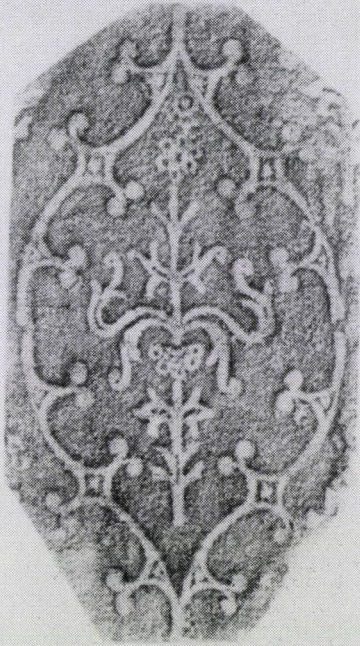
3

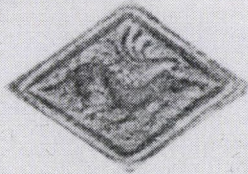
4

5

1

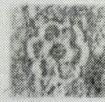
2

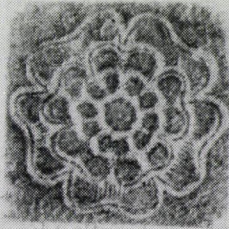
3

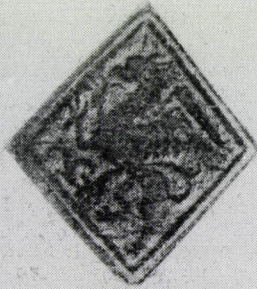
4

7

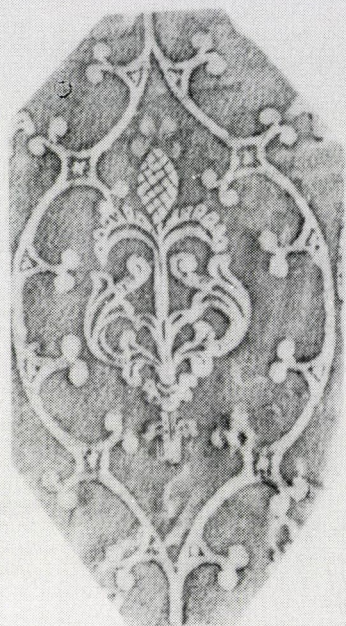
5

6

8

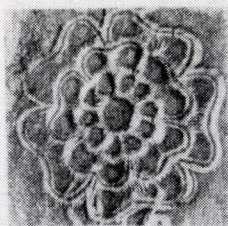
1

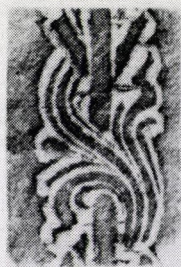
2

3

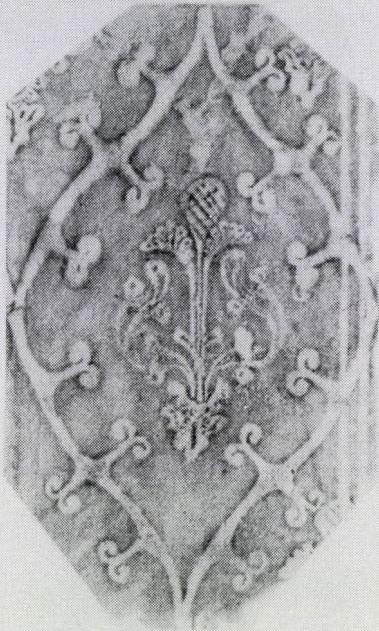
4

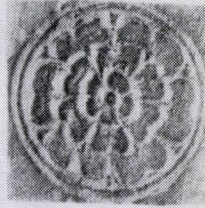
5

6

1

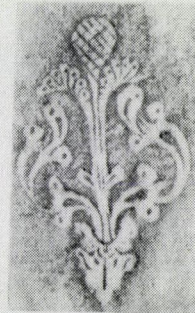
2

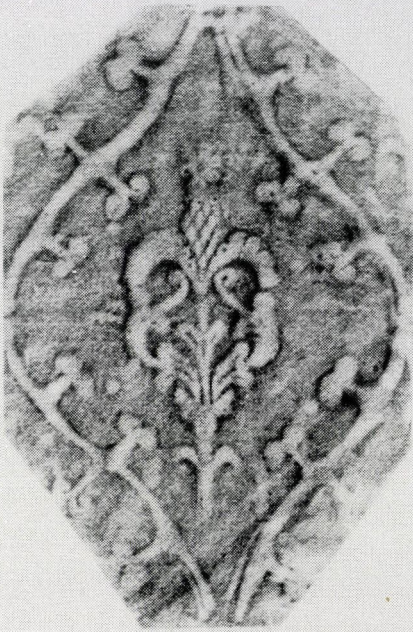
3

5

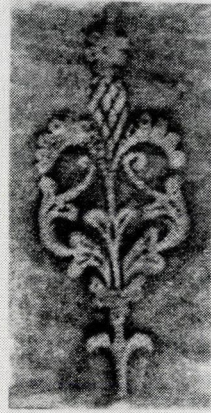
4

1

2

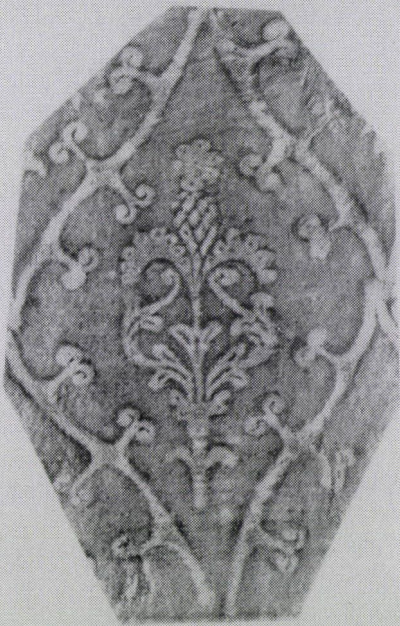
3

4

5

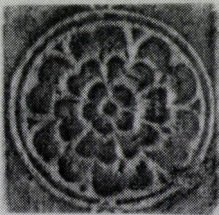
1

2

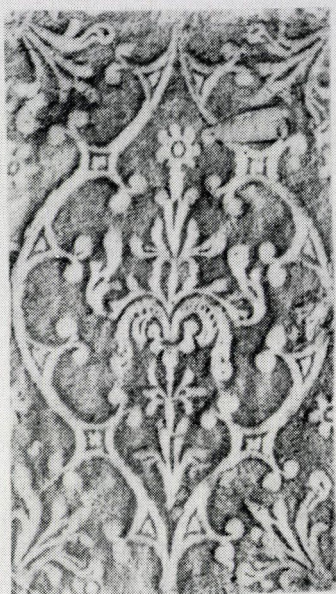
3

4

5

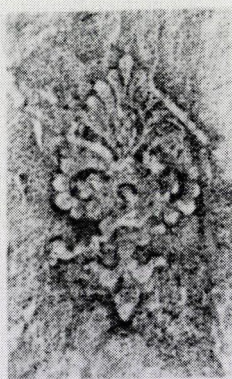
1

2

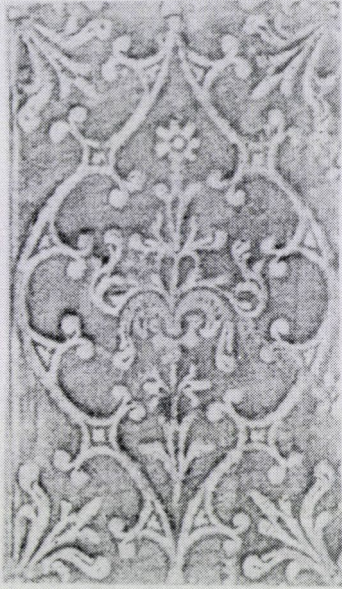

4

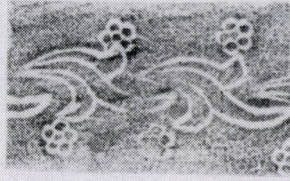

3

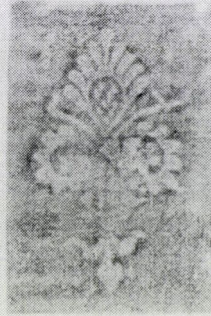
OSZK 4 (pars 3)

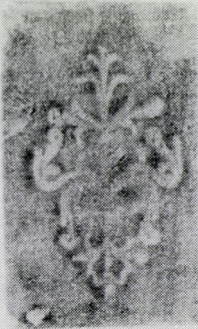
1

2

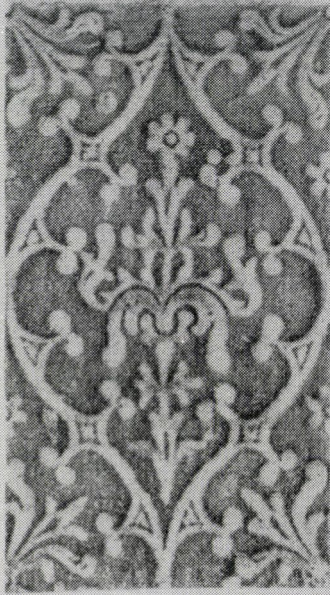
3

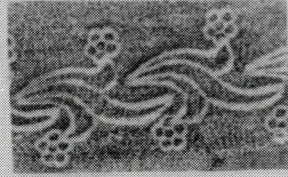
4

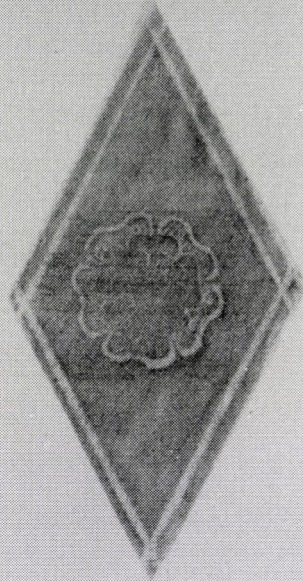
5

1

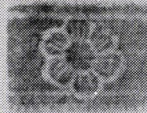
2

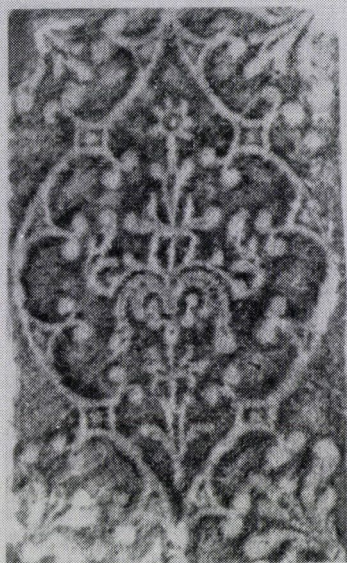
3

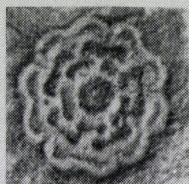
5

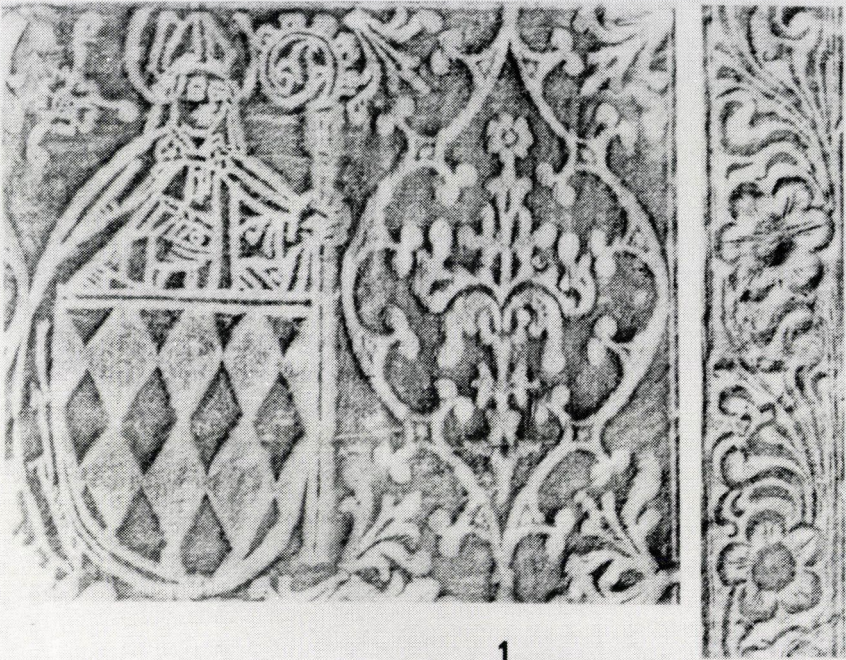
4

1

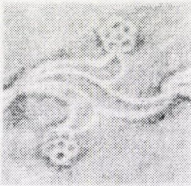
2

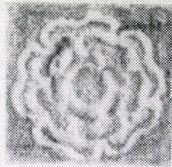
1

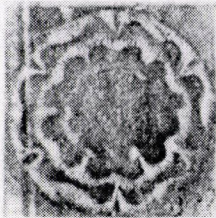
7

2

3

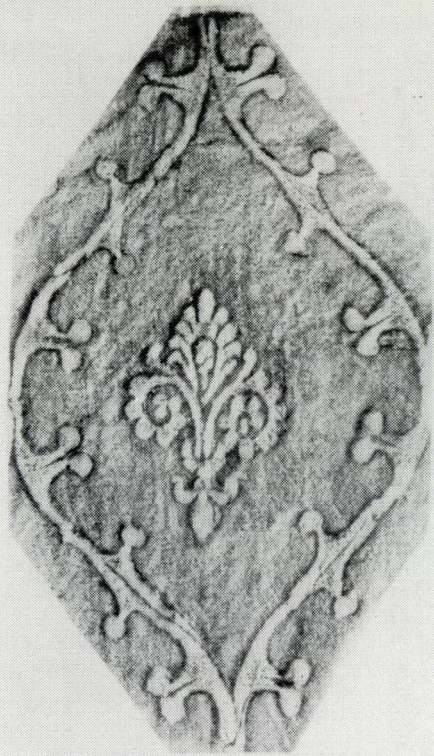
4

5

6

1

2

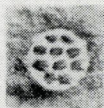
3

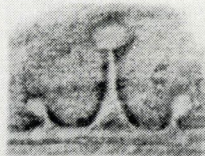
4

5

6

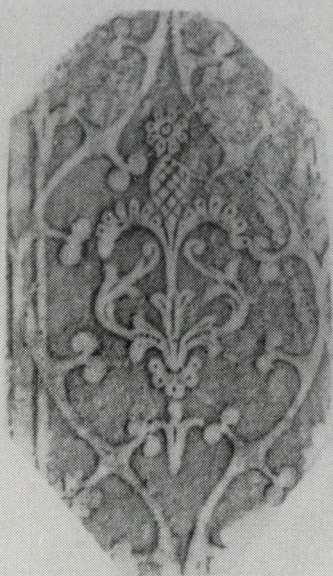
7

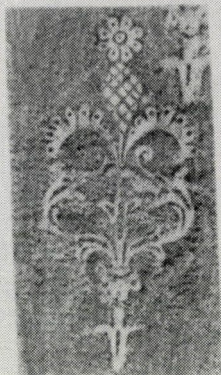
2

3

1

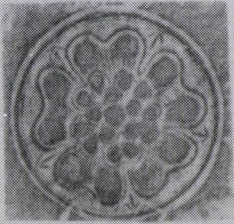
4

5

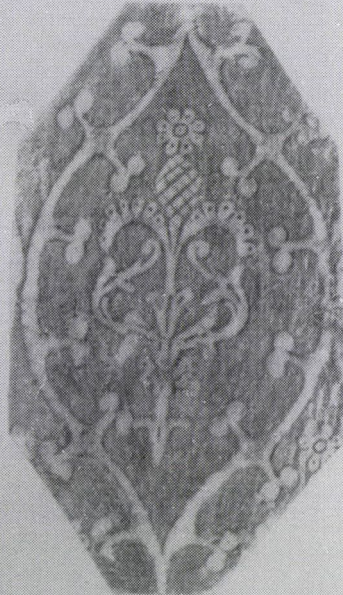
6

2

3

1

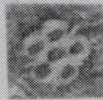
4

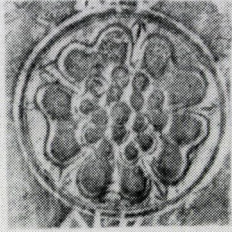
5

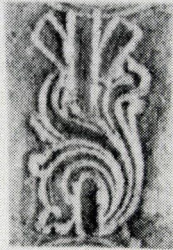
6

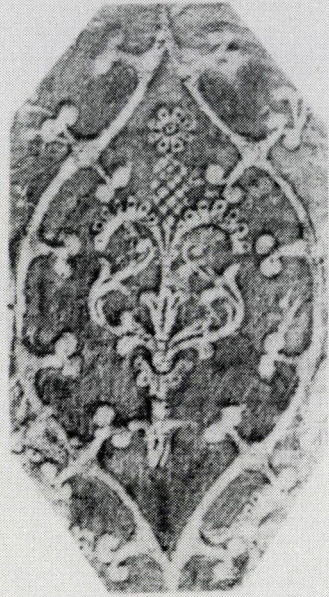
7

2

3

1

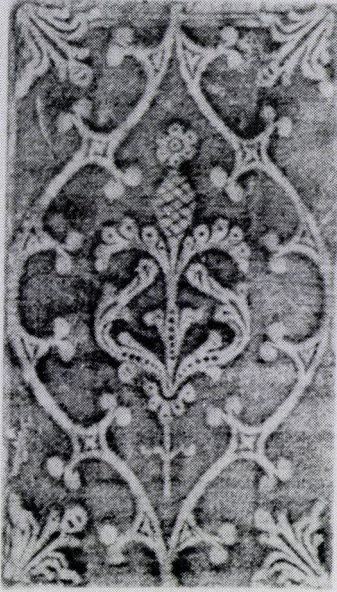
4

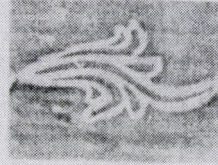
5

6

1

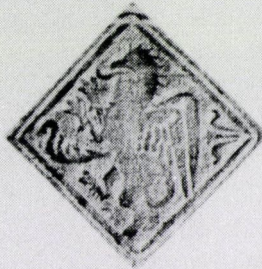
2

3

4

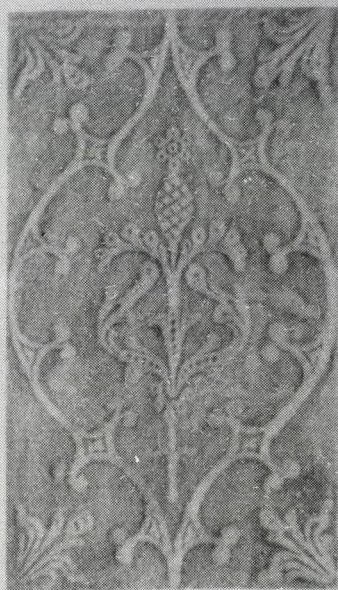
5

6

7

1

2

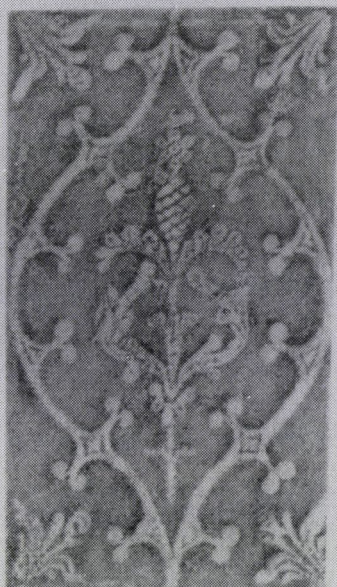
3

4

5

1

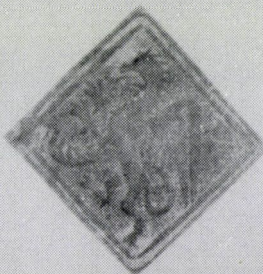
2

3

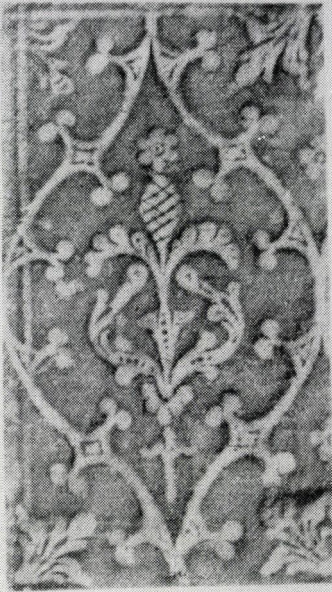

4

5

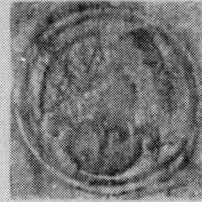
OSZK 283 c (III)

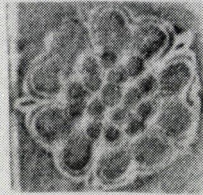
1

2

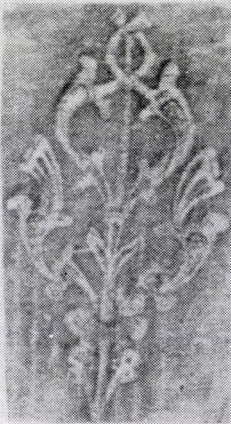
3

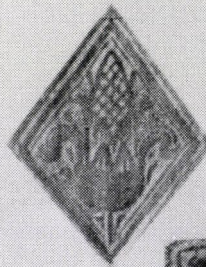
4

5

6

7

9

8

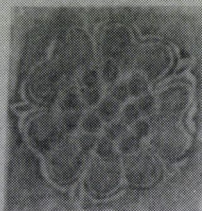
1

2

3

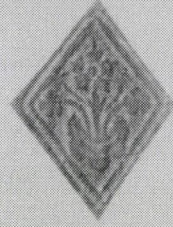
4

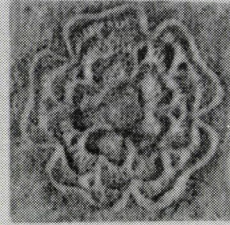
5

1

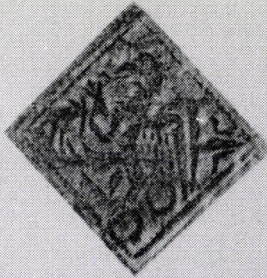
2

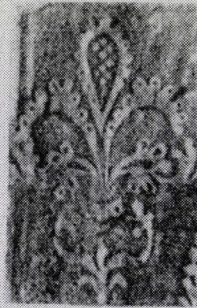
3

4

5

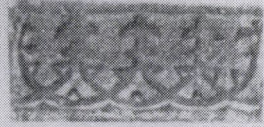

6

OSZK 4 (pars 1)

1

2

3

4

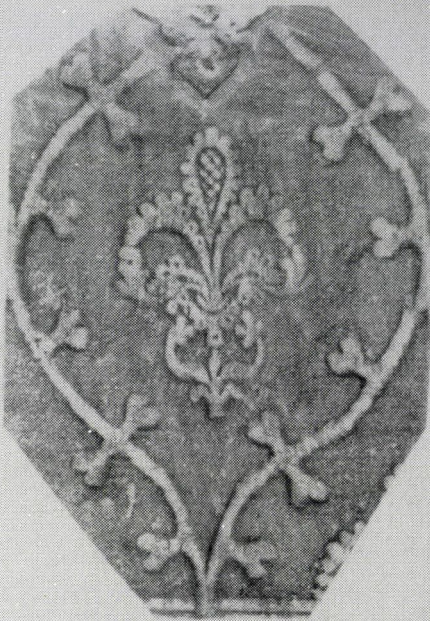
5

6

7

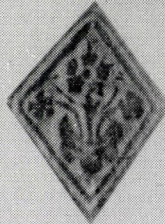
1

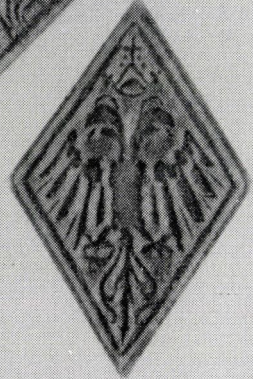
2

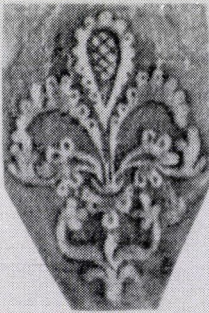
3

4

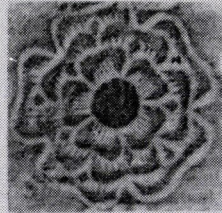
5

8

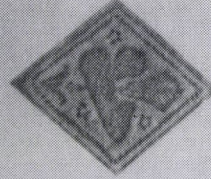
7

6

1

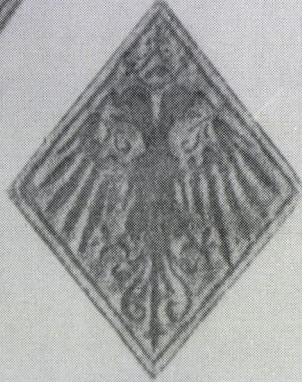
2

3

4

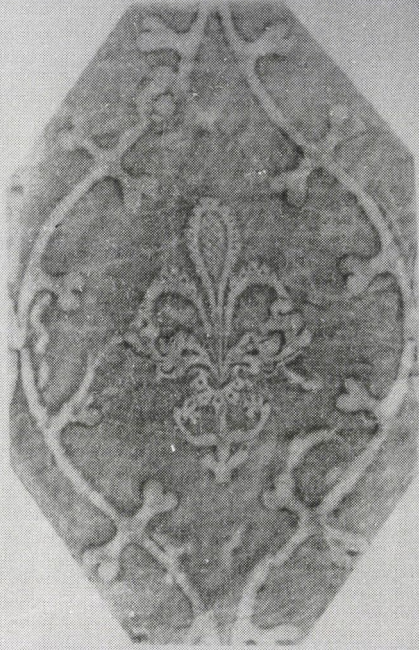
5

6

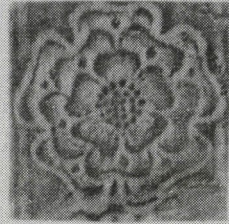
7

1

2

3

5

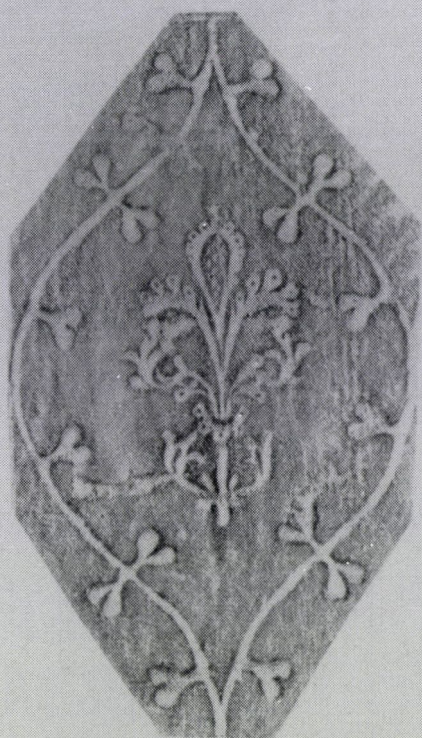
4

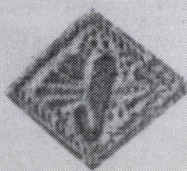
6

7

1

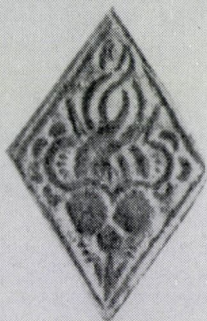
2

3

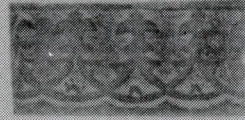
4

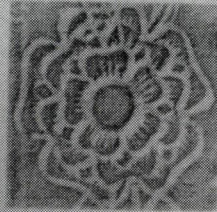
5

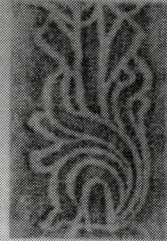
1

2

3

4

5

6

7

MTAK 805

1

2

3

4

OSZK 390 b

1

4

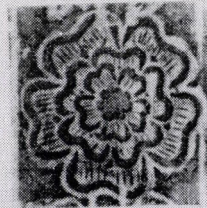
5

2

3

6

1

2

3

4

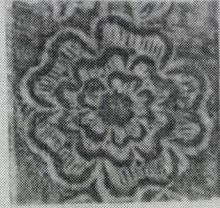
5

6

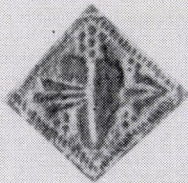
1

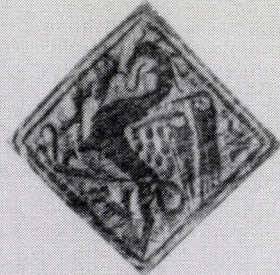
2

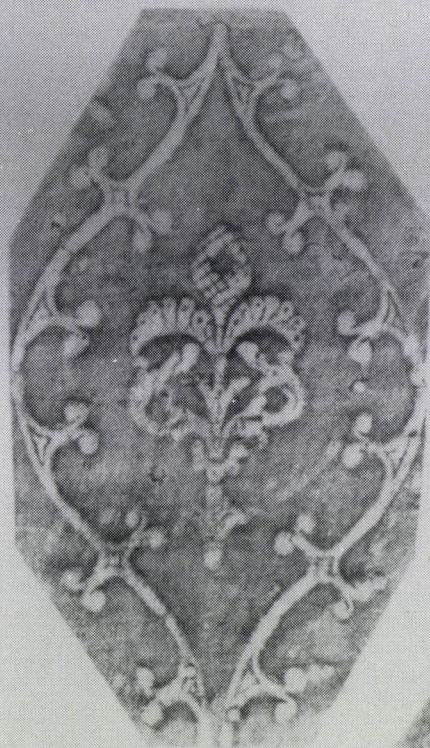
3

5

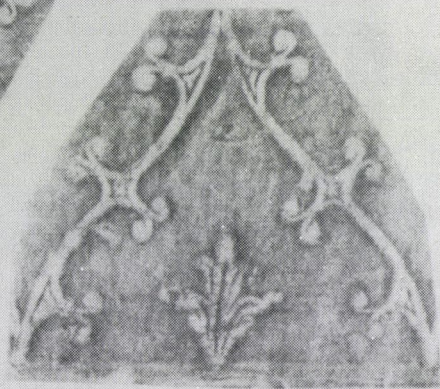
4

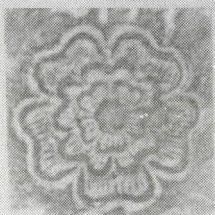
1

3

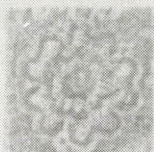
2

4

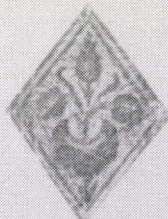
7

5

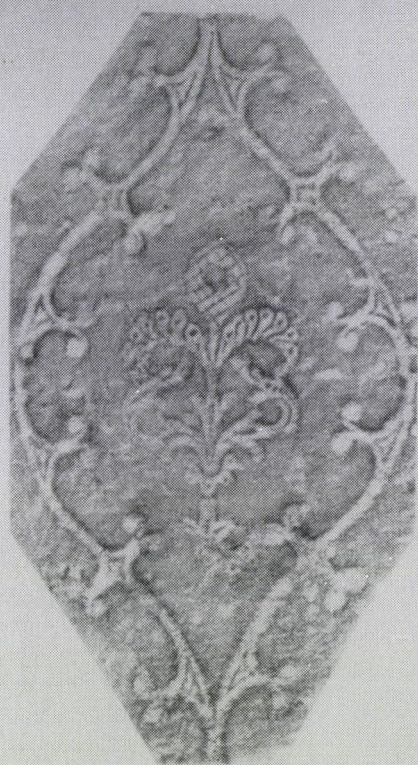
8

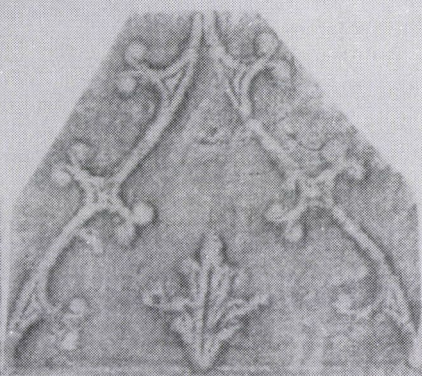
6

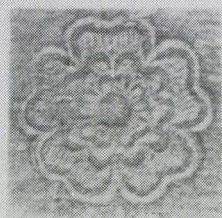
9

1

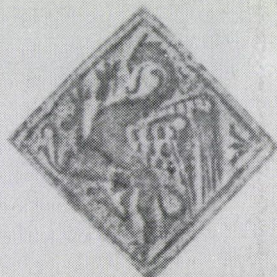
2

3

4

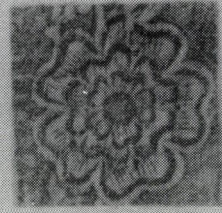

5

OSZK 1221 (I)

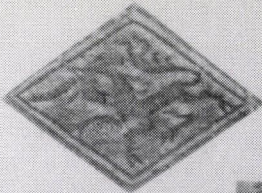
1

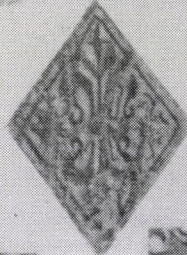
2

3

5

6

4

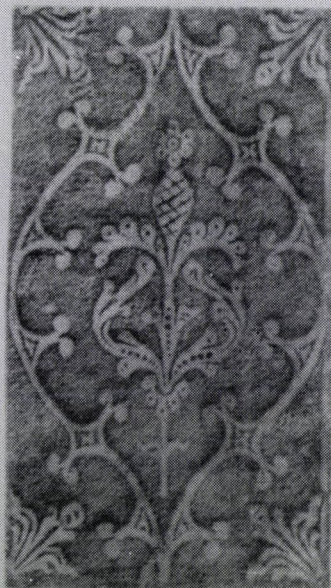
7

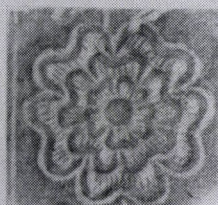
8

9

1

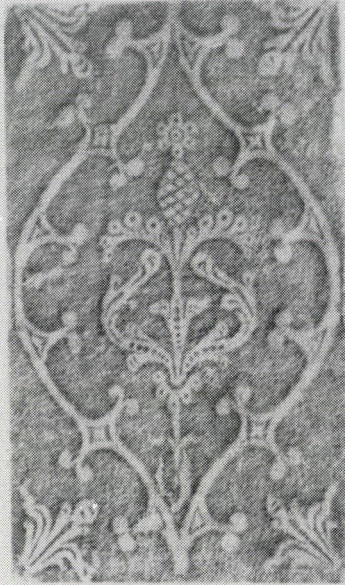
2

3

4

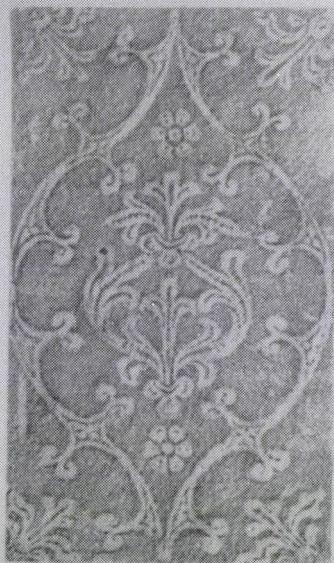

1

2

MTAK 717

1

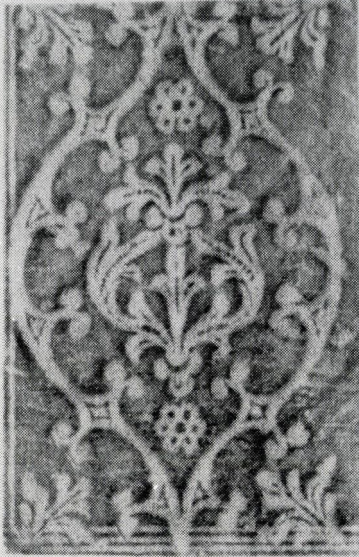

2

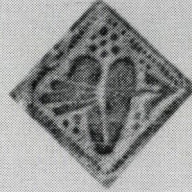

3

MTAK 881

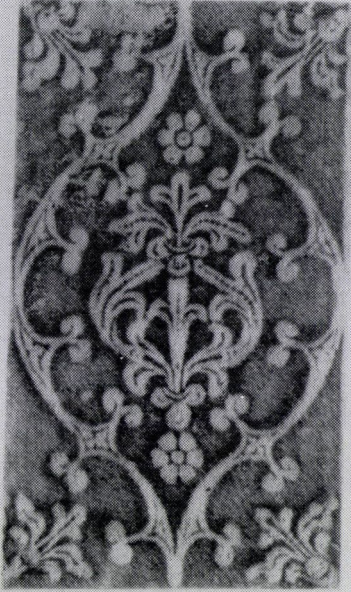
1

2

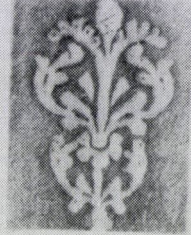
3

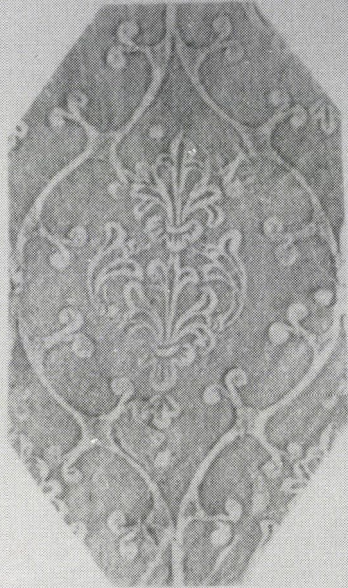
1

2

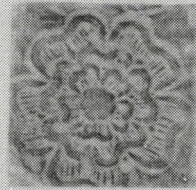
3

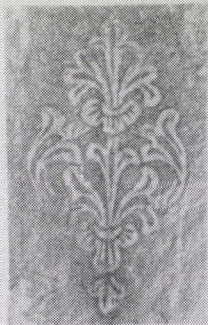
1

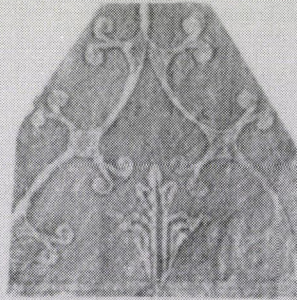
3

4

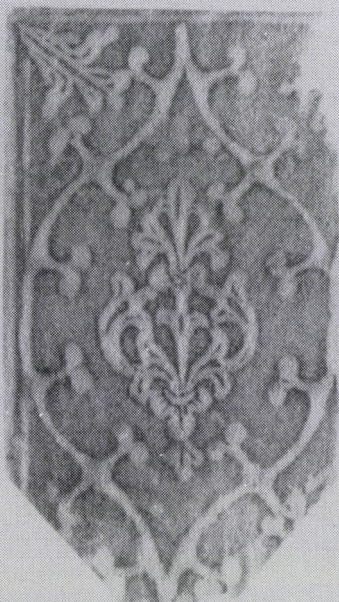

2

5

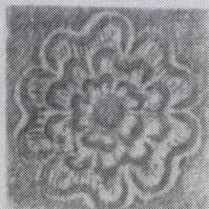
EK 215 a

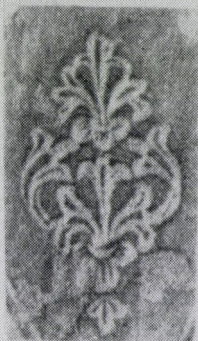
1

3

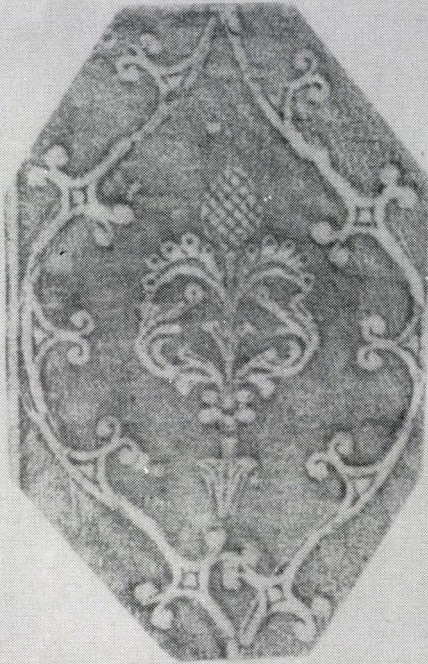
4

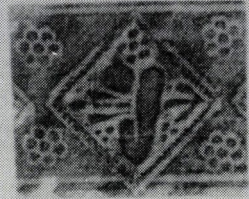
2

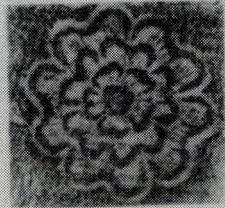
5

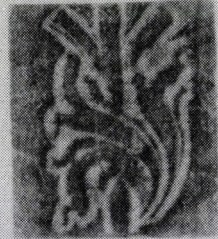
1

2

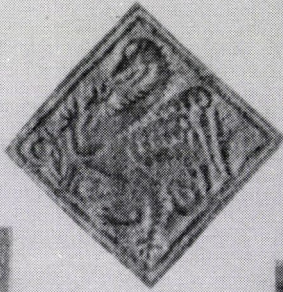
3

4

6

5

8

7

1

2

3

4

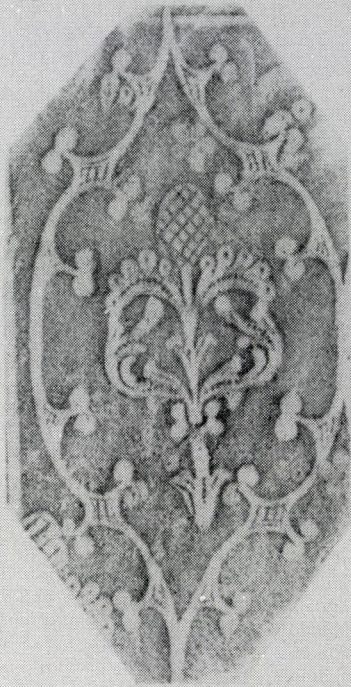

5

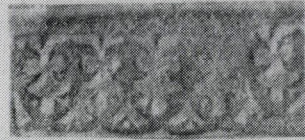

6

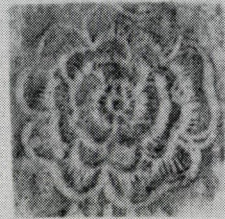
OSZK 260 b

1

2

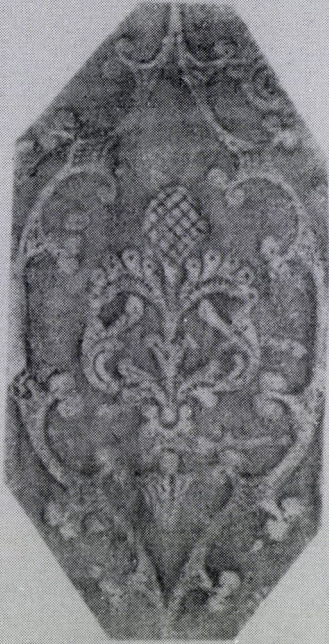
3

5

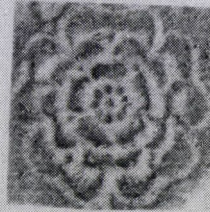
4

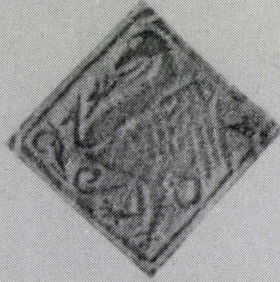
1

2

3

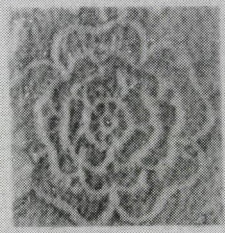
5

4

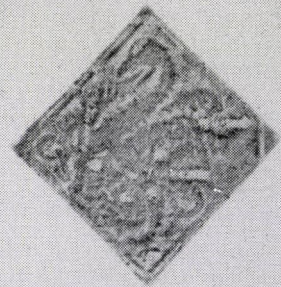
1

2

3

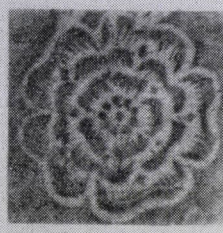
4

1

2

3

6

7

5

4

1

2

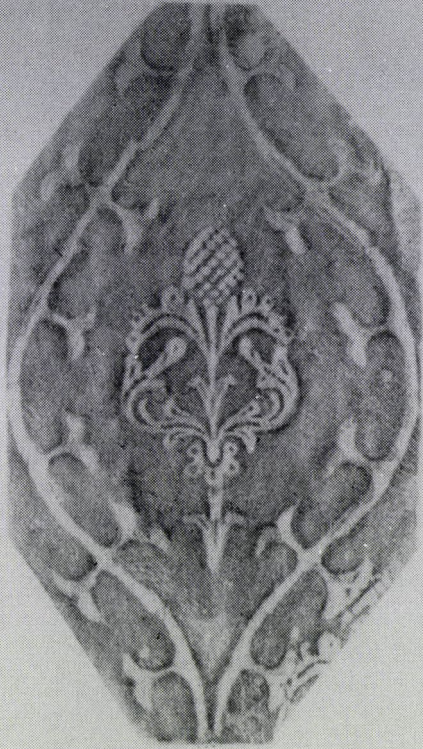

3

4

MTAK Ráth 1052

1

2

3

4

6

5

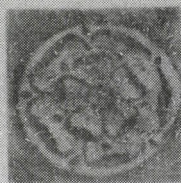
OSZK 147 b

1

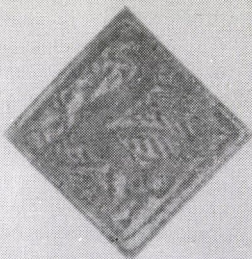
2

3

4

7

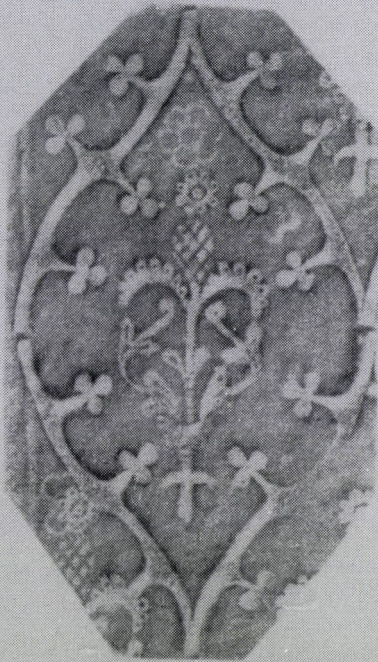

6

5

OSZK 558 b (II)

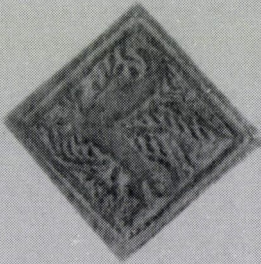
1

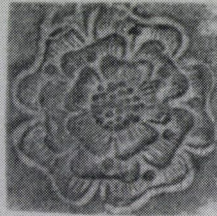
2

3

6

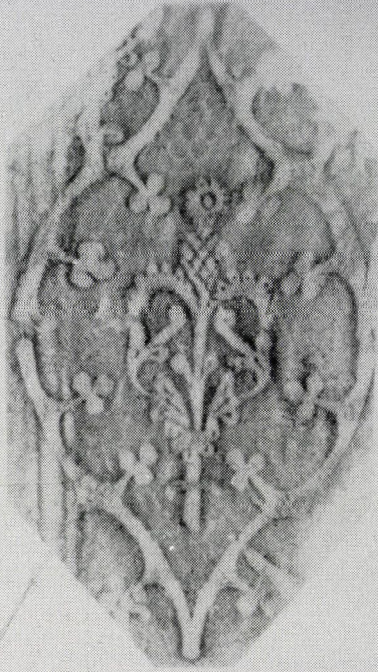

5

4

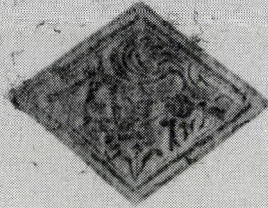
OSZK 558 b (III)

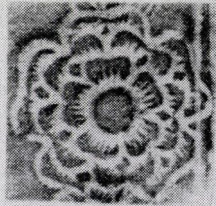
1

2

3

4

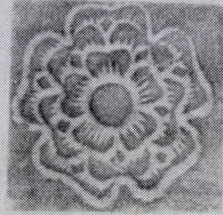
5

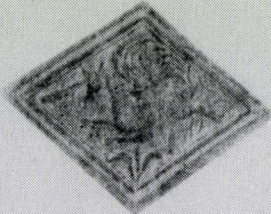
1

2

3

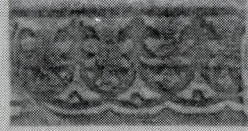
5

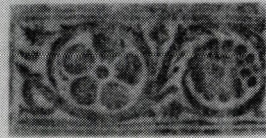
4

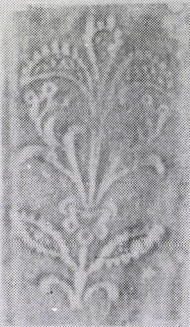
1

2

3

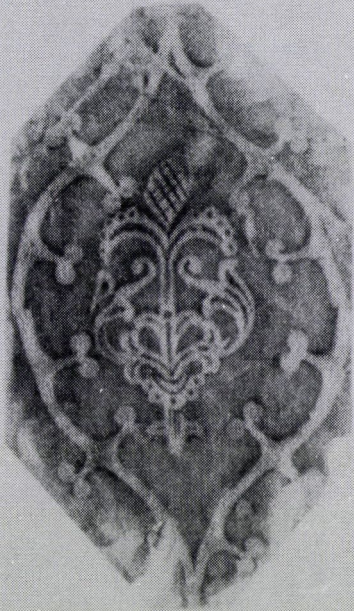
4

5

6

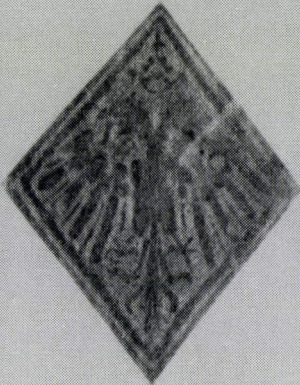
1

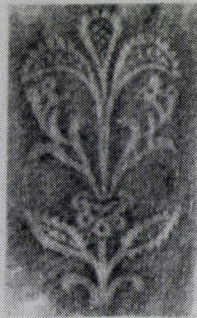
2

3

4

5

6

Strahov Inc. DN IV 7

Felelős kiadó: az MTA Könyvtárának főigazgatója
Szerkesztette: S. Fürth Éva
Alak B/5 – Terjedelem 19 (A/5) iv
Megjelenés 1978. — Példányszám 800
Készült az MTA Könyvtára házi
sokszorosító részlegében

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei
(Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae)

1. *Haraszthy Gyula*: A 130 éves Akadémiai Könyvtár. Bp. 1956. 23 p.
2. *Berlász Jenő – Sz[akmáryné] Németh Mária*: Az Akadémiai Könyvtár múltja és jelene. Bp. 1956. 30 p.
3. *Csapodi Csaba*: A legrégebb magyar könyvtár belső rendje. A pannonhalmi könyvtár a XI. században. Bp. 1957. 13 p.
4. *Berlász Jenő*: Az Akadémiai Könyvtár kéziratárának átalakulása. Bp. 1957. 21 p.
5. *Haraszthy Gyula*: Az Országos Könyvtárügyi Tanács és a magyar könyvtárügy időszerű kérdései. Bp. 1958. 16 p.
6. *Gergely Pál*: Arany János és az Akadémia Könyvtára. Bp. 1958. 8 p.
7. *Moravek, Endre*: Die neuen ungarischen Bibliotheksnormen. Wien, 1957. 16 p.
8. *Sz[akmáryné] Németh Mária*: Az Akadémiai Könyvtár, mint a Magyar Tudományos Akadémia célkitűzéseinek könyvtári támogatója. Bp. 1958. 14 p.
9. *Gergely Pál*: Az Akadémia levéltára a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárában. Bp. 1958. 11 p.
10. *Csapodi Csaba*: Könyvkonzerválás és restaurálás a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Bp. 1958. 18 p.
11. *Moravek Endre*: Kiadványtípusok a katalogizálás szempontjából. Bp. 1958. 12 p.
12. *Sz[akmáryné] Németh Mária*: A központi folyóirat címjegyzék kérdései. Bp. 1959. 44 p.
13. *Csapodi, Csaba*: L'avenir des périodiques scientifiques. La Haye, 1958. [2] p.
14. *F[ülöpné] Csanak Dóra*: Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig. 1826–1849. Bp. 1959. 29 p.
15. *Moravek, E[ndre] – [Weger] Veget, I[mre]*: Kratkij szlovar' vengerszkij bibliograficszkij terminov i szokrascsenij. Bp. 1959. 48 p.
16. *Csapodi, Csaba*: Der geographische Begriff im Katalogsystem der Bibliothek. Wien, 1959. 11 p.
17. *Csapodi Csaba*: A proveniencia elve a könyvtárban. Bp. 1959. 14 p.
18. *Rásonyi László*: Stein Aurél és hagyatéka. Bp. 1960. 40 p. 1 t.
19. *Sáfrán Györgyi*: Arany János és Rozvány Erzsébet. Bp. 1960. 178 p. 11 t.
20. *Rózsa György*: A magyar társadalomtudományok az UNESCO kiadványaiban – Les sciences sociales hongroises dans les publications de l'UNESCO. Bp. 1960. 19 p.
21. *Gergely Pál*: Pápai Párizs-album a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Bp. 1961. 9 p.
22. *Gergely Pál*: Bartók Béla ismeretlen levelei a Tudományos Akadémia Könyvtárában. Bp. 1961. 15 p.
23. *Sarlóska Vince Ernő*: Bolyai János házassága a köztudatban és a dokumentumok. Bp. 1961. 14 p.
24. *Csapodi Csaba*: Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára? Bp. 1961. 25 p.
25. *Moravek, Endre – Weger, Imre*: Abbreviaturae cyrillicae. Bp. 1961. 138 p.
26. *Rásonyi László*: A magyar keletkutatás orosz kapcsolatai. Bp. 1962. 19 p.

27. *Tőkés László*: Az Akadémiai Könyvtár mikrokönyv gyűjteménye és fotolaboratóriuma. Bp. 1962. 13 p.
28. *Fráter Jánosné*: „Nemzeti részvét emelte”. 100 évvel ezelőtt kezdték építeni az Akadémia palotáját. Bp. 1962. 14 p.
29. *Büky Béla*: Székely Bertalan hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Bp. 1962. 24 p.
30. *Moravek, Endre*: Index acronymorum selectorum. Pars 2. Instituta scientifica. Bp. 1962. VI, 278 p.
31. *Méreiné Juhász Margit*: Mikszáth Kálmán szellemi és tárgyi hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémián és tájmúzeumainkban. Bp. 1963. 65 p.
32. *Rózsa, [György] George*: The documentation of science organization as an emerging new branch of scientific information. Bp. 1962. 13 p.
33. *Gergely Pál – Molnár Zoltán*: Az Akadémiai Ertesítő és a Magyar Tudomány repertórium. 1840–1960. Bp. 1962. VI, 377 p.
34. *Csapodi Csaba*: Mikor szűnt meg Mátyás király könyvfestő műhelye? Bp. 1963. 18 p.
35. *Tőkés László*: A mikrokártya és a kutatók. Bp. 1963. 18 p.
36. *Büky Béla – Csengeryné Nagy Zsuzsa*: Székely Bertalan illusztrációi egy tervezett Petőfi-életrajzhoz. Bp. 1963. 15 p.
37. *Gergely Pál*: Az Akadémia szerepe a Nemzeti Színház létrehozásában. Bp. 1963. 9 p.
38. *Moravek, Endre*: Index acronymorum selectorum. Pars 3. Instituta paedagogica. Bp. 1963. VI, 377 p.
39. *György, [József] Josef*: Die Goethe-Sammlung Balthasar Elischers in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Bp. 1963. 29 p. 12 t.
40. *Rózsa György*: Részvételünk és lehetőségek a nemzetközi társadalomtudományi dokumentációban. Bp. 1964. 17 p.
41. *Csapodi Csaba*: Beatrix királyné könyvtára. Bp. 1964. 26 p.
42. *Rózsa György*: Hagyomány és korszerűség: az Akadémiai Könyvtár távlati fejlesztéséről. Bp. 1964. 13 p.
43. *Büky Béla*: A tudományos tájékoztatás egyik feladatköre: témamegoszlási statisztikák készítése és alkalmazása. Bp. 1964. 16 p.
44. *Csapodi, Csaba*: Conservation of the Manuscript and Old Book Collections at the Library of the Hungarian Academy of Sciences: methods and results. (1949–1964). Bp. 1965. 48 p. 16 t.
45. *Fráter Jánosné*: Részletek az Akadémiai Könyvtár történetéből. (1865–1875). Bp. 1965. 59 p. 7 t.
46. *Moravek, Endre*: Index acronymorum selectorum. Pars 1. Instituta rerum publicarum. Bp. 1965. 621 p.
47. *Moravek, Endre*: Index acronymorum selectorum. Pars 7. Instituta communicationis. Bp. 1966. XXII, 355 p.
48. *Sáfrán, Györgyi*: Lettres de Romain Rolland à Marianne Czeke dans la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de Hongrie. Bp. 1966. 195 p. 4 t.

49. *Moravek, Endre*: Index acronymorum selectorum. Pars 4. Religio. Bp. 1966. XVIII, 211 p.
50. *Rózsa [György] George*: Some considerations of the role of scientific libraries in the age of the scientific and technical revolution. – An essay and approach to the problem. Bp. 1970. 25 p.
51. *Simon Mária Anna*: A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézeti könyvtári hálózata. Bp. 1966. 52 p.
52. *Fráter Jánosné*: A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése 1854–1949. Bp. 1966. 61 p. 3 t.
53. *Csapodi Csaba*: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának ősnymtatvány-gyűjteménye. Bp. 1967. 34 p.
54. *H[aranginé] Boros Vilma*: Széchenyi István hátrahagyott iratainak története. Bp. 1967. 57 p. 5 t.
55. *György József*: Az Akadémia Könyvtára egykori Goethe-szobája és nevesebb magyar látogatói. Bp. 1968. 25 p.
56. *Bükyné Horváth Mária*: Az Akadémiai Könyvtár kurrens külföldi periodikumai. Bp. 1968. 50 p.
57. *Moravek, Endre*: Index acronymorum selectorum. Pars 6. Instituta oeconomica. Bp. 1969. XIX, 556 p.
58. *Szelei László*: A Magyar Tudományos Akadémia Levéltára az Akadémiai Könyvtárban. Bp. 1970. 60 p.
59. *Sz[abóné] Garai Judit – Ujhelyi Gabriella*: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára orosz és szovjet cserekapcsolatainak vázlatos története. – Ocskeri isztorii knigoobmena Biblioteki Vengerszkoj Akademii Nauk sz ruszszkimi szovetszkimi bibliotekami. Bp. 1970. 46 p.
60. *Molnár Imre*: Peremlyukkártyás dokumentációs rendszerek létesítése kutatóintézeti könyvtárban. Bp. 1970. 134 p.
61. *H[aranginé] Boros Vilma*: Stein Aurél ifjúsága. Hirschler Ignác és Stein Ernő levelezése Stein Aurélról. 1866–1891. Bp. 1971. 148 p.
62. *Apor, [Éva] Eve*: The Persian manuscripts of the Vámbéry-bequest. Bp. 1971. 19 p. 1 t.
63. *Gergely Pál*: A Magyar Tudományos Akadémiára hagyott Vigyázó-vagyon sorsa. Bp. 1971. 97 p. 8 t.
64. *Moravek, Endre*: Index acronymorum selectorum. Pars 8. Instituta sanitatis publicae. Instituta caritatis. Instituta varii generis. Bp. 1971. XXI, 559 p.
65. *Bükyné Horváth Mária*: Az Akadémiai Könyvtár periodikumai a tudományos kutatás szolgálatában. Bp. 1971. 232 p. 2 t.
66. *Moravek, Endre*: Index acronymorum selectorum. Pars 5. Instituta ad artes litteraturamque spectantia cum siglis periodicorum additis. Bp. 1972. XIX, 477 p.
67. *Vitályos László – Orosz László*: Ady-bibliográfia 1896–1970. Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom. Bp. 1972. XXV, 425 p.
68. *Botka Ferenc*: Magyar szocialista irodalom oroszul 1921–1945. Bibliográfia. – Vengerszkaja szocialiszticeszkaja literatura na ruszszkom jazüke 1921–1945 gg. Bibliograficeszkij obzor. Bp. 1972. XIII, 127 p. 9 t.

69. *Szentgyörgyi Mária*: Célkitűzések és reformtörekvések a Magyar Tudományos Akadémián. 1831–1945. Bp. 1973. 170 p.
70. *Fráter Jánosné*: A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai. 1854–1949. Bp. 1974. 430 p.
71. *Bendefy László*: Mikoviny Sámuel megyei térképei, különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Mikoviny-térképeire. 1. köt. Bp. 1976. 360 p.
72. *Bendefy László*: Mikoviny Sámuel megyei térképei, különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Mikoviny-térképeire. 2. köt. [Térképek]. Bp. 1976. 24 t.
73. Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány indexe 1840–1970. A – L. Szerk. *Darabos Pál és Domsa Károlyné*. Bp. 1975. 473 p.
74. Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány indexe 1840–1970. M – R. Szerk. *Darabos Pál és Domsa Károlyné*. Bp. 1975. 475–846. p.
75. Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány indexe 1840–1970. S – Z. Repertórium 1840–1970. Szerk. *Darabos Pál és Domsa Károlyné*. A repertóriumot összeáll. *Pétervári Lászlóné és Sz[abóné] Garai Judit*. Bp. 1975. 847–1242. p.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Közleményei
(Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae)

Új sorozat

- 1 (76). A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára munkatársainak szakirodalmi munkássága 1950–1975. Bibliográfia. Összeáll. *Fekete Gézané*. Bp. 1976. 80 p.
- 2 (77). Fejezetek a 150 éves Akadémiai Könyvtár történetéből. [Cikkgyűjtemény.] Bp. 1976. 62 p.
- 3 (78). *Bükyné Horváth Mária*: Az Akadémiai Könyvtár kurrens külföldi periodikum állománya az 1970-es években. Bp. 1977. 78 p.
- 4 (79). *Vitályos László*: Ady-Léda-Csinszka. Visszaemlékezések és levelek a költő életrajzához. Bp. 1977. 164 p.
- 5 (80). *Scientia et virtus. Un commentaire anonyme de la Consolation de Boèce.* Introduit et publié par *Sándor Durzsa*. Bp. 1978. 87 p.

Ára: 32,—Ft